

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

BR

908

.D49

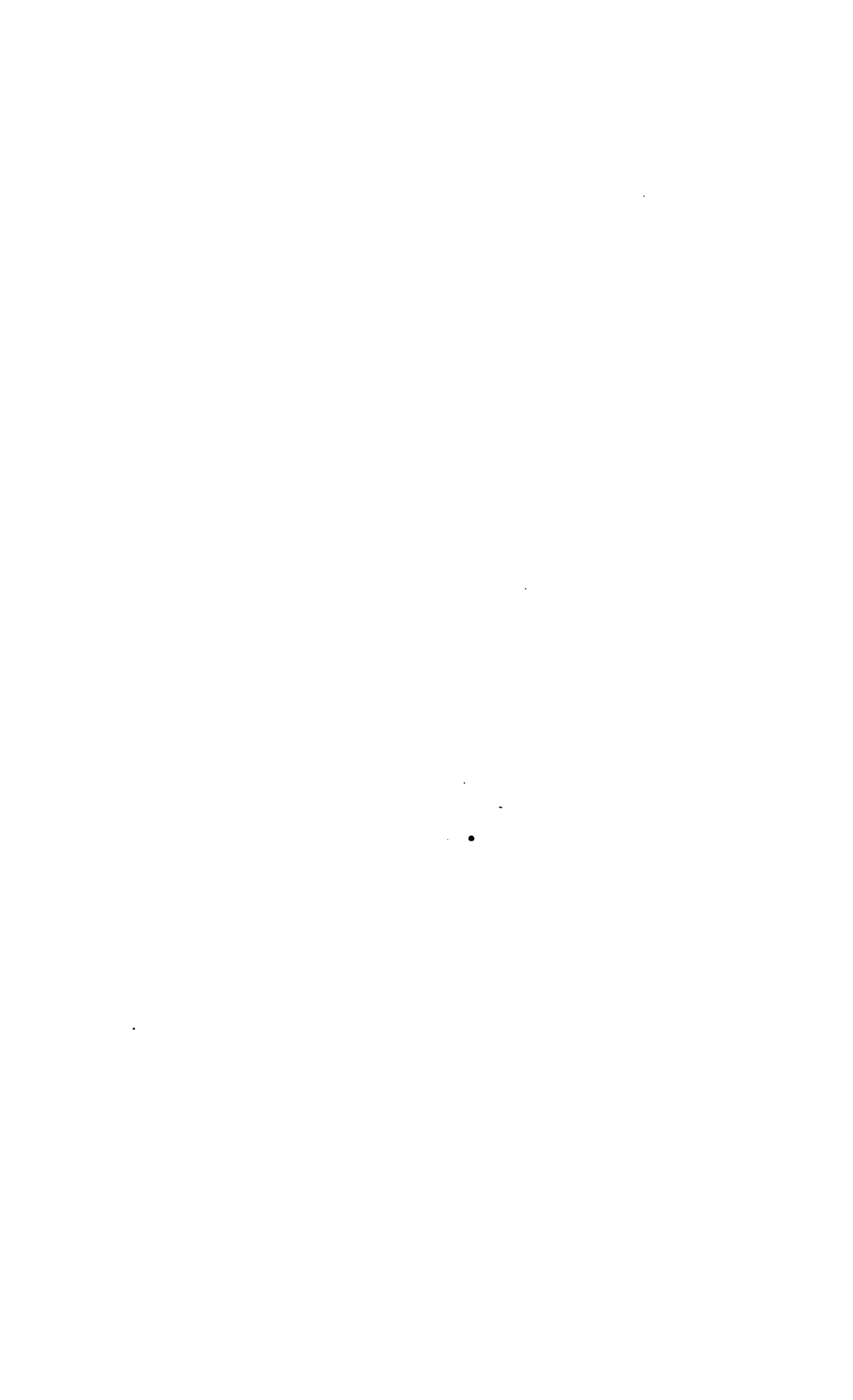
M77

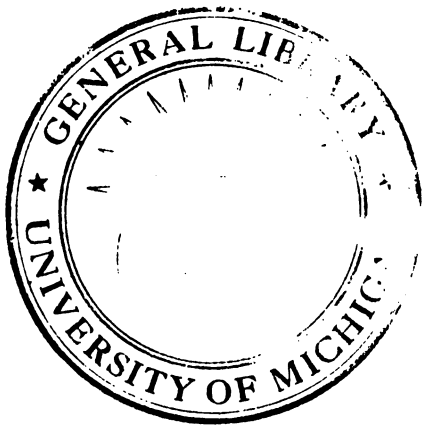
A 412443

LORENZ, J. P. H. VER.

LEBENS EN ZIJNE STICHTING ...

J. W. Lambert

BR
908

.D49

M77

REENIGING TOT BEOEFENING

RIJSSELSCH REGT EN GESCHIEDENIS.

UINUS EN ZIJNE STICHTING

TER GEDURENDE DEN EERSTEN TIJD

VAN HAAR BESTAAN

DOOR

Mr. J. Ph. VER LOREN.

ZWOLLE,

DE ERVEN J. J. TIJL.

. 1885.

BR
908
.D49
M77

EEN WOORD VOORAF.

.....

Na de voltooiing van dit werk, waarmede ik mij gedeeltelijk kwijt van eene toezegging, reeds voor langen tijd gedaan ¹⁾, voel ik mij genoopt eenige woorden tot den lezer te richten, die het in handen mocht nemen.

Vooreerst over den titel, in verband met den inhoud. Men zal hier veel aantreffen, wat men om den titel wellicht niet had verwacht: beschouwingen over de volken, die ten noorden en oosten van den Rijn woon- den in den tijd dat de Romeinen nog in ons land waren, vooral over de Chamaven; over de komst en de verspreiding van de Saksen in ons land; over de uitbreiding der Frankische heerschappij ten noorden van den Rijn en den voortgang van het Christendom aldaar, vooral onder de Saksen; over de verhouding

¹⁾ Zie verslag van de 49e vergadering der Vereeniging tot be- nefening van Overijselsch Regt en Geschiedenis, verg. de 41e en 52e vergadering. Het gevoelen van mr. G. Wicherlink op laatstgenoemde vergadering ontwikkeld komt vrij wel overeen met dat van Acker Stratingh, waarvan men eene bestrijding vindt in §§ 3, 4, 8, verg. Bijvoegingen p. 321-323. Verder verwijs ik, wat zijne redeneeringen betreft over de geloofwaardigheid van Alfridus en van andere vitae Ludgeri en Lebuini, naar p. 6 e. v., alsmede naar p. 82-84, over de Lex Chamavorum naar p. 65 en 78 noot 2 en over het personeel karakter van de Lex Saxonica naar p. 198-200.

ran Hameland tot het overige Saksen; over de lotgevallen van Deventer, min of meer van geheel Overijsel, tot in de 13de eeuw. Maar ik vlei mij dat die uitweidingen zullen geacht worden niet te onpas bij mijn onderwerp te zijn gebracht, maar min of meer noodzakelijk te zijn om Lebuinus en den door hem te Deventer gestichten zendingspost in het ware licht te stellen. In elk geval, die onderzoekingen hebben in werkelijkheid Lebuinus en zijne stichting tot punt van uitgang gehad: laten zij dan ook zijn naam dragen; in Overijsel althans mogen Lebuinus en zijne stichting er geen onwaardig centrum van heeten.

Sommige van die onderzoekingen zou ik gaarne grondiger en vollediger hebben willen doen. Zoo zou het niet slechts voor taal- en rechtsgeschiedenis, maar ook in andere opzichten voor de oudste geschiedenis van Overijsel van belang zijn in dit en de naburige gewesten na te gaan de overeenkomst en het verschil in taal, meer bepaald ook in de namen van buurschappen, erven, geslachtsnamen, de overeenkomst en het verschil in zeden en gewoonten, meer bepaald ook in rechtsgebruiken, alsmede de oorzaak van die overeenstemming en van dat verschil op te sporen. Maar hoeveel nasporingen zou zulk een onderzoek niet vereischen. En, helaas, ook in ander opzicht laat mijn onderzoek nog genoeg te wenschen over. Niet slechts heb ik nog veel ongelezen moeten laten, wat in latere eeuwen geschreven is en mij misschien tot nieuwe inzichten had kunnen brengen, maar — wat erger is — ik heb mij bij sommige gelegenheden nog op latere geschiedschrijvers gebaseerd, zonder de bronnen zelve te raadplegen, of ik heb mij met excerpten tevreden gesteld, ondanks ik bij dit onderzoek zoo dikwijls de

gevaarlijke zijde hiervan heb opgemerkt. Het bekomen van de bronnen is echter dikwijls niet gemakkelijk; in een bibliotheek als die te Utrecht b.v. ontbreken vele; en hierbij komt dat mij dit onderwerp reeds zooveel tijd heeft gekost dat ik meende mij hierdoor niet langer in mijn vrijen tijd van andere studien te mogen laten aftrekken en niet aan elk onderdeel zooveel tijd te besteden als ik anders wel wenschelijk zou hebben geacht. Gaarne zou ik niet alleen de lijnen hier en daar scherper hebben willen trekken, maar ik geloof ook dat dit bij nader onderzoek mogelijk is en dat tevens de kans van te dwalen nog aanzienlijk had verminderd kunnen worden. Ieder die er den tijd voor neemt en de bronnen zelve, met het oog op zekere quaesties, nauwkeurig leest, zich niet tevreden stellende met excerpten van anderen of door hem zelven haastig gemaakt, zal tot zijne verrassing over menig punt nog iets van belang vinden dat tot dusverre nog niet is opgemerkt, al is de bron reeds eeuwen lang bekend en gebruikt. Als een buitengewoon voorbeeld meen ik te mogen noemen dat aan mannen als Dumbard, Roijaards, Moll en anderen, die over de Deventer kerk en het kapittel schreven, is ontsnapt dat reeds Altfridus, een schrijver door hen allen gebruikt, van een klooster te Deventer melding maakt. Meer zal het voorkomen dat men een feit over het hoofd heeft gezien, waarvan de belangrijkheid eerst in verband met andere omstandigheden in het oog springt. Meer zal het ook voorkomen dat men door de bronnen niet grondig genoeg te bestudeeren tot verkeerde conclusien is gekomen. De meeste, zoo niet alle schrijvers, die de geschiedenis der eerste eeuwen behandelen en heeten de bronnen te hebben geraadpleegd, stellen zich voor

menig feit tevreden met door anderen gemaakte excerpten; Acker Stratingh b.v., evenals schrijver dexes, met excerpten die men in de noten bij von Ledebur vindt; andere schrijvers in ons land steunen op de excerpten bij Wagenaer; en von Ledebur en Wagenaer hebben die excerpten ook dikwijls weer niet zelve gemaakt, maar hebben die weer ontleend aan Leibnitz Script. rer. Brunsv. en andere verzamelaars, die ze mogelijk ook weer voor een deel aan anderen hebben ontleend. Men slaat de schrijvers die men bij de hand heeft nog eens op en gaat met meer of minder nauwkeurigheid het verband na, waarin dat uittreksel voorkomt, maar overigens vertrouwt men op deze excerpten, al heeft men bij eigen excerpten dikwijls de ondervinding opgedaan dat men ze nog te klein en onvolledig heeft genomen om er nauwkeurige resultaten uit te kunnen trekken.

Eindelijk nog een woord over de conjecturen die men hier vindt. Is het gerechtvaardigd aan haar in een historisch werk zulk eene groote plaats in te ruimen als door mij is gedaan? Ik meen dat men bij het schrijven van geschiedenis, evengoed van latere als van vroegere tijden, er niet buiten kan. Min of meer onzeker is het reeds of een feit dat men in een deugdelijke bron vindt vermeld waar is, maar de veiligste hypothese is m. i. deze: dat het waar is wat in zoodanige bron wordt vermeld; en ik meen dientengevolge dikwijls niet van den Bergh en anderen te mogen volgen, wanneer zij zoodanig feit voor eene dwaling houden, alleen omdat het in strijd is met hypothesen, die m. i. nog weinig of niet bewezen zijn. Min of meer onzeker is meest het verband dat men tusschen de feiten aanneemt. Maar toch mag m. i. de geschied-

schrjver niet volstaan met feiten te verzamelen, hij moet ook trachten het verband tusschen die feiten op te sporen. Op architectonisch gebied meen ik dat restauraties xijn af te keuren, waar xij op de monumenten zelve van geschiedenis en kunst worden toegepast en de restauratie niet op volmaakt zekere grondslagen berust: alzoo niet slechts alle zoogenaamde restauraties in den geest van den tijd, waarin het gebouw is gesticht, maar ook die welke op min of meer aannemelijke conjecturen berusten. Hierdoor toch worden die bronnen van onze kunstgeschiedenis vervalscht, vernietigd ¹⁾. En ik houd dientengevolge de meeste restauraties, in den laatsten tijd ook van regeeringswege en naar het heet ter wille van geschiedenis en kunst gedaan, voor een groot, tevens helaas onherstelbaar kwaad. Maar de geschiedschrijver die zich aan conjecturen waagt, en hoe kan hij er buiten, heeft niet zoodanig verwijt van het nageslacht te duchten. Die conjecturen mogen goed xijn of slecht, de bronnen zelve worden er niet door aangetast en hun waarde zal door die conjecturen dikwijls nog meer uitkomen. Restauraties van de geschiedenis zonder bepaalde gegevens, xij het ook, naar men meent, in den geest van den tijd gefantaseerd, behooren overgelaten te worden aan den romanschrjver. Restauraties van de geschiedenis, die uit het voorhandene het ontbrekende trachten aan te vullen, restauraties, door inductie en deductie verkregen, behooren daarentegen m. i. wel degelijk tot het gebied van den geschiedschrijver; xij kunnen zelfs zulk eene groote mate van waarschijnlijkheid verkrijgen dat men haar gerust als historisch

¹⁾ Verg. mijne artikelen in den Nederl. Spect. v. 1879, no. 26 en 27, en den Nederl. Kunstbode v. 1879, no. 27, 28, 41.

vaststaande mag aanmerken. Zoo houd ik, om één voorbeeld te noemen, in dit werk, ter verklaring van de geschiedenis van kerk en kapittel, ten rolle gerechvaardigd stellingen als deze: dat door de Franken omstreeks 776 een burgt te Deventer moet zijn gesticht en dat zij moet hebben gestaan ter plaatse Norenberg genaamd, al vindt men ook in geen enkele oorkonde van die burgt melding gemaakt. Uit de omstandigheid dat de Franken te Gent, Utrecht, Elst, enz. een kasteel hebben gebouwd kan men alleen de mogelijkheid afleiden dat zij dit ook te Deventer hebben gedaan. Maar wanneer men kan aantoonen dat te Deventer evenveel reden voor het bouwen van zulk een kasteel was, wordt het bestaan er van reeds hoogstwaarschijnlijk. En met het oog op vele historische en topographische gegevens, ons betreffende Deventer bekend, ook met het oog op het oude zegel van Deventer, meen ik de stichting van een Frankisch kasteel en wel op gemelde plaats en in gemelden tijd zoo goed als zeker te mogen noemen. Misschien had de uiteenzetting van de redenen, die mij er toe hebben gebracht het een of ander aan te nemen, soms wel wat uitvoeriger, althans duidelijker en nauwkeuriger kunnen zijn. Maar eene overgrootte duidelijkheid heeft ook hare eigenaardige bezwaren. En ik vlei mij dat steeds voldoende zal zijn na te gaan op welke algemeene regels ik mijne redeneering heb gebouwd en door welke feiten en welk causaliteitsverband tusschen die feiten ik tot die regels gekomen ben. De methode om in zake geschiedenis tot waarheid te komen, uit het bekende het onbekende op te sporen, is m. i. dezelfde als bij natuurwetenschappen. Door inductief onderzoek leert men de regels kennen die de maatschappij in bepaalde tijden, in bepaalde streken,

bij bepaalde volken hebben beheerscht; die regels past men toe op het historisch onderwerp dat men behandelt, m. a. w. men maakt uit die regels gevolgtrekkingen voor dat onderwerp, en het resultaat waartoe men komt toetst men aan de historische gegevens die men over dat onderwerp heeft.

Ik heb getracht aan te toonen dat sommige vrij algemeen aangenomene voorstellingen niet juist kunnen zijn, heb andere hiervoor in de plaats gesteld. Of deze beter zijn, of zij door nadere onderzoekingen zullen worden bevestigd of ook weer omgestooten, moge de toekomst leeren. Moge deze studie opwekken tot een nader onderzoek van menig hier besproken punt en mijne vermetelheid niet te groot geacht worden dat ik vele moeilijke historische vragen, die ik op mijn weg ontmoette, niet ontweken heb.

WARNSVELD, November 1885.

J. PH. VER LOREN.

I N H O U D.

Inleiding p. 1.

§ 1 (p. 2-26). Beschrijving en beoordeeling der bronnen waarin de stichting der Deventer kerk wordt vermeld.

§ 2 (p. 26-40). Gegevens om den tijd te bepalen waarin een en ander is voorgevallen.

§ 3 (p. 40-67). Was destijds de IJsel de grens tusschen de Franken en Saksen? Bewoners van Overijssel in de eerste eeuwen onzer jaartelling.

§ 4 (p. 67-105). Overijssel door de Saksen bezet. Wanneer zijn zij hier gekomen en hoever hebben zij zich in ons land uitgebreid?

§ 5 (p. 105-131). Beschrijving hoe voor de komst van Lebuinus de Frankische heerschappij zich langzaam noordwaarts uitbreidde en het Christendom Overijssel naderde.

§ 6 (p. 131-147). Wat bewoog Lebuinus om juist te Deventer zijn verblijf te vestigen?

§ 7 (p. 147-167). Welk aandeel heeft Marcellinus in de bekeering van Overijssel gehad? Werkzaamheid en persoonlijkheid van Lebuinus.

§ 8 (p. 168-201). Voortgang van het Christendom

in Overijssel na den dood van Lebuinus. Hameland — eerder ingelijfd in het Frankische rijk dan het overige Saksen — is hiervan een tijdlang afgescheiden.

§ 9 (p. 201-220). Stichting van een coenobium van kanonniken te Deventer. Band met het kapittel van St. Salvator te Utrecht. Beschrijving van de oudste Deventer kerk.

§ 10 (p. 220-295). Verhouding van de Deventer kerk tot de burgerij. Oudste grenzen der civitas en latere uitbreiding. De burgt te Deventer. Ontwikkeling van de burgerij tot de 13de eeuw.

§ 11 (p. 295-316). Is de St. Lebuinus of de St. Maria Parochiekerk de oudste Deventer kerk? Verandering die het coenobium van kanonniken onderging. Stichting van meerdere kerken in Overijssel.

Slot p. 316.

Bijvoegingen 321.

Een paar drukfouten 326.

Register 327-336.

LEBUINUS EN ZIJNE STICHTING
TE DEVENTER GEDURENDE DEN EERSTEN TIJD
VAN HAAR BESTAAN.

Van de geschiedenis van Overijsel vóór de invoering van het christendom is ons weinig bekend. Enkele plaatsen bij Romeinsche en Grieksche schrijvers hebben waarschijnlijk op den IJsel betrekking, andere bevatten aanwijzingen welke Germaansche volksstammen in de eerste vier eeuwen onzer jaartelling in Overijsel woonden en deelen sommige van hunne lotgevallen mede. Doch nadat de Romeinen uit ons land zijn vertrokken, houden de berichten, die meer bepaald op dit gewest betrekking hebben, op. Het oudste in betrouwbare bronnen medegedeelde feit, nadat de Saksen Overijsel hadden bezet, is de stichting der Deventer kerk door Lebuinus.

En een belangrijk feit was het. Het christendom kreeg hiermede vasten voet in ons gewest. En de Deventer kerk werd, in verband met het coenobium van kanonniken dat er weldra aan verbonden werd, het centrum van waar het christendom zich over eene groote uitgestrektheid verbreidde en waar het nog wel een paar eeuwen lang zijn voornaamste steunpunt vond.

Eene opzettelijke behandeling van deze, niet alleen voor de geschiedenis van Deventer, maar van een groot gedeelte van Overijssel zoo gewichtige gebeurtenis, is m. i. geene onnutte zaak, te meer omdat, zoowel bij onze kerkhistorieschrijvers Roijaards en Moll als bij de Overijsselsche geschiedschrijvers die de stichting van kerk en kapittel behandelen, dwalingen voorkomen welke die gebeurtenis in een verkeerd licht stellen.

§ 1.

Laat mij aanvangen met een overzicht te geven van de oudste bronnen die de stichting dezer kerk vermelden.

In de eerste plaats komt in aanmerking het verhaal dat men vindt in de levensgeschiedenis van Ludger, welke geschreven is door Altfriidus den derden Bisschop van Munster. ¹⁾

Na verhaald te hebben hoe Ludger, uit aanzienlijke Friesche ouders geboren, reeds als knaap door Gregorius, den leerling en opvolger van Bonifacius, werd opgeleid en zich in de Utrechtsche kloosterschool onderscheidde; hoe ondertusschen uit Engeland zekere Alubert in Utrecht kwam, die door Gregorius werd aangezocht zijn »corepiscopus« te worden en hierop naar Engeland terugkeerde om van zijn eigen Bisschop

¹⁾ Het eerst uitgegeven in de Acta Sanctorum Bollandi. Mart. d. 26 in de Antwerpensche editie van 1668 III p. 642-652, daarna door Mabillon Acta Sanctorum Paris 1677 IV p. 18-35. Eene derde uitgave gaf Leibnitz Scriptorum rer. Brunsv. Hanover 1707 I p. 85-100 naar een ander Hs.; en deze laatste uitgave schijnt gevolgd te zijn door Pertz Mon. II p. 403 e. v. Eindelijk gaf ds. W. Diekamp in zijn onlangs verschenen werk „Die vitae Sancti Liudgeri“, Munster 1881, eene nieuwe uitgave, waarvoor hij bijna al de bestaande Hs. heeft geraadpleegd.

de ordening te vragen; hoe Alubert bij deze gelegenheid Ludger medenam en deze, na een jaar in Engeland te hebben doorgebracht alwaar hij tot diaken geordend werd, met Alubert naar Utrecht terugkeerde; hoe Ludger na een kort verblijf te Utrecht wederom naar Engeland ging, aldaar 3½ jaar onderwijs genoot van Alcuinus en toen naar Utrecht terugkeerde, alwaar hij met open armen door Gregorius werd ontvangen — gaat Alfridus voort: ²⁾

Terwijl deze dingen geschieden, kwam zeker vroom en wijs presbiter, Liafwinus genaamd, uit het land der Anglen tot den abt Gregorius, zeggende dat de Heer hem tot drie malen op ontzettende wijze vermaand had om aan de grenzen der Franken en Saksen bij de rivier den IJsel het Evangelie te verkondigen, terwijl hij Gregorius vroeg dat deze hem zou doen brengen naar de plaats en naar de rivier welke hem te voren door God was genoemd. Toen zond Gregorius hem naar die plaats, opdat deze tot zijne parochie zoude behooren, terwijl hij den oppersten Herder dankte dat deze een bezoek zoude brengen aan zijn volk. En hij zond met hem Marchelmus, een dienaar Gods, gesproten uit den volksstam der Anglen en door Bisschop Willebrordus van jongsaf opgeleid, op-

²⁾ Om het gewicht van deze plaats meen ik hier ook de text in het oorspronkelijk te moeten aanhalen, waarbij ik de lezing van Diekamp heb gevolgd:

§ 13. Dum talia gerebantur venit quidam presbiter sanctus et doctus nomine Liafwinus de terra Anglorum ad abbatem Gregorium dicens, sibi a Domino terribiliter trina admonitione fuisse praeceptum, ut in confinio Francorum atque Saxonum secus fluvium Isla plebi in doctrina prodesse deberet, rogavitque ut ad locum illum se perducere juberet et ad fluvium sibi a Domino praenominatum. Tunc Gregorius, eo quod locus idem ad parrochiam pertineret suam, benigne eum illic dirigere studuit, agens gratias pastori summo, eo quod visitaret plebem suam. Misit etiam cum eo et Marchelmum, servum Dei de ge-

dat deze Liafwinus zou maken tot opziener over het volk. Liafwinus werd welwillend ontvangen door eene aanzienlijke vrouw, Avaerhilda genaamd, en door andere geloovigen. En nadat hij daar eenigen tijd den leer des heils had verkondigd, maakten zij voor hem een bedehuis ten westen van gemelde rivier, op eene plaats Huilpa genaamd. Daarna bouwden zij voor hem eene kerk op den oostelijken oever van gezegde rivier, op eene plaats die Daventre is genaamd. En toen het volk naar die kerk toestroomde om de leer diens heiligen mans, werden de Saksen, die toen ter tijde nog door den Heidenschen godsdienst werden verblind, in woede ontstoken; zij brachten een leger bij elkander, verjoegen de christenen uit deze streken en verbrandden de kerk. Liafwinus ging terug naar den abt Gregorius en zocht troost bij God. En toen het geweld had opgehouden en de roovers naar hunne woonsteden waren teruggekeerd, herbouwde Liafwinus de afgebrande kerk en hield niet op aan zijne kudde den

... nere ortum Anglorum et a sancto episcopo Willibrordo a pueritia sanctis instructum moribus, ut eum praeponeret populo. Susceptus igitur presbiter Liafwinus a matrona quadam Avaerhilda nomine a ceterisque fidelibus, seminabat documenta salutis et rigabat prae mentium. Fecerunt autem ei oratorium in occidentali parte praefati fluminis in loco, qui Huilpa vocatur.

§ 14. *Post haec etiam aedificaverunt ei ecclesiam in litore orientali eiusdem fluminis in loco, cuius vocabulum est Daventre. Cumque ad eam populus ob viri sancti doctrinam conflueret, Saxones, qui eo tempore paganis fuscabantur ritibus, in furorem conversi collecto exercitu effugerunt Christianos ab illis locus et aeccliam combusserunt igni. Tunc vir Domini Liafwinus reversus ad abbatem Gregorium praestolabatur consolationem a Domino. Sedato igitur tumultu reversusque praedonibus in sua, vir Dei Liafwinus reaedificavit aeccliam, quae fuerat combusta, et more solito non cessabat documenta salutis impendere gregi, quoadusque pastori summo dilectam redderet animam, et defunctus in eadem est ecclesia sepultus.*

§ 15. *Post illius obitum iterum impil Saxonis vastaverunt locum illum et succenderunt ecclesiam corpusque eius per tres dies quae-*

leer des heils te verkondigen tot zijnen dood toe; en hij werd begraven in diezelfde kerk.

Tot zoover schijnt het vreemd hoe dit verhaal over de werkring van Liafwinus in eene levensgeschiedenis van Ludger wordt aangetroffen. Het vervolg geeft hiervan echter de verklaring.

Na den dood van Liafwinus, aldus verhaalt Altfrius verder, verwoestten ongeloovige Saksen wederom deze plaats en staken de kerk in brand; en zij zochten drie dagen lang naar het lichaam van Liafwinus, maar konden het niet vinden. En ook de abt Gregorius stierf; en zijn neef Albricus volgde hem op; en deze zeide tot den eerwaardigen Liudgerus, dien hij zeer beminde: nu gij mijn zeer geliefde broeder zijt, verzoek ik u dat gij mijn wensch vervult. De plaats

sierunt nec invenire potuerunt. Sed ei abbas Gregorius migravit ad Dominum, et suscepit curam pastorem Albricus nepos eius. Qui venerabilem Liudgerum cum magno diligebat affectu atque eum ita allocutus est dicens: Nunc quia frater meus dilectissimus es, peto, ut desiderium meum impleas. Locus enim in quo sanctus Domini Liafwinus presbiter, quem nosti, in opere Domini usque ad mortem persistendo laboravit, ubi sacrum eius corpus sepultura tegitur, in solitudinem est redactus. Quam ob rem peto ut eum restaurare studeas et super corpus sancti aeccliam reaedifices. Dei igitur famulus Liudgerus magistri jussis obtemperans quaesivit in loco praenominato corpus sancti et non invenit, sed tamen intra spatium loci, quo putavit illud esse, coepit construere ecclesiam. Cumque posuisset bases et parietes conaretur erigere, apparuit ei sacerdos Domini Liafwinus in somnis dicens: Frater dilectissime Liudgere, bene fecisti restaurando Dei templum iam dudum desertum a gentilibus; sed et corpus meum quod quesisti, invenies sub australi quem erexisti pariete humatum. Liudgerus igitur mane Domini laudibus expletis invenit corpus sancti in loco sibi in visione praedicto, et collecta multitudine fecit transvehi bases eiusdem aedificii in partem australem et ita infra aeccliam collegit sepulchrum viri Dei. Perfecta est itaque ipsa aeclesia et consecrata, quae nunquam deinceps a gentilibus fuerat contaminata. Sed in loco illo per servum suum Liafwinum Dominus virtutes multas operatur usque in hodiernum diem, ubi etiam nunc caenobium est canonicorum Domino famulantium.

waar de heilige Liafwinus, de priester wien gij gekend hebt, tot aan zijnen dood heeft gearbeid aan het werk Gods en waar zijn heilig lichaam is begraven, is eenzaam en verlaten; daarom bid ik u dat gij er u op toelegt die plaats te herstellen en dat gij boven het lichaam des Heilige de kerk herbouwt. Liudgerus, het bevel zijns meesters opvolgende, zocht op genoemde plaats het lichaam des Heilige en vond het niet, waarop hij toch de kerk begon te bouwen binnen de ruimte waar hij dacht dat het moest zijn. En toen hij de grondslagen gelegd had en de wanden poogde op te richten, verscheen hem Liafwinus in den droom, zeggende: Geliefde broeder Liudgerus, gij doet wel de tempel Gods te herstellen, die reeds lang geleden door Heidenen is verwoest; en mijn lichaam dat gij zoekt zult gij begraven vinden onder den zuidelijken wand, dien gij hebt opgericht. Liudgerus vond het lichaam des Heilige op de plaats die hem in den droom was aangewezen, en de menigte verzameld hebbende, deed hij de grondslagen van het gebouw in het zuidelijk gedeelte vervoeren en bracht zoo het graf van den man Gods binnen de kerk. Alzoo is deze kerk voltooid en is zij ingewijd en sedert nooit door Heidenen besmet. Maar de Heer wrochte door Liafwinus zijn dienaar tot den huidigen dag nog vele deugden in die plaats, waar nu ook is een coenobium van kanoniken die God dienen.

Dit verhaal is, naar mij voorkomt, een zeer betrouwbare bron. Altfridus, de schrijver van deze levensbeschrijving, was aan Ludger verwant en dus ook waarschijnlijk van Friesche afkomst; ¹⁾ hij was van

¹⁾ Hij wordt in de inwijdingsoorkonde van Werden „nepos” van Ludger genoemd, evenals de jongere Hildigrimus, Thiadgrimus en

839 tot 849 Bisschop van Munster. en de nobele onopgesmukte verhaaltrant van dit geschrift geeft een hoog en dunk van 's schrijvers ontwikkeling en waarheidsliefde; hij had Ludger, die reeds in 809 als Bisschop van Munster gestorven was, niet persoonlijk gekend, maar hij ontleende zijn verhaal, zooals hij in zijne voorrede aan de broeders en monniken van het cenobium van S. Salvator en St. Ludger te Werden schrijft, aan mededeelingen van personen die Ludger van kindsbeen af hadden gekend en onderricht van hem hadden genoten, met name van Bisschop Hildigrimus zijn broeder, ¹⁾ van Bisschop Gerfridus zijn neef, ²⁾ van Herburga zijne zuster ³⁾ en van drie zijner priesters Alubertus, Atingus en Thiatbaldus. ⁴⁾ En Ludger, die in de school van Gregorius was gevormd, had niet slechts bij zijn langdurig en veelvuldig ver-

Gerfridus; waarschijnlijk was de moeder van Alfridus eene zuster van Ludger. Zie W. Diekamp Inl. XV en XVI.

¹⁾ Hildigrimus reisde in 784 met Ludger naar Rome, werd Bisschop van Chalons sur Marne, volgde Ludger na diens dood (26 Maart 809) op in het bestuur der stichting te Werden en stierf 19 Juni 827. Zie Diekamp p. 4 noot 1. Inl. XI en XXI, verg. Alfridus I c. 21 en 31 vita II c. 13 en 33 e. v.

²⁾ Gerfridus was de tweede Bisschop van Munster, alzoo de voorganger van Alfridus en stierf 12 Sept. 839. Na den dood van Hildigrimus had Gerfridus het oppertoezicht over Werden; en reeds vroeger, in een oorkonde van 11 Sept. 819, wordt zoowel Gerfridus als Hildigrimus rector dier stichting genoemd. Zie Diekamp l.l.

³⁾ Herburga, hier sanctimonialis femina genoemd, was abdis van Nottuln en stierf na 834. Zie Diekamp l.l. Alfridus I cap. 27 vermeldt een gesprek van Ludger met haar.

⁴⁾ De presbyter Thiatbaldus verdient bijzondere opmerking, omdat hij veel in ons land schijnt vertoefd te hebben; hij is de schrijver der giftbrieven van de jaren 796, 799, 800, 801, 805 en 807, bij Bondam no. 8, 10, 12, 13, 14, 15, van welke die van 799, 800 en 801 zijn geschreven in villa Withmundi of Wigtmundi (Wigmond bij Zutphen), die van 805 en 807 in villa Bidingahem of Bidningahem (bij Doornspijk?). De Geer, de Saksers, p. 23 noot 2 meent dat hij priester te Wigmond is geweest.

blijf te Utrecht veel over Lebuinus hooren spreken door Gregorius, door diens opvolger Albricus, door Marchelmus, die allen Lebuinus hadden gekend en met Ludger zeer bevriend waren, maar hij had ook tijdens zijn verblijf te Deventer bij de herbouwing der kerk zeker veel over Lebuinus hooren spreken en hij had Lebuinus daarenboven persoonlijk min of meer gekend: »Liafwinus, presbiter quem nosti«, aldus spreekt Albricus tot Ludger, toen hij hem opdroeg de Deventer kerk te herbouwen.

Nog in eene andere levensbeschrijving van Ludger, die omstreeks denzelfden tijd als de vorige geschreven is, vindt men een bericht omtrent de stichting en de eerste lotgevallen der Deventer kerk. ¹⁾ Dit verhaal heeft zeer veel overeenkomst met dat van Altfridus; ook de namen Liafwinus, Marchelmus, Isla, Davenportre ²⁾ worden hier op dezelfde wijze gespeld; men mist hier evenwel verscheidene bijzonderheden die men bij Altfridus vindt, zooals dat Gregorius Lebuinus zond opdat die plaats tot zijne parochie zoude behooren, dat Lebuinus gastvrijheid genoot bij Averhilda, dat eerst een bedehuis werd gebouwd te Huilpa en dat de Deventer kerk ook reeds eenmaal tijdens het leven van Lebuinus werd verwoest; bij Altfridus leest men dat de Saksen *drie dagen lang* het lichaam van Lebuinus zochten, hier is die tijdsbepaling weggelaten. Ook treft men hier enkele afwijkingen aan: zoo leest

¹⁾ Vita Ludgeri uitgegeven door Browerus Sidera p. 36-75; Surius ed. v. 1617 d. 26 Martii p. 254-265; Mabillon Saec IV, I p. 34 e. v.; gedeeltelijk bij Pertz II p. 419; het laatst en best door Dickamp pag. 54 e. v.

²⁾ In sommige Ms. van Altfridus vindt men Davenportre ook anders gespeld, namelijk Dauenthre, Dauentrie en Dauentria. Zie Dickamp p. 18r.

men hier dat Gregorius aan Lebuinus — »ex Anglorum gente« — Marchelmus — »et ipsum ex Anglorum gente« — medegaf als diens medgezel en medewerker in het verkondigen van Gods woord (dans ei comitem et cooperatorem verbi Dei), terwijl Altfridus verhaalt dat Lebuinus was de terra Anglorum ¹⁾ en dat Gregorius hem Marchelmus medegaf, opdat deze hem tot opziener over dat volk zou stellen, (ut eum praepo-neret populo) terwijl verder over Marchelmus wordt gezwezen, zelfs indirect wordt gezegd dat hij niet bij Lebuinus bleef; men leest hier dat Gregorius Lebuinus zond naar de plaats die Daventre genoemd wordt, terwijl hij hem volgens Altfridus naar den IJsel zond en Lebuinus dan ook eerst eenigen tijd aan de overzijde van den IJsel bleef; men leest hier zonder nadere plaatsaanduiding dat Lebuinus kerken bouwde, terwijl men bij Altfridus leest dat de geloovigen voor hem eerst een bedehuis te Huilpa, daarna eene kerk te Daventre bouwden; men leest hier eindelijk van de Saksen die Deventer na den dood van Lebuinus verwoestten: »zelantes inibi collectionem populi christiani.«

Door de groote overeenkomst, die er tusschen dit geschrift en dat van Altfridus bestaat, heeft men vrij algemeen aangenomen dat deze anonyme schrijver Altfridus heeft nageschreven. Ook Diekamp p. XLI is van deze meening. Mij komt het echter aannemelijker voor dat beide schrijvers hun geschrift onafhankelijk van elkander ongeveer in denzelfden tijd hebben geschreven en de overeenkomst daaraan is te wijten, dat beiden voor een groot deel dezelfde mondelinge of schriftelijke inlichtingen hebben gebruikt. Vooreerst

¹⁾ Bij Leibnitz en Pertz vindt men: „de gente Anglorum,” verg. Diekamp p. 186.

toch verdient het opmerking dat, al wordt ook precies hetzelfde verhaald, dit nooit op precies dezelfde wijze wordt gedaan. Maar hierbij komt dat de anonyme schrijver niet alleen vele belangrijke bijzonderheden onvermeld laat die men bij Alfridus wel vindt, maar dat hij ook zijn geschrift met eenige belangrijke bijzonderheden heeft verrijkt, zooals in cap. 17. waar hij spreekt over de aanleiding dat Koning Karel Ludger tot pastor in westelijk Saksen aanstelde: in cap. 28, waar hij zegt dat Ludger, vóór hij het klooster te Werden stichtte, eerst van plan was geweest dit te Withmundi (Wigmond) aan den IJsel te stichten.

Pertz II, p. 404, zegt dat dit leven na 864 moet geschreven zijn door een monnik uit het klooster te Werden. Diekamp toont echter aan, p. XL verg. XXXVII e. v., dat de tweede afdeeling, welke dikwijls bij dit leven is gevoegd en wonderen bevat die na 864 zijn voorgevallen, tot een derde levensbeschrijving behoort en dat dit tweede leven reeds voor 855 moet geschreven zijn. En ik meen uit verschillende omstandigheden te mogen opmaken dat het reeds voor het werk van Alfridus geschreven is. Dat Alfridus heeft geschreven terwijl hij Bisschop was (839-849), wordt uitdrukkelijk in den proloog gezegd en volgt ook uit eene plaats (I c. 14) waar gesproken wordt van Ludgers successores. Dat de anonyme schrijver ook na den dood van Gerfridus, den voorganger van Alfridus, geschreven heeft, blijkt uit het slot van zijn verhaal (c. 35), waar hij zegt dat Hildegrimus, Ludgers broeder, evenals Gerfridus, Ludgers neef en opvolger, hebben bevolen dat zij bij de overblijfselen van Ludger zouden begraven worden en de kerk te Werden met hunne nalatenschap hebben verrijkt, ter-

wijl uit de omstandigheid, dat Altfridus hierbij niet is genoemd, reeds schijnt te blijken dat Altfridus nog niet was gestorven. Dat het geschrift van dezen anonymen schrijver vóór dat van Altfridus geschreven is, neem ik voornamelijk aan op grond van de verschillende lezing die men in beide geschriften vindt omtrent de profetie van Ludger, dat na zijn dood de Noormannen in Friesland zouden vallen maar dat die streek ook eindelijk weer van die plaag zou verlost worden. Volgens Altfridus I c. 27 heeft Ludger een droom, dien hij heeft gehad terwijl hij op zijn bij de zee gelegen vaderlijk erfgoed in Friesland vertoefde, aldus aan zijne zuster Heriburga uitgelegd, dat de Noormannen in die aangename zeeplaatsen zoodanige verwoestingen en vervolgingen zouden aanrichten dat zij bijna onbewoonbaar werden; en de schrijver voegt er bij dat die profetie ook is vervuld; wij hebben, zegt hij, na den dood van Ludger bijna jaar op jaar ontelbare rampen van de Noormannen ondervonden, want de kerken zijn verbrand, de kloosters zijn uitgestorven en de hoeven zijn zoozeer verlaten dat de zeestrecken, vroeger zoo sterk bevolkt, nu bijna geheel ontvolkt zijn. Volgens den anonymen schrijver, die c. 19 ook dezen droom en de uitlegging doch met eenigszins andere woorden vermeldt, zijn de voorspelde rooftochten en oorlogen ook begonnen in het jaar na Ludgers dood, maar hij vermeldt niet dat die zeestrecken op zulk een verschrikkelijke wijze zijn ontvolkt; integendeel spreekt hij op eene andere plaats c. 12 van overleveringen welke zijn blijven voortleven in die streken van westelijk Friesland, waar Ludger zeven jaren het Evangelie had verkondigd. En geheel anders klinkt dan ook de wanhoopskreet van Altfridus, dat

de zon der gerechtigheid en de vrede Gods voor de kerk moge wederkeeren, volgens de voorspelling van Ludger, dan de wensch van den anonymen schrijver, dat ook de vertroosting van de barmhartigheid Gods moge volgen, »quando tempus miserendi venerit.« Uit een en ander meen ik te mogen opmaken dat Alfridus heeft geschreven na 845 en 846, toen de Noormannen, na eerst teruggeslagen te zijn, eene geweldige slachting onder de Friezen aanrichtten, het gansche land affliepen, eene menigte inwoners doodden en de kerken vernielden, ¹⁾ terwijl de anonyme schrijver heeft geschreven in de betrekkelijk kalme jaren die aan het jaar 845 voorafgingen, toen de Noormannen zich meer tot afpersingen en strooptochten bepaalden.

Pertz en Diekamp ²⁾ meenen dat deze anonyme schrijver als monnik in het klooster te Werden dit geschrift heeft samengesteld, maar uit dit geschrift blijkt alleen dat hij met sommige gebeurtenissen in dit klooster bekend was, zooals dat Hildegrimus en Gerfridus, daar begraven, waren enz. M. i. valt uit dit geschrift eerder op te maken dat de schrijver, een Fries, ook in Friesland zijn verblijf hield en meer bepaald voor Friezen heeft geschreven; reeds voor Ludger, zegt hij Cap. I, hebben meerdere mannen uit het land der Anglen, waaronder vooral Willebrordus en Bonifacius, ons vaderland (nostras patrias) door het christendom verlicht; sprekende over Landricus, den zoon van den princeps van Fosete, zegt hij Cap. 18: »Landricus, dien wij later in Friesland als godvruchtig presbyter hebben gezien«; en Cap. 12 spreekt

¹⁾ Zie Bolhuls pag. 93 en 95, verg. Ann. Bert. bij Pertz I p. 441 en 442.

²⁾ Pertz II p. 404, Diekamp XXXIX.

hij van de overleveringen die in westelijk Friesland betreffende Ludger voortleven. Had deze anonieme schrijver in het klooster te Werden dit werk geschreven reeds voordat Altfridus het zijne schreef, Altfridus had het moeten kennen en dit heeft hij blijkbaar niet gedaan; het motief voor het schrijven dezer levensbeschrijving had dan ook niet bestaan. Maar evenzeer zou het schier onbegrijpelijk zijn, dat deze anonieme schrijver zeer kort na Altfridus voor het klooster te Werden een tweede leven van Ludger had geschreven dat nagenoeg hetzelfde bevatte. Veel aannemelijker acht ik het dat, evenals Altfridus dit leven voor het klooster te Werden heeft geschreven, deze anonieme schrijver dit heeft gedaan voor een der vele kloosters die in Friesland in het begin der negende eeuw schijnen bestaan te hebben.

En zoo heeft, meen ik, het werk van dezen anonymen schrijver historische waarde naast dat van Altfridus, ook wat het verhaal van de stichting der Deventer kerk betreft. Het verhaal van Altfridus verdient door zijne meerdere nauwkeurigheid den voorrang, maar het wordt toch bevestigd door het verhaal bij dezen anonymen schrijver, wanneer deze niet Altfridus heeft nageschreven maar ook zijn verhaal uit de mededeelingen van tijdgenooten putte.

Nog een derde levensbeschrijving van Ludger dateert uit de 9de eeuw; ¹⁾ zij is meer bepaald geschreven als stichtelijk boek en hierdoor wellicht is zij ook het meest verspreid. Uit den inhoud blijkt dat dit

¹ Men vindt dit leven voor een deel bij Diekamp p. 85-134, verg. XLIX-LXX. Vroeger is het slechts eenmaal uitgegeven door Surius, eerste editie van 1571 II p. 384-409 op 26 Maart, welke editie ik niet heb kunnen raadplegen.

geschrift afkomstig is van een monnik in het klooster te Werden, die nog tijdgenooten van Ludger had gekend, en dat het na 864 moet geschreven zijn. De beide hierboven beschreven levens zijn door dezen schrijver gevolgd, soms woordelijk, soms alleen volgens den inhoud, dikwijls ook wat uitgewerkt: telkens ook wordt het verhaal afgebroken door beschouwingen van zedelijken aard. Opmerkelijk is het dat Wittekind hier zeer wordt geroemd (c. 18) en dat de bekeering der Saksen gedeeltelijk aan belooningen, gedeeltelijk aan geweldadige uitroeiing wordt toegeschreven (c. 27). eene bijzonderheid die men in de beide vroegere levens niet vindt, maar ook van elders bekend is. In de meening van dezen schrijver nadert reeds het door Ludger voorspelde einde der Noormannenplaag, welke hoop waarschijnlijk berust op de zege, in 863 door Lotharius bij Neuss op de Noormannen behaald. Omtrent de herbouwing der Deventer kerk door Ludger bevat dit leven geen nieuws: althans Diekamp verwijst bij cap. 10, dat hierover handelt, naar de beide vroegere levens.

Onder de latere levens van Ludger noem ik nog alleen de *vita rythmica*, op last van den abt Bernard voor 1141 door een monnik te Werden vervaardigd. ¹⁾ De schrijver zegt in zijn proloog dat reeds drie bekwame mannen vóór hem dit leven hebben beschreven, met name Othelgrimus, de leerling van Ludger, Alfridus de Bisschop van Munster en Uffingus monnik

¹⁾ Voor het eerst uitgegeven door W. Diekamp *Die vitae sancti Ludgeri* pag. 136-220. Vroeger had ik nog slechts een paar regels betreffende Liéwinus gevonden in de *Acta Sanct. a Joanne Bollandi III* d. 26 Martii p. 645.

te Werden. ¹⁾ Volgens Diekamp p. LXXIV heeft deze schrijver echter geen ander leven gebruikt dan de drie hierboven genoemde en dwaalt hij bij het noemen der schrijvers. Othelgrimus kan toch niet de schrijver van het tweede leven van Ludger zijn, omdat deze anonyme schrijver blijkbaar Ludger niet persoonlijk heeft gekend; en Uffingus, die het leven van de Heilige Ida en een lofgedicht op het klooster te Werden en op Ludger schreef, leefde in het laatst der tiende eeuw. Het verhaal van de lotgevallen der Deventer kerk, regel 519-630, is blijkbaar aan Altfridus ontleend. Ook de namen zijn hier bijna op dezelfde wijze gespeld: Liefwinus, Marchelmus, Averhilda, Hiulpa, Daventre, Isla. De schrijver volgt echter niet Altfridus, maar den schrijver van het tweede leven, waar hij van kerken spreekt en hij werkt het meervoud »ecclesias« dat daar slechts één keer voorkomt uit. Liefwinus stichtte volgens hem zoowel te Huilpa als te Daventre eene kerk; de Saksen verwoestten, Liefwinus herbouwde volgens hem kerken en Albricus droeg aan Ludger op om het eerst de kerk te Deventer te herbouwen. Ook wijkt de schrijver van Altfridus af, waar hij de tweede verwoesting der Deventer kerk na den dood van Gregorius stelt. Daarentegen schrijft hij Altfridus weer na dat de door Ludger herbouwde kerk niet meer door Heidenen werd verwoest, hoewel dit misschien in zijn tijd niet waar was, daar volgens de Ann. Fuldenses de Deventer haven in 882 door de Noormannen werd verwoest. Eene bijzonder-

¹⁾ Ook Cincognius, die in 1515 eene levensbeschrijving van Ludger in druk gaf, noemt behalve dezen rhythmischen dichter nog Odhilgrim, Altfrid en Uffing als de schrijvers van vroegere vitae. Zie Diekamp Inl. p. 99.

heid vindt men hier ook vermeld, die men in de beide oudste levensbeschrijvingen niet vindt en desniettemin waar zou kunnen zijn, namelijk dat de door Ludger herbouwde kerk aan Lebuinus werd gewijd.

De oudste berichten over de Deventer kerk vindt men in biographien van Ludger: afzonderlijke geschriften betreffende Lebuinus komen eerst in later tijd voor.

Radboud, die in 't jaar 900 Bisschop van Utrecht werd, schreef eene *Egloga Ecclesiastica de virtutibus R. Lebuini presbyteri et de Sancto nomine ejus*, waarin eene interpretatie van den naam Liafwin voorkomt, welke Engelsche naam *carus amicus* (waarde vriend) beteekent. Blijkens dit gedicht was toen echter reeds de naam Lebuinus in zwang gekomen. ¹⁾ Men vindt in dit gedicht geene historische feiten en evenmin in eene *sermo de S. Lebuino presbytero* van Radbouds hand; ²⁾ doch men vindt in laatstgenoemd geschrift wel eene uitvoerige beschrijving hoe Lebuinus van zijn prille jeugd af hoe langer hoe meer in vroomheid en heiligheid toenam. Volgens Radboud zou Lebuinus reeds als jongeling een zeer streng leven hebben geleefd, zwaar handenwerk verricht en zijn lichaam zwaar gekustijd hebben. Of deze mededeelingen van Radboud

¹⁾ Deze naam werd in de Middelenouwen niet altijd zoo gelatinizeerd, zelfs niet bij geestelijken. Zoo vond ik betreffende een monnik van de 10de eeuw opgeteekend: *vocabatur Leofwinus quod Anglorum lingua dicitur eluius amicus: ipse utique charus Deo amicus et Deus illi.* *Acta Ant. Sanct. n. J. Bolhudo 20 Martii p. 132.*

²⁾ Beide deze geschriften van Radboud vindt men bij Surius Laurent. *Sanct. Hist. VI op 12 November p. 282.* Het gedicht is ook vertaald bij van Heussen en van Rijn Kerk. *Oudh. fol. ed. I p. 126.* Wie deze vertaling heeft houde echter in het oog dat de voorstelling, alsof Lebuinus onder het Friesche volk heeft gewoerd, eene dichterlijke vrijheid is van den vertaler, niet van Bisschop Radboud.

op mondelinge overleveringen berustten of op eenig geschrift betreffende Lebuinus blijkt niet.

Het oudste afzonderlijke levensbericht omtrent Lebuinus treft men waarschijnlijk aan in eene sequentie, die gevonden wordt in een geschreven graduale van de 15de eeuw dat vroeger aan het kapittel van St. Marie toebehoorde, alsmede in het Missale Trajectinum van 1511. ¹⁾ Volgens Moll behoort dit lied waarschijnlijk aan den tijd van Bisschop Balderik, den opvolger van Radboud; mij komt het echter waarschijnlijker voor dat het reeds onder Radboud bestond, en ik meen althans gerust te mogen aannemen dat het geene bewerking is van Hucbalds levensbeschrijving, omdat dit lied hiervan in menig opzicht afwijkt. Volgens dit lied hoorde Lebuinus een stem Gods: Ga over de zee en ontsluit de wetten van Christus aan de Saksen. ²⁾ En Lebuinus deed aldus. Eerst ging hij naar Utrecht en bracht dit bevel over aan Gregorius. Toen ging hij tot het volk aan deze zijde van den IJsel (populus cis Yslam) en dit stichtte eene kerk te Wilpen (bij de Geer Vulpem genoemd). Hierop ging hij naar de overzijde, naar Darente. Van Marchelmus wordt niet gesproken in dit lied. Ook de verwoesting der Deventer kerk door de Saksen wordt niet gemeld. Daarentegen vindt men hier vermeld dat dikwijls hoopen volks bijeenkwamen terwijl zij eene

¹⁾ Dit lied is uit gemeld Graduale (thans bewaard onder no. 311 in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht) overgedrukt door Moll Kerkgesch. I p. 527 en uit het Missale Trajectinum door de Geer De dom van Utrecht pag. 105.

²⁾ Domini voces audisti:
Transi mare, leges Christi
Resera Saxonibus.
Alme pater, sic fecisti enz.

algemeene vergadering hielden; dat Lebuinus daar heenging en mishandeld of beleedigd werd, waarop hij wegging en het volk achterliet. ¹⁾ Hierop wordt zijn dood vermeld. Het laatste couplot, beginnende met de woorden: »preces funde cuncte horis Genetrici Salvatoris«, schijnt aan te duiden dat de Deventer kerk aan Maria was toegewijd; uit de omstandigheid toch dat in dit lied tweemaal het woord »Huc« (hierheen of herwaarts) voorkomt, meen ik te mogen opmaken dat het in Deventer is vervaardigd, wellicht tijdens het verblijf van Bisschop Radboud, die eene groote vereering voor Lebuinus had.

Naar het mij voorkomt is dit lied vooral daarom van gewicht, omdat de dichter uit een andere bron dan Alfridus schijnt te hebben geput, zooals ik niet alleen hieruit opmaak dat de namen anders worden genoemd, maar ook en voornamelijk uit hetgeen hij omtrent het gaan van Lebuinus naar eene algemeene vergadering zegt; zelfs meen ik uit hetgeen deze schrijver niet zegt de gevolgtrekking te mogen maken, dat hij het geschrift van Alfridus in het geheel niet heeft gekend. De bron die deze schrijver heeft gebruikt kan verloren zijn gegaan bij de verwoesting van Utrecht en van Deventer door de Noormannen in 857 en 882, doch de inhoud er van nog gedeeltelijk zijn bewaard in het geheugen der verdreven geestelijken; en hieraan is wellicht toe te schrijven het onbepaalde van de hierboven aangehaalde regels, die zijn

¹⁾ Soepe turbac convenerunt,
 Generale dum fecerunt
 Pariter consilium.
 Illuc Presbyter transivit
 Hunc laeissent sed abivit
 Reliquitque populum.

gewijd aan de beschrijving van den tegenstand, dien Lebuinus van de ongelooovigen ondervond. Hetgeen men hier over die algemeene vergadering leest, verdient echter te meer opmerking, omdat hiervan ook, hoewel op andere wijze, wordt gesproken in eene levensbeschrijving van Lebuinus uit de 10de eeuw, die wij nu zullen nagaan.

De vrij uitvoerige levensbeschrijving, waarop ik hier doel, is in proza geschreven door Hucbaldus, een Monnik van St. Elna of St. Amand in Vlaanderen, die in 730 stierf. ¹⁾

In hoofdzaak komt ook dit verhaal overeen met dat hetwelk men bij Altfridus vindt en waarmede zeker Hucbaldus bekend was. De namen worden hier echter anders opgegeven: Lebuinus in plaats van Liafwinus; Marcellinus in plaats van Marchelmus; Abachilda in plaats van Avaerhilda; Wilpa in plaats van Huilpa. Ook vindt men hier verscheidene kleine afwijkingen, waaronder sommige een geheel ander aanzien aan de feiten geven. Terwijl volgens Altfridus aan Lebuinus de IJssel in den droom was aangewezen om daar aan

¹⁾ Zie Diekamp Inl. LXXXV en Pertz II p. 360 e. v., welke beide schrijvers zeggen dat het blijkens den proloog door den schrijver aan Bisschop Balderik van Utrecht was opgedragen.

Rojaards Gesch. Inv. van het Christendom in Nederl., 3e ed. (1844) p. 290, noot 3, zegt dat het onder Karel den Kale is geschreven en haalt hierbij aan Mabillon Ann. Ben. II p. 207 l. 24 § 37. Moll I p. 165 noot 2, vermeldt dat volgens Goethals Lectures, 1837 I p. 6 Hucbald dit werk heeft opgedragen aan Radboud; en Moll acht dit ook waarschijnlijker dan dat het aan Bisschop Balderik is opgedragen en meent dat het verschil wellicht kan worden uitgemaakt door het Brusselsche Hs. dat Potthast p. 778 vermeldt. Brieven aan Hucbald, waarin zijne biografie van Lebuinus wordt geroemd, vindt men bij Martene collection ampl. I p. 265. Waarschijnlijk vindt men dezen Hucbaldus ook genoemd in een oorkonde van 899 bij Sloet no. 73.

Men vindt dit leven gedeeltelijk bij Pertz II p. 361-364 en geheel bij Surius op 12 Nov. T VI p. 277-286, doch zonder proloog.

de grenzen der Franken en Saksen het Evangelie te verkondigen — was volgens Hucbaldus aan Gregorius de IJsel van godswege aangewezen om Lebuinus naar toe te zenden. Terwijl volgens Altfridus Gregorius gaarne Lebuinus naar die plaats zond, opdat deze tot zijne parochie zoude behooren — zond Gregorius hem volgens Hucbaldus naar den IJsel, opdat deze eene zekere en sterke afscheiding zou worden tusschen de Franken en Saksen. Terwijl volgens Altfridus de Deventer kerk door elders wonende Saksen werd verwoest, die na deze verwoesting weer herwaarts keerden — geschiedde die verwoesting volgens Hucbaldus door de ingezetenen zelve, op aanstoken van sommige kwaadwilligen. Terwijl volgens Altfridus de kerk werd gesticht op eene plaats, Daventre genaamd, werd de kerk volgens Hucbaldus gesticht op eene plaats die toen nog niet dien naam droeg, maar wier haven eerst later Daventriensis portus werd genoemd naar een aanzienlijk en machtig man, Davo genaamd, die met Lebuinus zeer was bevriend en die met eenige andere geloovigen deze kerk voor Lebuinus bouwde en na de eerste verwoesting ook herbouwde. ¹⁾

M. i. is echter geen waarde te hechten aan deze afwijkingen, die daarenboven ook nog deels in strijd zijn met hetgeen in bovenvermelde sequentie te lezen staat. Vermoedelijk zijn zij te wijten aan de levendige phantasie van den schrijver, de neiging om zijn verhaal op te sieren en de onnauwkeurige lezing van zijn bronnen. Hetgeen hij over Davo den vriend van Lebuinus schrijft, schijnt een der vele bestaande middeneeuwsche fabelen van etymologischen oorsprong te

¹⁾ Zie Reg. Over. oork. no. 896 en 898.

zijn. ¹⁾ Sommige bijvoegingen verdienen echter meer onze aandacht. Vooreerst vermeldt Hucbaldus het eerst dat Lebuinus gestorven is »pridie Idus mensis Novembris«, hetgeen bewijst dat toen reeds in de Utrechtsche kerk op dien dag de dood van Lebuinus werd herdacht. Ook schijnt Hucbaldus een bron te hebben gebruikt die wij niet meer hebben: wellicht dezelfde bron die ten dienste stond van den dichter der hierboven beschreven sequentie. Dat Hucbaldus de namen anders vermeldt, duidt m. i. aan dat hij een andere bron heeft gehad dan Altfridus, al heeft hij diens verhaal ook blijkbaar gekend. En men kan ook moeilijk aannemen dat al hetgeen hij verhaalt van de optreding van Lebuinus op eene vergadering der Saksen, geheel en al door hem verzonnen zou zijn, te minder nu hiervan ook wordt gesproken in de sequentie, zonder dat de schrijver van dat lied Hucbaldus schijnt gekend te hebben.

Aan het verhaal van deze gebeurtenis is door Hucbaldus eene groote plaats ingeruimd en veel zorg besteed. Volgens zijn verhaal hielden de Saksen jaarlijks in het midden van Saksen, aan de rivier de Wezer, ter plaatse Marclo genaamd, eene algemeene volksvergadering (generale concilium) om te beraadslagen over alles wat het geheele volk betrof, verbonden met andere volken aan te gaan, over oorlogen besluiten

¹⁾ Van den Bergh Handb. der Middel Ned. Geographie 1852, pag. 185 noot, zegt dat deze afleiding grammatisch zuiver is. Doch hij zegt evenmin als Hucbaldus wat de uitgang ter of tre hier beteekent. Beteekent die uitgang volgens hem ook hier boom? verg. p. 306; persoonsnamen met den uitgang heim of ham komen genoeg voor als plaatsnamen; maar komen er ook wel voor met den uitgang tre? en is Davo wel een persoonsnaam? Op den plaatsnaam Daventre kom ik later § 6 terug.

te nemen, enz.: Lebuinus besloot daarheen te gaan en nam, daarheen reizende, zijn intrek ten huize van een aanzienlijk en machtig man, Folcbert genaamd, met wien hij zeer bevriend was en die hem van zijn plan trachtte terug te houden, doch Lebuinus verscheen ter vergadering, zonder afgeschrikt te worden door het levensgevaar dat hij liep, en vermaande de vergaderden zich te bekeeren, terwijl hij hen voorspelde dat, zoo zij dit niet deden, spoedig een onverwachte ramp over hen zou komen en een krachtig, wijs en gestreng vorst, daartoe reeds door den Koning der Hemelen uitgekozen, hun land zou verwoesten, hen gedeeltelijk zou laten ombrengen door het zwaard, gedeeltelijk zou laten verkwijnen door de smart van een altoosdurende ballingschap, terwijl hunne vrouwen en kinderen heinde en verre in slavernij zouden verstrooid worden. Weinig scheelde het, volgens het verhaal van Hucbaldus, of Lebuinus had deze rede met den dood moeten bekoopen. Doch op aandrang van een der aanzienlijksten liet men, overeenkomstig de gewoonte om gezanten vreedzaam te ontvangen, ook dezen Godsgezant rustig gaan.

Bij deze gelegenheid deelt Hucbaldus bijzonderheden mede over de samenstelling van die algemeene vergadering, die men nergens anders vindt. Dat er openbare volksvergaderingen bij de Saksen bestonden is van elders bekend ¹⁾; dat de Saksen onderscheiden waren in Edlingi (Nobiles), Frilingi (ingenuiles) en Lassi (serviles), is ook van elders bekend ²⁾; maar

¹⁾ Zij werden verboden bij het Cap. Paderbr. van 785 c. 34,

²⁾ In het Geschiedverhaal van Nithardus den vierden Bisschop van Munster worden in het jaar 842 onderscheiden: Ethilingi, Frilingi,

dat jaarlijks uit iederen pagus 12 mannen, die uit deze drie standen gekozen waren en dus zoowel onvrijen als vrijen en Edelen, naar eene algemeene vergadering der Saksen gingen, is voor zoover ik weet alleen in dit geschrift van Hucbaldus geboekt. Jammer dat het zoo moeielijk is na te gaan, of en zoo ja wat er waars in die mededeeling is. Ook dat Lebuinus naar een algemeene volksvergadering aan de Weser zou zijn gegaan, is alleen op autoriteit van Hucbaldus niet als een historisch feit aan te nemen; zelfs meen ik te mogen betwijfelen of er jaarlijks wel algemeene volksvergaderingen van de drie stammen der Saksen, met name de Oostfalen, de Angrariers en de Westfalen, werden gehouden; zeer goed mogelijk acht ik het dat Lebuinus eens eene vergadering te Marclo in Twenthe heeft bijgewoond, hetzij van die gou alleen, hetzij van de Westfalen, en dat Hucbaldus hiervan eene vergadering van alle Saksen aan de Weser heeft gemaakt. Zoowel de naam Marclo als het feit dat de landsheeren van Twenthe daar later werden gehuldigd, schijnen aan te duiden dat hier reeds van ouds bijeenkomsten plaats hadden ¹⁾.

Nog eene andere levensbeschrijving van Lebuinus uit de tiende eeuw moet er volgens Suffridus Petri bestaan hebben; Cappidus Stavriensis, priester te Sta-

Lazzi, d. i. nobiles, ingenuiles, atque serviles. Zie Reg. Ov. oork. no. 923.

Maar ook reeds vroeger bestond die onderscheiding. Zie het Capit. Paderbrunnense cap. 21 (Pertz III p. 48); het Capit. van 789 c. 15 waar nobiles, ingenui en liti, de Lex Saxonum c. 36, 64 waar nobiles, liberi liti en servi worden onderscheiden, verg. de Geer de Saksers pag. 33 noot 2 en pag. 51.

¹⁾ Molhuysen Over. Alm. 1836 pag. 6, 1837 pag. 15 noot en 1838 p. 46, meent dat Lebuinus te Markelo in Twenthe eene volksvergadering zou hebben bezocht. Anders de Geer de Saksers p. 38 noot.

veren, zou namenlijk volgens hem omstreeks 920 eene geschiedenis van Friesland hebben geschreven, alsmede de levens van Lebuinus, Otgerus, Plechelmus en Odulphus. Door velen wordt echter in twijfel getrokken of die werken en zelfs die persoon wel ooit hebben bestaan ¹⁾.

Ook later in de Middeneeuwen zijn er nog meerdere levens van Lebuinus geschreven, waarin telkens nieuwe bijzonderheden voorkomen. Door Dumbar ²⁾ wordt meermalen een in het Latijn geschreven leven aangehaald, dat zich in zijn tijd nog bevond in een legendeboek in de Deventer stadsboekerij, doch door mij niet aldaar gevonden is kunnen worden. Volgens de aanhalingen van Dumbar wordt Lebuinus in dat leven een kanunnik van St. Salvator genoemd ³⁾ en wordt als zijn sterfjaar 765 opgegeven. In eene andere levensbeschrijving in de Nederduitsche taal, die nog wel in de Deventer bibliotheek wordt aangetroffen ⁴⁾, vindt men vermeld dat ten oosten van den IJsel voor Lebuinus werd »getymert eene eersame kerke in derselver Maget Marie eere« ⁵⁾ en dat Lebuinus woonde in de Assenstrate en daar »an der colde« gestorven

¹⁾ Zie van Heusen Historie van 't Bisdom van Friesland fol. ed. p. 121, verg. p. 13; Wind Bibl. der Nederl. Gesch. pag. 9. Zie ook Moll II, 2e ged., p. 352 noot.

²⁾ Kerk. en Wer. Deventer I p. 179, 181, 182.

³⁾ In tractatu de ordine Canon Regul. p. 140 wordt Lebuinus genoemd „Gregorii discipulus et convictor canonicus” en p. 141 „unus e Trajectensis Ecclesiae fratribus.” Zie Dumbar I p. 179, noot e.

⁴⁾ Het is het 8ste leven in het Heiligenboek no. 1744 van de Deventer bibliotheek, pag. 241 e. v. Molhuysen gaf van dit leven een fragment in Over. Almanak 1836, pag. 6. En het is ook door Revisius pag. 11 gebruikt.

⁵⁾ Dat de eerste kerk reeds aan de Moedermaagd Maria geheiligd was, vindt men ook door Johannes a Leidis, Reinerus Snoi en Jacobus de Voragine vermeld. Zie Dumbar Deventer I p. 182.

is ¹⁾. Vele oudere Historieschrijvers, Heda, Bockenbergius, Ubbo Emmius, Lindeborn en anderen geven min of meer bepaald het sterfjaar van Lebuinus of Leafwinus, zooals Ubbo Emmius p. 62 hem noemt, op, maar hunne opgaven loopen sterk uiteen; zij varieeren van 765 tot 785 ²⁾.

Een gezang op Lebuinus in het Nederl. der 15de eeuw is door Hoffman van Fallersleben uitgegeven ³⁾, maar mij niet onder de oogen gekomen.

Van al deze bronnen, die de stichting der Deventer kerk vermelden, meen ik alleen aan de levensbeschrijving van Ludger door Altfridus en aan de daarmede overeenkomende levensbeschrijving van Ludger door een anonymen schrijver zulk een historische waarde te mogen toekennen, dat men de daarin vermelde feiten als waar kan aannemen. En de geloofwaardigheid van eerstgenoemd geschrift is zelfs zeer groot,

¹⁾ De eenige waarde die deze vermelding van de Assenstraat heeft, is dunkt mij deze, dat men hieruit mag opmaken dat deze straat volgens de overlevering de oudste straat of een der oudste straten was. Ook de naam duidt dit m. i. aan. In de Traditiones Corberenses komt voor eene plaats *Aszi* in pago Felue, zie van de Bergh p. 286. En de hoofdplaats van Drenthe wordt in oorkonden van 1286 en 1303 *Ascen*, *Adzen* en *Asczen* genoemd, zie Magnin Besturen p. 59 en 60. Ook in *Asciburgum*, dat volgens Tacitus Germania § 3 door Ulysses aan den Rijnover zou gebouwd zijn, vindt men misschien hetzelfde oud-Germaansche woord terug (kan het zijn *asga*, *asge* of *asige*, d. i. hij die uitspraak doet of recht zegt? verg. Verdum in voce *Asige* en *Asichdoem*).

²⁾ Heda, De Overijsselsche Chronijke en Moonen noemen het jaar 766, Ubbo Emmius voor 768, Cratepolius 782, Bockenbergius 784, Lindeborn 785; anderen zooals Johannes Suethemius en Gerhardus de Umnen zeggen na doode van den Utrechtschen Bisschop Gregorius. Zie Dumbar Deventer I p. 181

³⁾ Nederl. geistl. Lieder Hanover 1854 p. 100, verg. Moll Kerkg. I p. 527.

zoals ik hierboven heb betoogd. Ook aan het oude Latijnsche lied op Lebuinus, hierboven vermeld, meen ik eene vrij groote waarde te mogen hechten, al is er ook niets met zekerheid te zeggen omtrent den tijd wanneer het gemaakt is, en wel omdat de dichter niets zegt wat in tegenstrijd is met hetgeen Alfridus vermeldt en hij toch diens geschrift niet schijnt gekend te hebben.

Mogelijk is het zeker dat enkele andere bijzonderheden, die bij latere Middeneeuwsche schrijvers voorkomen, ook waar zijn, hetzij die ontleend zijn aan andere bronnen die verloren zijn gegaan, hetzij deze alleen steunen op mondelinge overlevering, maar het is zoo onzeker hoe die schrijvers er aan gekomen zijn en men vindt bij hen zulke tastbare onwaarheden, dat ik meen het best te doen ze geheel ongebruikt te laten. Kritiek bij de keus van zijn bronnen was bij die latere kroniek- en legendeschrijvers eene bijkans onbekende zaak. Dat men de bronnen, die men tot zijne beschikking had, slecht en slordig las was in dien tijd evenmin eene zeldzaamheid als nu. En men phantaseerde en conjectureerde nog meer ongebonden dan nu en wat de zaak vooral bedenkelijker maakte — zonder er bij te vermelden dat men dit deed.

§ 2.

Wat bij Alfridus omtrent de stichting en de eerste lotgevallen der Deventer kerk te lezen staat, heb ik reeds medegedeeld. Ik moet nu spreken over de gewichtige gegevens die men aldaar vindt om den tijd te bepalen, wanneer een en ander is geschied.

Alfridus verhaalt dat Albricus, nadat de Deventer

kerk was herbouwd, Ludger met andere dienaren Gods naar Friesland zond, om daar de Heidensche tempels te verwoesten, waarop zij met een rijken buit terugkeerden, waarvan Keizer Karel $\frac{2}{3}$ en Albricus $\frac{1}{3}$ ontving. Toen nu Albricus te Keulen den Bisschoppelijken rang had gekregen, deed hij Ludger den rang van presbyter verkrijgen en stelde hem aan tot doctor der kerk in de gou Ostrachae, alwaar Bonifacius den martelaarsdood had ondergaan.

Nadat Ludger in deze streek ongeveer zeven jaar het Evangelie had verkondigd, deed Wittekind, de hertog der Saksen, de Friezen tot aan het Vlie het Christendom verlaten en tot hunne afgoden terugkeeren, verbrandde de kerken en verdreef de dienaren Gods. Te midden van deze beroering stierf Bisschop Albricus. Toen verliet Ludger door den nood gedrongen deze landen en ging met twee zijner discipels naar een Benedictijner klooster in Italie, omdat hij van plan was op zijne erfgoederen een coenobium van monniken te stichten. Na twee jaren en zes maanden keerde Ludger naar zijn vaderland terug en werd door Karel tot doctor aangesteld over vijf Friesche pagi ten oosten van de Lauwers ¹⁾.

Door deze gegevens zijn, naar ik meen, sommige data vrij nauwkeurig vast te stellen. Wittekind was in 782 tegen de Franken opgestaan ²⁾; en ook in 783 en 784 stonden de Saksen onder zijne leiding op, totdat hij eindelijk in 785 zich onderwierp en tot het Christendom overging. Volgens de *Annales Laurisenses* heeft in 784 een deel der Friezen zich bij de

¹⁾ Altfridus Cap. 16-22. Over hetgeen verder volgt spreken wij nog later, § 8.

²⁾ Zie *Annales Laureshamenses* en *Einhardi Annales*.

Saksen aangesloten ¹⁾. En eene bevestiging van dit jaartal vindt men in de plaats bij Altfridus dat Albricus te midden van deze beroering — „in ipsa per-versa commotione“ — stierf. Volgens de *Annales Laureshamenses* en het *Chronicon Moissiacense* is toch Albricus in 784 gestorven en wel den 21 Augustus ²⁾. Neeft men nu op grond hiervan aan dat Ludger in 784 Friesland heeft moeten verlaten en trekt men van dit jaartal zeven jaren af, zoo krijgt men het jaar 777 als het jaar waarin, volgens Altfridus, Ludgers Evangelieprediking in Oostergo zou zijn aangevangen. Tusschen den aanvang dier prediking en de herbouwing der Deventer kerk door Ludger ligt zijn tocht in Friesland ter verwoesting der Heidensche tempels en zijne ordening, zoodat de herbouwing der Deventer kerk wel reeds in 776 moet hebben plaats gehad.

Wij zullen later zien hoe het jaar 776 door de tijdsomstandigheden gunstig was voor deze herbouwing, maar zullen nu reeds een paar andere bewijzen voor dit jaar aanvoeren. Dat Ludger niet voor 777 zijne zeventjarige Evangelieprediking in Oostergo kan hebben

¹⁾ Zie *Annales Laurissenses ad annum 784* Pertz I p. 166) „Et tunc rebellati sunt iterum Saxones solito more et cum eis pars aliqua Frisonum.“ Beka p. 21 noemt het jaar 785.

²⁾ Bij Pertz I p. 32 en 297, verg. Diekamp *Widukind der Sachsen Führer 1877*, pag. 30, die verwijst naar Abel *Jahrb. en Kentzler Karl des Grossen Nechenschaft*. Zie ook Diekamp *vitae Liudgeri* p. 25 noot 2, p. 62 noot 1, verg. p. 137 noot 5. Ook Roijaards *Inv. p. 200* noemt het jaar 784 voor het sterfjaar van Albricus, op autoriteit van Mabillon *Bened. II l. 24 p. 228 en 252*. Moll I p. 256 en 179 noemt daarentegen het jaartal 782 aan, doch heeft blijkbaar de aangehaalde plaats in de *Annales Laureshamenses* betreffende den dood van Bischoep Albricus niet gekend, evenmin de plaats in de *Annales Laurissenses* betreffende den afval der Friezen in 784. Beka p. 21 en Heda p. 41 noemen als sterfslag XII Calend. Septembris. Het *Neecrologium van St. Salvator* heeft daarentegen „XVIII Kl. Decembr. obiit Albricus ep. Traiect.“ Zie Moll I p. 257 noot 1.

begonnen blijkt hieruit, dat deze volgens Alfridus eerst is begonnen nadat Albricus te Keulen tot Bisschop was gewijd, in verband met het feit dat in eenen giftbrief van Karel den Groote van 777, VII Jdus Junii, wordt gesproken van de St. Maartenskerk te Utrecht, »ubi venerabilis vir Albricus presbyter atque electus rector praeesse videtur¹⁾, waaruit men moet opmaken dat Albricus toen wel reeds door de Utrechtsche geestelijken overeenkomstig den wensch van Gregorius²⁾ tot zijn opvolger gekozen was, maar nog niet tot Bisschop was gewijd, hetgeen, zooals wij bij Alfridus lezen, te Keulen plaats had. Dat Ludger niet voor 776 de Deventer kerk kan herbouwd hebben blijkt hieruit, dat dit is geschied op last van Albricus na den dood van Gregorius en Gregorius volgens zeer aannemelijke berichten den 25 Augustus 775 is gestorven³⁾.

¹⁾ Deze oorkonde te vinden bij Heda p. 41 Mieris I p. 7, Sickel Acta Karolinorum II p. 62, verg. Blondeel Beschrijving der stad Utrecht 1757 p. 210, Moll I p. 256 en Diekamp p. 21 noot 1.

²⁾ Zie Ludgers vita Gregorii c. 21. Gregorius zelf was niet tot Bisschop gewijd, zooals Alfridus cap. 10 uitdrukkelijk zegt, en wordt dan ook door hem, evenals door Ludger, steeds abbas genoemd.

³⁾ Buchelius ad Hedam p. 46 schrijft toch bij het leven van Rixfridus: „de annis vero superiorum Episcoporum admodum incertus est Heda, nos ad hanc rem credimus facere catalogum Episc. Traj. *en libris S. Saleat.*, ubi sequentia habentur: Gregorius qui obiit 8 Kal. Septemb. anno 775 sedit annis 20 solus, Albericus 10, Theodardus sex, Harmacarus 13.” Ook Diekamp vitae p. 19 noot 2 neemt aan dat Gregorius 25 Aug. 775 is gestorven. Eveneens Moll Kerkg. I p. 158 noot 1, verg. p. 163, 178, 256, die zegt dat dit door andere bescheiden (zie Rettberg II p. 533) bevestigd wordt. Heda p. 38 zegt van Gregorius „expiravit VIII Kalend. Septembr. sepultus in ecclesia sancti Salvatoris Trajecti cum sedit annis XXII connumeratus Catalogo sanctorum”, terwijl Buchelius uit het Archief van S. Salvator het bericht putte „sedit annis 20 solus.” Beide berichten zijn echter minder in strijd dan oppervlakkig schijnt. Gregorius wordt toch in een brief van Lullus, die reeds voor den dood van Bonifacius

Toen Ludger de Deventer kerk in 776 herbouwde, was die plaats volgens Alfridus reeds lang geleden verwoest en was zij nog geheel verlaten ¹⁾. Dientengevolge komt het mij het aannemelijkst voor die verwoesting, evenals het kort daaraan voorafgegaan overlijden van Lebuinus, te stellen in of omstreeks het begin der oorlogen van Karel den Groote met de Saksen, welke in 772 zijn begonnen ²⁾. Het begin dier oorlogen geeft m. i. ook eene verklaring van die heftige woede tegen Lebuinus, welke de ongeloovige Saksen, bij de verwoesting der plaats en het in brand steken der kerk, drie dagen lang deed zoeken naar het graf van Lebuinus.

Wat de komst van Lebuinus hier te lande betreft, het blijkt uit Alfridus dat deze nog niet zoo spoedig na den dood van Bonifacius, d. i. na 755, te stellen is. Immers men leest hier dat Ludger reeds als knaap bij Gregorius, den opvolger van Bonifacius, kwam en in diens school werd opgeleid; dat terwijl hij in het Utrechtsche klooster zich geheel overgaf aan de studie van geestelijke zaken, bij Gregorius kwam een eerwaardig man uit het land der Anglen, Alubreht genaamd: dat deze Ludger naar Engeland medenam en zij, na een jaar aldaar vertoefd te hebben, in welken tijd Ludger tot diaconus was gevorderd, naar Utrecht

is geschreven, „abbas” genoemd. Zie Moll I p. 159, verg. Giles I p. 204. Neemt men nu in aanmerking dat Gregorius, ofschoon bestierder der Utrechtsche kerk, nooit tot Bisschop is gewijd, maar door Ludger en Alfridus steeds abbas genoemd wordt, zoo is het zeer goed aan te nemen dat Heda het aantal jaren noemt die Gregorius nog abt is geweest na den dood van Bonifacius (755) en dat hieron ook hier te lezen staat „sedit 20 annis solus.”

¹⁾ „Templum jam dudum deletum a gentilibus”; „locus in solitudine redactus.” Zie Alfridus cap. 15.

²⁾ Schaten Hist. Westph. p. 438 spreekt van eene verwoesting in 773.

terugkeerden: dat Ludger evenwel, na een kort verblijf in Utrecht, wederom naar Engeland is gegaan en 3½ jaar onderricht genoot van Alcuinus, waarop hij weder naar Gregorius terugkeerde. Terwijl deze dingen geschieden, zegt Altfridus, kwam Lebuinus hier te lande enz. Nu schijnt Alubert in 765 of 766 in Utrecht gekomen te zijn in de hoop van de Friezen »die nog ruw en onwetend in het geloof waren, in de leer te sterken« ¹⁾. Alubert ging naar Engeland terug om tot Bisschop gewijd te worden, daar Gregorius hem had gevraagd Corepiscopus voor hem te worden. En deze wijding heeft volgens de Northumbersche Annalen, bij Simeon Durham, in 767 plaats gehad ²⁾. Voor 766 kunnen Alubert en Ludger ook niet in Engeland zijn gekomen, omdat Altfridus vermeldt dat Alcuinus toen Magister was te York, en Alcuinus dit eerst in 766 is geworden, nadat zijn voorganger tot aartsbisschop van York was benoemd ³⁾. En Ludger, die na met Alubert in Utrecht teruggekomen te zijn, wederom 3½ jaar naar Engeland ging, kan zeker niet voor 772, Diekamp meent in 773 ⁴⁾, in Utrecht zijn teruggekeerd. Wanneer zou Lebuinus nu hier gekomen zijn? Moll meent terzelfder tijd als Alubert ⁵⁾. In de acta S. s. Boll leest men dat Lebuinus omstreeks 765 hier is gekomen ⁶⁾. Ik ben geneigd die komst

¹⁾ Zie Moll I p. 164, die hierbij aanhaalt de Bolland. ad d. 26 Martii p. 631 en Paris Disquis. de Liudgero Amst. 1859.

²⁾ Men leest aldaar op dit jaar „Eodem tempore Aluberht ad Eald sexos ordinatus est episcopus,” verg. Beda Hist. eccles. gent. Angl. V, 10, die de Saksen op het vasteland „antiqui Saxones” noemt. Zie Diekamp p. 15 noot 2,

³⁾ Zie Diekamp vitae p. 15 noot 2.

⁴⁾ Diekamp vitae p. 17.

⁵⁾ Moll I p. 165.

⁶⁾ Acta S. Bolland. 1 Martii p. 73.

nog later te stellen. Het verhaal van **Alfridus** **lat** m. i. niet goed toe om aan te nemen dat **Lebuinus** hier te lande reeds voor **Alubert** is gekomen ¹⁾. En de omstandigheid dat **Lebuinus** reeds in **Engeland** het voornemen opvatte om aan de grenzen van de **Franken** en de **Saksen** bij den **IJsel** het **Evangelie** te verkondigen, na hiertoe drie malen in den droom vermaand te zijn, doet mij vermoeden dat hij juist door de overkomst van **Alubert** en **Ludger** aan die preciese kennis onzer toestanden is gekomen. Later dan 768 is de komst van **Lebuinus** echter m. i. niet te stellen, wanneer men aanneemt dat hij omstreeks 772 of 773 moet gestorven zijn, daar men anders geen voldoende tijd overhoudt voor de daden die van **Lebuinus** worden vermeld.

Hecht men historische waarde aan het verhaal bij **Huebaldus** dat **Lebuinus**, na de eerste verwoesting der **Deventer kerk**, naar eene volksvergadering der **Saksen** is gegaan en hun toen heeft voorspeld dat er een onverwachte ramp -- *malum inopinatae tribulationis* -- over hen zou komen, wanneer zij niet naar Gods geboden luisterden, daar de **Koning der Hemelen** reeds een dapper, wijs en gestreng vorst had uitgekozen, die niet uit verre landen, maar van nabij als een stortvloed komen zou en met onweerstaanbaar geweld in hun land zou vallen, het ontvolken en verwoesten -- zoo bevat ook dit eene aanduiding van den tijd. Immers hieruit zou toch blijken dat, toen **Lebuinus** deze

¹⁾ *Evennin vita secunda Ludgeri*, alwaar cap. 5 begint met de woorden „*Venit Interon vir quidam venerandus de terra Anglorum nomine Alubertus*” enz. en cap. 6 met de woorden „*Dum haec gererentur venit et alius homo Lifwinus nomine ex sua, id est Anglorum, gente Deo vocante adductus.*”

rede hield, hetgeen kort voor zijn dood het geval schijnt geweest te zijn, de oorlogen van Karel den Groote met de Saksen nog niet waren begonnen, maar Karel de Groote wel reeds zijn vader in deze streken was opgevolgd. In allen geval blijkt uit dit verhaal dat Lebuinus, volgens de meening van Hucbaldus, voornamenlijk of uitsluitend voor het begin dier oorlogen heeft gewerkt, en reeds dit is van eenig belang.

Resumeeren wij:

Omstreeks 768 kwam Lebuinus hier te lande.

In 772 of 773 stierf Lebuinus en wel den 12den November ¹⁾.

In 773 of 774 werd de Deventer kerk voor de tweede maal verwoest.

In 775 stierf Gregorius en wel den 25sten Augustus.

In 776 herbouwde Ludger op last van Albricus de Deventer kerk.

In 777 werd Albricus te Keulen tot Bisschop gewijd en begon Ludger zijne zevenjarige Evangelieprediking in Oostergo.

In 784 stierf Albricus en verliet Ludger Oostergo.

Tot hetzelfde resultaat komt ook Diekamp ²⁾; volgens hem heeft Ludger van 777-784 in Oostergo het Evangelie verkondigd en stierf Gregorius in 775; de tweede verwoesting der Deventer kerk stelt hij op 774 en de dood van Lebuinus op 773, zonder dat hij evenwel zijne gronden hiervoor ontwikkelt.

Met het voorgaande zoude ik gemeend hebben te

¹⁾ Deze datum is niet slechts door Hucbaldus bekend, maar ook door dat die dag later steeds in de kerk is gevierd.

²⁾ Diekamp *Vitae Liudgeri* p. 19, 21, 24, verg. Diekamp *Widukind* p. 6 noot 2 wat de jaren 773 en 774 betreft.

kunnen volstaan; zelfs zoude ik een minder uitvoerig betoog voldoende hebben geacht. ware het niet dat door onze geschiedschrijvers andere jaren worden aangenomen, die de stichting der Deventer kerk en de werkkring van Lebuinus in een geheel ander licht zouden stellen.

Dumbar ¹⁾, Molhuijsen ²⁾, Roijaards ³⁾. Acker Strattingh ⁴⁾, Tadama ⁵⁾, de Geer ⁶⁾, Moll ⁷⁾. van Vloten ⁸⁾ nemen aan dat de tweede verwoesting der Deventer kerk voorviel in 778; Lebuinus zoude volgens hen ⁹⁾ in 777 gestorven zijn, terwijl de eerste verwoesting der Deventer kerk door hen in 772, 773, 774 of 775 en de stichting dier kerk door sommige hunner ¹⁰⁾ omstreeks het jaar 772 wordt gesteld.

En ofschoon dit slechts een viertal jaren met de door ons aangenomene tijdrekening verschilt, is toch dit verschil van groot belang, omdat in 772 de oorlogen van Karel den Groote met de Saksen begonnen en de omstandigheden toen terstond geheel veranderden.

Het komt mij alzoo noodig voor de gronden, welke

¹⁾ G. Dumbar, Kerk. en wer. Deventer I pag. 183 en 181.

²⁾ P. C. Molhuijsen, Levensberigt van St. Lebuinus. Over. Alm. 1856, p. 11.

³⁾ H. J. Roijaards, Gesch. der Inv. van het Christ. in Nederl. & dr. 1844, pag. 283 noot 2.

⁴⁾ Acker Strattingh, Aloude Staat en Gesch. des vaderlands II 2de 1852, pag. 206.

⁵⁾ R. W. Tadama, Gesch. der stad Zutphen 1856, p. 28.

⁶⁾ B. J. L. de Geer van Jutfaas, De Saksers voor en onder Karel den Groote 1861 p. 22, verg. p. 16 noot 2.

⁷⁾ W. Moll, Kerkgesch. van Nederland 1864 I p. 178, 154.

⁸⁾ Van Vloten vijfstal lezingen over Deventer 1866, p. 12.

⁹⁾ Dumbar, Acker Strattingh, Tadama, van Vloten, Molhuijsen pag. 10, Moll p. 178, verg. 168.

¹⁰⁾ Molhuijsen Over. Alm. 1856 pag. 46 en Roijaards II. p. 291. Daarontagen noemt de Geer p. 5 noot 1 het jaartal 760, Moll I p. 185 het jaartal 765 of 766.

die schrijvers voor hunne meening hebben, nader te onderzoeken. Ik heb reeds trachten aan te toonen hoe men, volgens de oudste levensberichten van Ludger, diens herbouwing der Deventer kerk in 776 moet stellen. En aan die schrijvers, vooral aan Alfridus, moet, gelijk ik meen, eene groote historische waarde worden toegekend; allerminst kan de waarheid van zijn bericht in twijfel worden getrokken door Dumbars mededeeling dat Sigibertus Gemblacensis, Hermannus Contractus, Aubertus Miraëus en de door Pitaeus uitgegeven *Annales incerti Autoris* leeren dat de Saksen in 778 een inval in deze landen deden en Deventer verwoestten. Eene door Molhuijsen ¹⁾ aangehaalde plaats heeft mij op het spoor gebracht hoe deze schrijvers vermoedelijk aan die dwaling gekomen zijn. Molhuijsen haalt namenlijk, ten bewijze dat de verwoesting in 778 heeft plaats gehad, eene plaats aan uit het *Chron. Abbatis Uspergensis*, die in zijne vertaling aldus luidt: »Daar zij de rivier (den Rhijn) niet over konden trekken, verwoestten zij te vuur en te zwaard de dorpen en steden van de stad Duitz tot aan den IJssel toe; de vijand maakte geen onderscheid van geslacht noch jaren.« Blijkbaar is deze plaats in gemelde kroniek ontleend aan Einhardi *Annales* ²⁾. Er is echter eene schrijffout ingeslopen, namenlijk dat in plaats van

¹⁾ *Ov. Alm.* 1836 pag. 11 noot. Ook Brumanus spreekt in zijne *Res Transisalanae* van eene verwoesting van Deventer door het leger van Wittekind, kort voor den slag te Boecholt. *Dumbar Analecta* II p. 55.

²⁾ Men leest hier ad annum 778: *Saxones sumtis armis ad Rhenum usque profecti sunt. Sed cum ampem traicere non possunt quicquid a Diutia civitate usque ad fluentum Mosellae vicorum villarumque fuit, ferro et igni depopulati sunt. Pari modo sacra profanaque pessumdata. Nullum aetatis aut sexus discrimen ira hostis fecerat ut liquido appareret eos non praedandi sed ultionem exercendi gratia Francorum terminos introisse.* Zie Pertz I p. 159.

Mosella is geschreven Isela of Isala. En dat aldus — van Deutz rivier opwaarts en niet afwaarts — gemelde tocht der Saksen langs den Rijn heeft plaats gehad, wordt door alle Annalen van dien tijd bevestigd, met name door de *Annales Laurissenses*, *Tiliani*, *Fuldenses* en door *Poeta Saxo ad annum* ¹⁾.

Bevreemdend meen ik het te mogen noemen dat noch *Dumbar*, noch *Roijaards*, noch van *Vloten*, ofschoon zij *Altfridus* aanhalen, schijnen te hebben opgemerkt dat dit jaar 778 niet is overeen te brengen met diens verhaal dat *Ludger* eerst geruimen tijd na die verwoesting de kerk herbouwde en daarna gedurende zeven jaar in *Oostergo* heeft gepredikt, tot hij tengevolge van een opstand der Saksen en Friezen onder *Wittekind* die streek verlaten moest. Slechts een heeft dit opgemerkt, namelijk *Moll*, en deze maakt zich van die moeielijkheid al zeer gemakkelijk af door ter loops in een noot de opmerking te maken dat de woorden »*annis fere septem*«, d. i. bijna of ongeveer zeven jaren, eenige onzekerheid bij *Altfridus* aanduiden en hij (*Moll*) gelooft dat *Altfridus* te ruim heeft gerekend ²⁾. Mij dunkt echter dat men met een geloofwaardig schrijver als *Altfridus* niet zoo luchtig mag omspringen. Daarenboven ook in de *Vita Secunda Liudgeri*, cap. 12, leest men »*per septem annos in illis occidentalis Frisiae regionibus mansit.*« En men mag dit werkelijk eene bevestiging noemen van de opgave van *Altfridus*, waar de schrijver van dit tweede leven blijkt een Fries te zijn, die nog den door *Ludger* gedoopten *Landricus* als presbyter onder de Friezen heeft ontmoet en die ons mededeelt hoe er

¹⁾ Zie *Pertz I pag. 158, 221, 349, 235.*

²⁾ *Moll I pag. 179 noot 4.*

nog allerlei wonderverhalen van Ludger bij het volk in omloop zijn in de streek, waar hij die zeven jaren gepredikt had. Hierbij komt dat bij Molls tijdrekening dat de kerk in 778 is verwoest en dat Liudger in 782 Oostergo heeft verlaten, in plaats van zeven jaar, bijna in het geheel geen tijd voor zijn prediking aldaar overblijft, wanneer men in aanmerking neemt dat de Deventer kerk eerst lang na de verwoesting door Ludger is herbouwd en deze daarna nog eerst een tocht in Friesland heeft gemaakt en tot presbyter is geordend, voor hij zijne Evangelieprediking in Oostergo begon.

De meening van Moll dat Altfridus te ruim heeft gerekend valt te meer op omdat hij geen gronden aangeeft waarom hij, tegen het verhaal van Altfridus in, het jaartal 778 voor het jaar der tweede verwoesting van de Deventer kerk aanneemt. De reden zal wel daarin moeten gezocht worden, dat die verwoesting volgens Altfridus zoowel als alle andere schrijvers na den dood van Lebuinus heeft plaats gehad en dat ook Moll evenals de andere hierboven aangehaalde schrijvers aanneemt dat Lebuinus in 777 is gestorven. Doch op welke gronden Moll dit jaartal 777 aanneemt blijkt evenmin. De eenige die zijn gronden hiervoor, en wel in een uitvoerig betoog, opgeeft is Dumbar; al de anderen hebben hem waarschijnlijk hierin gevolgd; een enkele, zooals Molhuïsen, zegt dit dan ook uitdrukkelijk, door er bij te voegen dat Dumbar dit bewezen heeft.

Naar mij voorkomt zijn echter de gronden waarop Dumbar zijne berekening bouwt geheel foutief.

Zijn betoog komt in 't kort hierop neer: de tweede verwoesting der kerk heeft plaats gehad in 778; Gre-

gorius is gestorven 25 Augustus 777; Lebuinus is gestorven voor die verwoesting en na den dood van Gregorius; ergo moet, waar volgens goede bronnen Lebuinus den 12den November overleden is, zijn sterfdag zijn 12 November 777. En deze conclusie zou werkelijk onberispelijk zijn, wanneer de feiten, waarop die conclusie steunt, vaststonden. Maar dit is geenszins het geval. Gemelde verwoesting der Deventer kerk kan niet in 778 hebben plaats gehad, want zij was reeds voor 777 herbouwd ¹⁾. Gregorius is volgens de geloofwaardigste berichten niet in 777 maar in 775 gestorven. En al waren deze beide door Dumbar aangenomen jaartallen ook juist, zou toch het sterfjaar van Lebuinus niet op 777 kunnen gesteld worden, omdat — en dit is de derde cardinale fout in Dumbar's betoog — Lebuinus niet na maar vóór Gregorius is gestorven. Zoowel toch in de beide oudste levensbeschrijvingen van Ludger als in die van Lebuinus door Hucbaldus, leest men eerst dat Lebuinus is gestorven en in de Deventer kerk begraven is en dat na zijn dood de kerk wederom door de Saksen is verwoest; en eerst hierna wordt vermeld dat Gregorius is gestorven en opgevolgd door Albicus, die Ludger opdroeg gemelde kerk te herbouwen, terwijl in de *vita secunda Liudgeri* nog uitdrukkelijk wordt gezegd dat Gregorius stierf »ea tempestate«, d. i. te midden van de onlusten waaronder die kerk is verwoest.

Ook de berekening, waardoor Dumbar het sterfjaar van Gregorius op 777 bepaalt, is geheel foutief.

Dumbar zegt: Bisschop Gregorius heeft »naer het eenpaerich verhaal der historischrijveren 70 jaeren geleefft«, terwijl men bij de historieschrijvers die hij aan-

¹⁾ Verg. hierboven pag 28.

haalt, met name Ludger en Heda, zal lezen dat Gregorius wel ziek is geworden, toen hij 70 jaren was, maar eerst drie jaren daarna is gestorven, zoodat — wanneer men deze fout in Dumbars berekening herstelt — men zou moeten aannemen dat Gregorius eerst in 780 kan gestorven zijn ¹⁾, waardoor de geheele tijdrekening van Dumbar in 't water valt.

Dumbar zegt, op autoriteit van Heda, dat Gregorius 22 jaren heeft geregeerd, maar hij heeft niet opgemerkt dat Heda's uitgever, Buchelius, hier Heda afvalt en opmerkt dat Gregorius, volgens eene oude betrouwbare opgave, in plaats van 22 jaren slechts 20 jaren alleen zou hebben gezeteld ²⁾.

Eindelijk breng ik nog in herinnering dat de meening van Dumbar dat Gregorius 25 Augustus 777 is gestorven, evenals de meening van hen die aannemen dat Gregorius nog later is gestorven, in strijd is met een giftbrief van Karel den Groote, waarbij deze in Juni 877 reeds goederen heeft geschonken aan Albricus als bestierder der Utrechtsche kerk ³⁾.

En hiermede meen ik genoegzaam verklaard te hebben waarom Dumbar c. s. mijn vertrouwen in

¹⁾ En werkelijk zoude deze opgave omtrent den leeftijd van Gregorius in Ludgers vita Gregorii, in verband met de door Ludger medegedeelde bijzonderheid dat Gregorius, toen hij het eerst met Bonifacius in aanraking kwam, d. i. in 722, veertien of vijftien jaren oud was, nopen het jaartal 780 of 781 aan te nemen, ware dit om andere door ons opgegeven redenen niet onaannemelijk. Vermoedelijk heeft Ludger evenwel dezen leeftijd uit den mond van zijn geliefden meester gehoord. En ik gis alzoo dat Gregorius zelf zich in zijn leeftijd heeft vergist, iets wat mij te aannemelijker voorkomt na onlangs de opmerking gelezen te hebben hoe dikwijls bij ontwikkelde menschen van vroegeren tijd, ja zelfs in de vorige eeuw, nog dergelijke vergissingen voorkwamen.

²⁾ Zie hierboven pag. 29 noot 3.

³⁾ Zie hierboven pag. 29.

de opgaven van Alfridus niet hebben geschokt.

Ten slotte moet ik nog van een schrijver over dit onderwerp melding maken, waarmede ik eerst later kennis maakte: het is Paris in zijne dissertatie over Ludger ¹⁾. Deze schrijver neemt aan dat Lebuinus gestorven is 12 Nov. 775 en Gregorius reeds vroeger, namenlijk den 25 Aug. 775, stierf, dat de Deventer kerk in het begin van 776 is verwoest en in hetzelfde jaar is herbouwd en dat hierop Ludger van 776 tot 782 in Friesland het Evangelie predikte. Doch ook bij deze voorstelling komt men nog in conflict met het »sere septem annos« van Alfridus, daar men alzoo ternauwernood zes jaren zal kunnen halen. En ook deze schrijver heeft bij zijne berekening over het hoofd gezien dat Ludger nog niet dadelijk na de herbouwing der Deventer kerk zijne Evangelieprediking als presbyter begonnen heeft, alsmede de gewichtige omstandigheid dat die herbouwing eerst geruimen tijd na de verwoesting heeft plaats gehad. En de meening dat Lebuinus na Gregorius is gestorven is, dunkt mij, in strijd met de beide oudste levensbeschrijvingen van Ludger en met Hucbaldus. Het schijnt dat sommige latere geschiedschrijvers tot die meening zijn gekomen doordat niet Gregorius maar eerst Albricus de kerk liet herbouwen, maar dit feit is door de tijdsomstandigheden zeer verklaarbaar en hierbij komt nog dat Gregorius de laatste drie jaren van zijn leven aan de gevolgen eener beroerte leed.

§ 3.

Al de schrijvers, die het leven van Ludger of van

¹⁾ G. Paris, *Disquisitio de Ludgero* 1859 p. 54 en p. 48 noot. Hij beroept zich hierbij op Rettberg.

Lebuius hebben beschreven, melden dat, tijdens de komst van Lebuius alhier, bij den IJsel de grens tusschen de Franken en Saksen gelegen was.

Desniettemin zijn er schrijvers van aanzien, die de meening zijn toegedaan dat in Overijsel destijds Franken woonden, anderen dat dit geweest door Friezen was bewoond die aan de Franken onderworpen waren. ¹⁾

Het zal wel geen betoog behoeven dat de stichting van de Deventer kerk en de werkzaamheid van Lebuius bij deze voorstelling in een geheel ander licht verschijnt dan wanneer men aanneemt dat hier onafhankelijke Saksen woonden. En het komt mij alzoo noodig voor na te gaan wat hiervan aan is.

Tot recht begrip van de zaak en ter bestrijding van hen, die Overijsel destijds door Franken of door Friezen laten bewonen, acht ik het noodzakelijk eerst over de vroegere bewoners van Overijsel te spreken, zelfs met eenige uitvoerigheid, omdat de geschiedschrijvers dezer eeuw hierover zoo uiteenloopen, en ik het ook niet eens ben met den oud-archivaris mr. J. van Doorninck dat niet kan aangetoond worden welke volkstammen hier hebben gewoond voordat de Saksen er zich vestigden ²⁾.

Naar het mij voorkomt, staat het voldoende vast dat in de drie eerste eeuwen onzer jaartelling hebben gewoond: in Twenthe, dat in de Middeneeuwen zich over de grenzen van ons land uitstreckte en ook wel-

¹⁾ Tot de eersten behooren von Ledebur, Arend, Acker Stratingh, Arnold, tot de laatsten Dumbar, Visscher, Roijaards, Diekamp.

²⁾ Zie mr. J. van Doorninck Over. Alm. 1837 pag. 129 e. v. en Over. Alm. 1836 pag. 85 noot 3. De meening van dezen schrijver over de vroegere bewoners van Overijsel, door hem vroeger ontwikkeld in zijn antwoord op de vraag „quinam fuerunt Frisiae termini” Gron. 1835 p. 18, komt mij, zooals den lezer zal blijken, ook niet juist voor.

licht eens de Marken aan de Vecht in ons land omvatte ¹⁾, de Tubanten; in Hamaland, dat slechts voor een deel in Overijsel maar voor een groot deel in Gelderland gelegen was ²⁾, de Chamaven; in Salland, dat in de 13de en 14de eeuw nog niet de marken aan de Vecht en evenmin Deventer en omstreken omvatte maar zich westelijk tot Urk uitstreckte ³⁾, evenals ook aan de zuidelijker gelegen oevers van den IJssel (Sala), de Saliers, die, zooals wij later zullen zien, oorspronkelijk tot de Chamaven behoorden.

Gedeeltelijk is dit m. i. op te maken uit den naam dier landschappen. In oorkonden van 797 en 799 wordt gesproken van plaatsen »in pago Northtuinti en Northuvanti«, waarmede blijkbaar Noordelijk Twenthe wordt bedoeld ⁴⁾. Salland wordt in oorkonden van 968, 973 en 997 pagus Salo en Salon genaamd, terwijl in een oorkonde van 815 een veen wordt vermeld, gelegen »in Salohom ubi Hisla confluit in mare« ⁵⁾, en

¹⁾ Wilshem wordt in 851, Ulson in 1131, Velthusen in 1312 genoemd als in Twenthe gelegen, Frenswegen in 1394 genoemd als gelegen op de grenzen van Westfalen en Twenthe. Zie verder over de marken aan de Vecht in ons land alsmede over Laar en Emmelenkamp v. Lodebur Bruct. p. 89 en Acker Stratingh Aloude Staat II 1e st. p. 122, 2de stuk p. 225.

²⁾ Over de uitgestrektheid van Hamaland zie later § 4.

³⁾ In oorkonden van 1240, 1336 en 1346 worden nog de Marken aan de Vecht van Salland onderscheiden. Zie Lindeborn p. 73, Dunbar Anal. II p. 254 en 268, vg. O. Alm. 1836 p. 49 e. v. Ook in *Matthaeus de rebus Ultraj. auctoris incerti* p. 28 worden *militēs de Daventria et de Hollandia et de Vechta* onderscheiden. In een oorkonde van 988 wordt gesproken van bezittingen »in territorio Urk in pago Salo« Bondam I no. 53.

⁴⁾ Zie Bondam I no. 9 en 10. Zie ook eene mededeeling van den heer Blagje in de vergadering van 8 Dec. 1884 van de Kon. Acad. van Wetenschappen, Letterk. afd., betreffende altaren aan Mars *Tuihanti* en *Tuihanti* door twee Tuihanti of Tuihanti (Twentse) die leefden in den tijd van Alexander Severus in Brittannië dienden.

⁵⁾ Zie Bondam I no. 94, 97, 99 en 17.

de IJsel door Strabo Salas (Sala) genoemd wordt. En wat Hameland betreft, evenals de Chattuarii ook Hattuarii of Attuarii genoemd worden ¹⁾, heeft eene verwisseling van Chamaland in Hamaland niets vreemds. De Chamavi zijn de bewoners van de Chamaue of Hamaue, zooals waarschijnlijk Hamaland vroeger werd genoemd ²⁾.

Doch de naam dier landschappen alleen zoude nog geen voldoende grond zijn voor de meening dat deze volkeren hier hebben gewoond; er is evenwel meer: de berichten betreffende de Germanen aan deze zijde van den Rijn leiden hiertoe; vooral die betreffende de Tubanten en Chamaven zijn van dien aard dat men hen, in verband ook met de bekende woonplaatsen van andere volkeren, nergens anders plaatsen kan.

In het jaar 14 na Christus komen de Tubanten voor, verbonden met de Bructeren en Usipeten. Deze drie volkeren wachtten, volgens het verhaal van Tacitus, het Romeinsche leger op, toen dit na eenen gruwzamen strooptocht in het land der Marsen naar den Rijn terugtrok ³⁾. Nu weten wij uit Tacitus dat de Bructeren destijds woonden bij en om de Eems, waar deze bevaarbaar begint te worden, en dat zij zich uitstrekten tot aan of bij de Lippe ⁴⁾. En de Usipeten woonden

¹⁾ Zie Pertz *Mon. I in voce*; o. a. *Annales St. Amandi, Tiliani, Petavianii, Mettenses ad annum 715 en 716* bij Pertz I p. 6. 7. 323. Zoo vindt men ook den naam Hlodwig naast Chlodwig geschreven.

²⁾ Verg. hierover *Bilderlijk Gesch. I p. 39, Acker Stratingh II 1e st. p. 122 noot 2 en Lubach De bewoners van Nederland p. 317 noot 2. Hofdijk had, waar hij de Batavi Batouwers noemt, m. i. ook de Chamavi Chamouwers moeten noemen.*

³⁾ Tacitus *Annales I c. 51. Excivit ea caedes Bructeros, Tubantes, Usipetes enz.*

⁴⁾ Tacitus *Annales I c. 59, 60 II c. 8, verg. ook Strabo VII p. 279.*

met de Tencteren niet, zooals Schajjes, Arend ¹⁾ en anderen aannemen, in Overijsel en Drenthe, maar aan den rechteroever van den Rijn, van het eiland der Bataven tot aan de Lippe, alwaar zij, d. i. ten zuiden van de Lippe, tot bureu hadden de Catten en Sicambren, waarvan de eerste onmiddellijk aan de tweede op eenigen afstand van den Rijn woonden ²⁾. Neemt men nu in aanmerking dat Tacitus de Tubanten tusschen de Bructeren en Usipeten noemt, zoo is de woonplaats der Tubanten ook reeds vrij nauwkeurig bepaald. En dit is te meer het geval, nu uit de Germania van Tacitus c. 3 blijkt dat de Bructeren woonden naast de Tencteren, die altijd met de Usipeten zoo nauw waren verbonden en dikwijls met deze werden vereenzelvigd. Heeft Tacitus nu, gelijk waarschijnlijk is, de Bructeren, Tubanten, Usipeten opgenoemd in de volgorde waarin zij woonden, zoo moeten de Tubanten achter de Bructeren en de Tencteren of Usipeten hebben gewoond, d. i. in Twenthe, Bentheim

¹⁾ Schajes, Les Pays Bas avant et durant la domination Romaine II p. 282, verg. 279 noot 2 en de kaart achter dit deel. Arend, Alg. Gesch. des Vaderlands I 1841 p. 42, verg. zijn kaart van Nederland voor en ten tijde der Romeinen.

²⁾ Men vergelijkte o. a. de volgende plaatsen:

Dio Cassius L. 54 c. 32 (Drusus) in *Usipetarum regionem secundum insulam Batavorum* atque inde Sicambrorum terram transgressus.

Dio Cass. L. 54 c. 33 (Drusus) *Rhenum transiit, Usipetas subiit, Lupiaeque fluminis ripis ponte junctis in Sicambros irrupit* perque eos in Cheruscorum regionem usque ad Visurgim processit.

Flori epit. rer. Rom. IV c. 12 *Missus in eam provinciam Drusus primos domuit Usipetas inde Tenctheros percurrit et Cattos.*

Taciti Germ. c. 8 *Proximi Cattis certum jam alveo Rhenum quique terminus esse suffulcat Usipiti ac Tencteri colunt. . . . Juxta Tencteros Bructeri olim occurrebant.*

Verg. ook over de Usipeten en Tencteren in Caesars tijd *Caes. de bello Gallico IV c. 1, 4, 16* en Dio Cassius V c. 4 en XXXII c. 47.

of daaromtrent. En dit wordt door de volgende plaats bij Tacitus bevestigd.

In 59 trokken de Ansibariers, welke een strook lands aan den rechteroever van den Rijn hadden bezet, hiertoe door de Romeinen gedwongen, rugwaarts naar de Usipeten en Tubanten en hierop naar de Catten en Cheruscen ¹⁾. Deze strook lands was, naar men het er algemeen voor houdt, gelegen in den hoek door IJssel en Rijn gevormd en werd door de Romeinen, naar het schijnt om den Rijn veiliger grens te doen zijn, onbewoond gehouden en alleen nu en dan door hunne soldaten als weide gebruikt. Tacitus verhaalt hoe die streek kort te voren door Friezen was bezet geweest, die er door wouden en moerassen heen waren gegaan, terwijl de vrouwen en kinderen over het meer, alzoo te sloop, die oevers hadden bereikt. Ook wordt hier aan het hoofd der Ansibariers in een rede tot den Romeinschen generaal Avitus de woorden in den mond gelegd dat die streek eertijds van de Chamaven, vervolgens van de Tubanten en daarna van de Usipeten was geweest ²⁾.

Dat de Tubanten en Usipeten, nadat zij die streek hadden verlaten, in de buurt zijn blijven wonen blijkt dunkt mij voldoende uit het bericht dat de Ansibariers uit die streek naar die volkeren terugtrokken; zoowel de uitdrukking »retro concessit« als de omstandigheid

¹⁾ Tacitus Annal. XIII sola Ansibariorum gens retro ad Usipios et Tubantes concessit, quorum terris exacti . . . enz. — Vooraf verhaalt Tacitus hoe de Ansibariers zich verbonden hadden met de Bructeren, Tencteren en verder verwijderde volkeren, doch de Tencteren afvielen toen de Romeinen met een leger in hun land vielen en dit dreigden te verwoesten, waarop ook de Bructeren en andere volkeren hen in den steek lieten.

²⁾ Tacitus Annal. XIII c. 55, Chamavorum quondam ea arva, mox Tubantum et post Usipiorum fuisse.

dat Avitus zich met een groot Romeinsch leger in het land der Tencteren bevond, geeft recht om aan te nemen dat zij niet zuidwaarts langs den Rijn zijn weggetrokken maar dat zij zich weer hebben verwijderd in dezelfde richting van waar zij gekomen waren, d. i. in noord-oostelijke richting ¹⁾. De Usipeten en Tubanten woonden toen alzoo ten noord-oosten en ten noorden van meergemelde streek: de Usipeten nog steeds naast de bij de Lippe wonende Tencteren, de Tubanten nog steeds in Twenthe. En ik meen uit het verhaal van Tacitus de gevolgtrekking te mogen maken dat de Chamaven in dezen tijd ook bij die streek woonden en wel ten westen van de Tubanten aan den IJsel. Volgens Tacitus hadden toch eerst de Chamaven, later de Tubanten en daarna de Usipeten gemelde streek bezet. En niets geeft aanleiding om te denken dat de Chamaven dit onder andere omstandigheden dan de Tubanten en Usipeten hebben gedaan, dat zij evenals de Ansibariers na lange zwerftochten deze Rijnsoeverstreek zouden hebben bereikt, dat zij van hier weer naar verre streken zouden zijn getogen en alzoo na hunne verdrijving dezelfde moeielijkheid zouden hebben gehad als de Ansibariers, namenlijk om eene streek te vinden waar zij zich konden vestigen. Integendeel staat het,

¹⁾ De Ansibariers hadden vroeger gewoond aan de Eems; men maakt dit op uit hunnen naam en daarenboven verhaalt Tacitus dat zij uit hunne woonplaats zijn verdreven door de Cauchen, welke volksstam in het Noorden tusschen de Eems en de Elbe woonde. Zeker zijn alzoo de Ansibariers door het land der Bructeren en Tencteren of meer westelijk door het land der Tubanten en der Usipeten naar meergemelde Rijnsoeverstreek getrokken. De Tubanten en Usipeten zijn, naar het schijnt, echter geen bondgenooten van de Ansibariers tegen de Romeinen geweest. Tacitus toch spreekt van „Bructeros, Tencteros *ulteriores* etian nationes”; ook werden de Ansibariers bij hun terugtocht weer uit het land der Usipeten en Tubanten verdreven.

zooals wij zien zullen, vast dat de Chamaven later ook naast de Friezen en aan den Rijn woonden.

Lubach meent met Zeuss dat de Chamaven, na deze Rijnsoeverstreek een tijdlang bezet te hebben, weer ver oostwaarts zijn verhuisd tusschen Eems en Weser en hierop in het laatst der eerste eeuw, volgens Zeuss eerst later, naar den IJsel zijn teruggekeerd, doch m. i. bewijzen de argumenten, die hij voor deze tijdelijke verhuizing der Chamaven naar het oosten aanvoert, weinig of niets ¹⁾ en is zulk eene verhuizing op zich zelve hoogst onwaarschijnlijk; daarentegen is eene tijdelijke bezetting dier graslanden aan den Rijn door de naburige Chamaven, Tubanten en Usipeten volstrekt niet vreemd, wanneer men in aanmerking neemt dat alle Germaansche volkeren destijds in veeteelt nog grootendeels hun bestaan vonden, dat zij voor het weinige graan dat zij verbouwden telkens nieuwen grond namen, die niet bemest hoefde te worden, en dat zij ternauwernood den staat van nomaden volkeren waren ontgroeid.

Naarmate de Romeinen zich minder met de landen aan den rechteroever van den Rijn begonnen te bemoeien, welke ten noorden van Keulen hun grens vormde, worden de berichten over die volkeren meer schaarsch en minder nauwkeurig. Tacitus geeft echter

¹⁾ Dat Caecina in het jaar 16 geen Chamaven vond op zijn weg van den Rijn naar de Eems is toch zeer natuurlijk, wanneer dit volk niet woonde tusschen de Lippe en de Eems, maar aan den IJsel. Ook het feit dat door de Romeinen een oeverstrook aan den Rijn onbewoond werd gelaten, pleit niet tegen hunne woonplaats aan den IJsel. En de omstandigheid dat de Chamaven niet genoemd worden in de geschiedenis van den Bataafschen opstand, is te minder een afdoend bewijs, omdat de naam der bondgenooten van de Bataven niet altijd genoemd wordt. Zie Lubach l.l. p. 320. Gaupp *Lex Francorum Chamavorum* 1855, p. 16, is het ook hierin niet eens met Zeuss.

in zijne Germania, die omstreeks 98 na Christus is geschreven, nog belangrijke mededeelingen omtrent zijn tijd ¹⁾; hij zegt dat naast d. i. ten noorden van de Catten aan den Rijn wonen de Usipeten en Tencteren en dat eertijds naast de Tencteren de Bructeren woonden; dat nu echter, naar hem verhaald is, de Chamaven en Angrivariers daar zijn ingedrongen, nadat de Bructeren met goedvinden van de naburige volkeren verdreven en bijna geheel uitgeroeid waren. De Angrivariers en Chamaven, zoo verhaalt Tacitus verder, zijn in den rug omgeven door de Dulgibinen, Chasuariers en andere niet vermelde volkeren, terwijl van voren de Friezen op hen volgen. De Friezen worden verdeeld in Grootte en Kleine Friezen, naarmate van hun kracht, en beide naties worden tot aan den Oceaan door den Rijn gedeckt en wonen om onmetelijke meren.

Mij dunkt dat men uit deze plaats moet opmaken dat zoowel de Frisii majores als de Frisii minores den Rijn als grens ten zuiden hadden; en is dit het geval geweest, zoo is het m. i. aannemelijk den eenen stam op de lagere veen- en kleigronden van Holland, den andere op de hoogere aan den Rijn gelegen zandgronden te plaatsen en alzoo de grens te zoeken bij de Utrechtsche Vecht, die volgens sommigen oorspronkelijk een Rijnarm was ²⁾. En daar de vruchtbaarste

¹⁾ Zie cap. 33. „Proximi Cattis... Usipii ac Tencteri colunt. — Juxta Tencteros Bructeri olim occurrebant: nunc Chamavos et Angrivarios immigrasse narratur pulsus Bructeris ac penitus excisis vicinarum consensu nationum...; super LX milia ceciderunt. Angrivarios et Chamavos a tergo Dulgibini et Chasuarii cludunt aliaeque gentes haud perinde memoratae, a fronte Frisii excipiunt. Majoribus minoribusque Frisiis vocabulum est, ex modo virium. Utraeque nationes usque ad Oceanum Rheno praetextuntur, ambiuntque immensos insuper lacus et Romanis classibus navigatos.

²⁾ Zie o. a. Asch van Wijk, Handelsverkeer der stad Utrecht; de Geer, Bijdr. 1e ged. p. 39: Anders evenwel Acker Stratingh I p. 207 e. v.

gronden in den regel de talrijkste en krachtigste bevolking hebben, meen ik de Frisii Majores het meest westelijk te moeten plaatsen.

Tacitus is de eenige, die deze verdeeling der Friezen vermeldt, en dan nog wel alleen in zijne Germania. Hierdoor acht ik het waarschijnlijk dat deze onderscheiding slechts zeer tijdelijk is geweest. Wellicht zijn deze Frisii minores wel die Friezen, welke in Nero's tijd zijn verdreven uit de Rijnsoeverstreek die later door de Ansibariers is bezet. Zij waren daar, onder hunne hoofden Verritus en Mallorix, van verre gekomen, deels te water, deels over land, maar toen zij door de Romeinen werden verdreven, was hunne oorspronkelijke woonplaats vermoedelijk reeds door anderen bezet en hebben zij zich misschien moeten tevreden stellen met de onvruchtbare en weinig bewoonde zandstreken ten zuiden van het meer Flevo.

Naar mijne meening zouden de Frisii Majores zoowel in Holland als in Friesland en Groningen hebben gewoond langs de zeekust en de Frisii Minores binnenslands, ten noorden van den Krommen Rijn en om een gedeelte van het meer Flevo, deels nog op de Veluwe, waar zij ten oosten en noorden begrensd werden door de Chamaven.

Meent men daarentegen uit gemelde plaats van Tacitus te moeten opmaken dat èn de Frisii Minores èn de Frisii Majores zoowel aan den Oceaan als aan den Rijn woonden, zoo moet men wel tot eene andere oplossing komen en de Frisii Minores, zooals sommige schrijvers doen, in Holland, de Frisii Majores zoowel op de Veluwe als in Friesland en Groningen plaatsen.

In geen geval heeft men m. i. het recht om destijds Overijsel door Friezen te laten bewonen, zooals door

sommige schrijvers wordt gedaan, en wel omdat er te veel aanwijzingen bestaan dat in het oosten van Overijssel de Tubanten en in het westen aan den IJsel de Chamaven woonden.

Nog minder recht heeft men m. i. om Overijssel geheel of grootendeels door Bructerer te laten bewonen, hetzij vóór hunne verdrijving, zooals o. a. Dumber en Moulin ¹⁾, hetzij na hunne verdrijving door de Angrivariers en Chamaven, gelijk van Doorninck en van Schreven ²⁾. Wij weten toch van de Bructerer dat zij in het begin der eerste eeuw aan de Eems woonden en zich tot bij de Lippe uitstrekten; en er bestaat, gelijk wij gezien hebben, veel grond om aan te nemen dat de Tubanten destijds reeds in het oosten van Overijssel woonden; dat de Bructerer vóór hunne verdrijving ook langs den IJsel zouden hebben gewoond is dus hoogst onwaarschijnlijk. En het gevoelen van van Doorninck en van Schreven dat de Bructerer, uit hunne woonplaatsen tusschen de Lippe en de Eems verdreven zijnde, zich in Overijssel en Drenthe hebben nedergezet is nog minder aannemelijk; immers Tacitus zegt, na de verdrijving der Bructerer vermeld te hebben, dat de Friezen op de Angrivariers en Chamaven volgden; ook komen de Bructerer later voor aan den rechteroever van den Rijn, in de nabijheid van Keulen ³⁾; en er bestaat alzoo alle reden om aan

¹⁾ Teg. Staat van Overijssel I p. 54. Moulin, Hist. Kamper Kroonijk I p. 10.

²⁾ J. van Doorninck, „de Frisiae terminis” p. 18 en 19. J. van Schreven, Korte Geschiedenis van de provincie Overijssel pag. 2 en 8.

³⁾ Zie Gregor. Turon II c. 7 waar verhaald wordt dat Arbogast in 391 bij Keulen den Rijn overstekende, de Bructerer onmiddelijk aan den oever vond: „Brieteros ripae proximos . . . depopulatus est.” Zie ook de Tabula Peutingeriana, welke volgens Mannert onder Alexander

te nemen dat de Bructerēn, voor zoover zij ontkomen zijn, zuidwaarts zijn getrokken.

Waren de Bructerēn door de Chamaven en Angrivariers naar Overijsel verdreven, zoo zouden beide die volkeren ten oosten of noorden van de Bructerēn hebben moeten wonen. Nu woonden de Angrivariers naast de Cheruscen, van wien zij door een breeden wal (lato aggere) waren gescheiden ¹⁾: waarschijnlijk zijn zij naar het landschap Engern (Angarii) genoemd. Maar van de Chamaven vindt men in die streken nergens een spoor; daarentegen is het zeer waarschijnlijk dat de Chamaven, evenals de Tubanten en Usipeten, zoowel na als voor dat zij de hierboven meer besproken Rijnsoeverstreek bezetten, in de nabijheid dier streek woonden en wel met het oog op de woonplaats der Tubanten en Usipeten aan den IJsel. De Chamaven woonden alzoo m. i. tijdens de verdrijving der Bructerēn in de landstreek, die in oorkonden van de achtste eeuw en later onder den naam Hameland voorkomt. Dat Hameland zich aan beide zijden van den IJsel uitstreckte, doet reeds vermoeden dat de Chamaven hier waren gekomen voordat de IJsel, door het graven van de Drususgracht, eene rivier van beteekenis was

Severus moet vervaardigd zijn. Zie ook over de Bructerēn in Attilaas tijd: Sidonius Appolinaris paneg. in Avitum carm VII v. 319, bij v. Ledebur p. 267, noot 867. Verg. B. Sökeland, Ueber die verhältnisse und Wohnsitze der Deutsche Völker, Polem. schrift gegen v. Ledebur 1838 p. 70, e. v. Von Ledebur daarentegen laat de Bructerēn in Westfalen wonen, ondanks de mededeeling van Tacitus dat zij uit hun land verdreven zijn, ondanks de Bructerēn Franken en de Westfalen Saksen waren, en ondanks Beda Hist. Eccles. V c. 9 de Bructerēn van de Saksen onderscheidt.

¹⁾ Tacitus Annal. II c. 19.

geworden, en dit vermoeden wordt bevestigd door de mededeeling van Tacitus dat de Chamaven meergemelde Rijnsoeverstreek voor de Tubanten en Usipeten hebben bezet, terwijl wij van elders weten dat de Usipeten reeds in den tijd van Drusus aan den Rijn, bij het eiland der Batavieren woonden.

Uitgaande van de meening dat de Chamaven de IJseloovers bewoonden, stel ik mij het aan Tacitus medegedeelde verhaal omtrent de verdrijving der Bructeren aldus voor, dat de Angrivariers uit het oosten zijn gedrongen in het land der Bructeren, dat de Bructeren voor een deel althans zich westwaarts hebben gericht en wel langs de Overijselsche Vecht, waar zij aan de Chamaven grensden, dat zij door dezen, wellicht geholpen door de Tubanten, uit redenen van zelfbehoud zijn teruggedreven en dat alzoo de Bructeren voor een groot deel tusschen de Angrivariers en de Chamaven zijn verpletterd, terwijl slechts een deel zuidwaarts over de Lippe ontkwam.

Dat er een bondgenootschap van de Angrivariers en Chamaven tegen de Bructeren zou hebben bestaan acht ik onwaarschijnlijk, omdat ik meen dat de Chamaven en Angrivariers tot verschillende, de Chamaven en Bructeren daarentegen tot dezelfde Germaansche volkerengroep behoorden; in lateren tijd toch behoorden de Chamaven en Bructeren beide tot de Frankische volkeren, de Angrivariers daarentegen tot de Saksische; en ik meen dat in dezen tijd de Angrivariers evenals de Kimbren, Teutonen, Chauken (en Friezen?) tot de aan den Oceaan wonende Ingaevonen; daarentegen de Bructeren en Chamaven, evenals de met de Bructeren soms verbondene Tubanten, Usipeten en Tenc-

teren en de Sicambren tot de aan den Rijn wonende Istaevonen behoorden ¹⁾).

Eerst na de verdrijving der Bructeren werden m. i. de Angrivariers en Chamaven bureu van elkander. Uit Tacitus zoude men opmaken dat ook de Chamaven het land der Bructeren gedeeltelijk hebben bezet. Zeker is dit dan echter van tijdelijken aard geweest. En men bedenke ook dat Tacitus hier minder stellig dan gewoonlijk schrijft: »nunc Chamavos et Angrivarios immigrasse narratur»; blijkbaar schreef Tacitus zijne Germania in een tijd toen er in deze streken groote omkeeringen plaats hadden: de Bructeren verdreven door de Angrivariers en de Chamaven, de macht van de Cheruscen gefnuikt door de Catten, de Chauken grenzende aan de Catten ²⁾); de toestanden waren zeker minder duidelijk, althans voor de aan de overzijde van den Rijn wonende Romeinen.

¹⁾ Zie over deze onderscheiding Tacitus Germania c. 2 „celebrant carminibus antiquis . . . Tuisconem, deum terra editum; et filium Mannum, originem gentis conditoresque Manno tres filios assignant e quorum nominibus proximi oceano *Ingaevones*, medii *Herminones*, ceteri *Istaevones* vocentur. Plinius hist. IV c. 29 noemt waarschijnlijk min juist vijf Germaansche volkeren groepen. Hij noemt echter hierbij ook dezelfde drie namen *Ingaevones*: quorum pars Cimbri, Teutoni ac Chaucorum gentes. Proximi Rheno *Istaevones* quorum pars Cimbri (Sicambri?). Mediteranei *Hermiones* quorum Suevi, Hermunduri, Chatti, Cherusci.” Von Ledebur p. 93 en 170 e. v. rekent de Amsivariers tot de Cauchische volkeren en de Bructeren tot de Istaevonen. Lubach p. 197 brengt zoowel de Bructeren als de Amsivariers tot de Ingaevonen. M. i. wordt echter de verdrijving van de Amsivariers door de Cauchen en van de Bructeren door de Angrivariers eerst begripelijk, wanneer men aanneemt dat de Amsivariers en de Bructeren *niet* tot de Ingaevonen behoorden. Eerder zou ik de Amsivariers voor een deel der Bructeren dan voor een Cauchisch volk houden. Sökeland l.l. pag. 67 houdt echter de Amsivariers misschien ook met recht voor een Cheruschisch volk.

²⁾ Germ. c. 35 en 36.

Op de Angrivariers en de Chamaven volgen van voren de Friezen zegt Tacitus. En uit de latere berichten blijkt voldoende dat de Chamaven het meest westelijk, aan den Rijn en bij de Friezen, woonden, die weldra, naar het schijnt, door de Chamaven van den Rijn werden teruggedrongen.

De Chamaven komen op de *Tabula Peutingeriana* (begin der derde eeuw?) voor, aan of bij de monding van den Rijn ¹⁾. Onder de volkeren, waarmede Constantijn (306-337) oorlog voerde, worden de Chamaven en Tubanten genoemd ²⁾. Van de Chamaven en Friezen wordt verhaald in dien tijd dat zij voor de Romeinen het land bebouwden en met hun vee de Romeinsche marktplaatsen bezochten, zoodat de prijs der levensmiddelen daalde ³⁾. Zij worden hier vijandig (praedator) genoemd, en waarschijnlijk behoorden de Chamaven ook tot de zeeroovende Franken, tegen wie reeds vroeger Probus (276-282) en Maximianus (285-304) oorlog voerde. Maximianus roeide vele duizende Franken uit, die in het Bataafsche eiland en andere over den Rijn gelegene landen ge-

¹⁾ Op deze *Tabula* staan bij de monding van den Rijn aan de rechteroever meerdere namen door en boven elkander geschreven zoodat het moeilijk is er uit wijs te worden welke letters bij elkander hooren en er dan ook vele verschillende lezingen bestaan. Duidelijk is het evenwel dat er staat Chamavi en wel onderaan, het dichtst bij den Rijn. Ik heb evenwel niet de nieuwste editie kunnen raadplegen maar die van Scheyb van 1753, ook gedeeltelijk weergegeven door Acker Stratingh II 2e stuk kaart onderaan.

²⁾ Zie Nazarini Panegy. Constant. Augusto c. 18 aangehaald bij von Ledebur noot 837, verg. Eumenius Paneg. Constantio c. 5: „*per terram Bataviam sub ipso quondam alumno a diversis Francorum gentibus occupatam, omni hoste purgavit.*”

³⁾ Eumenius Paneg. Constantio c. 9 „*Arat ergo nunc mihi Chamavi et Frisii et ille vagus ille praedator exercitio squalidus operis et frequentat nundinas pecore vacanti et cultor Barbarus laxat annona.*”

vallen waren, viel ook in hunne landen over den Rijn en behaalde op hen zulke overwinningen dat hunne zeerooverijen ophielden ¹⁾. Evenwel moest Constantijn I weer met de Franken over den Rijn oorlog voeren, werden tijdens de regeering van zijn zoon Constantius († 361), waarschijnlijk na 350, door de Franken, Alemannen en Saksers veertig steden aan den Rijn veroverd en verwoest ²⁾ en moest diens veldheer Julianus de Saliërs bevechten, die zich tegen den wil der Romeinen ten zuiden van den Rijn op Romeinschen grond bij Toxandrie gevestigd hadden, alsmede de Chamaven, die door Julianus naar hunne woonplaats werden teruggedreven ³⁾. Deze Chamaven hadden zulke eene macht dat Julianus het nuttig oordeelde vrede te sluiten met hun koning Nebigastes, omdat het onmogelijk was uit Brittannie levensmiddelen te krijgen, wanneer de Chamaven dit niet wilden toelaten ⁴⁾.

Onder Julianus vindt men het eerst melding gemaakt van de Saliërs. Deze woonden toen blijkbaar

¹⁾ Incerti Panegy. Maximiano c. 4 „multa ille Francorum millia qui Bataviam aliasque cis Rhenum torris invaserant, interfecit, depulit, cepit, adduxit.”

Mamertini Genethiacus Maximiani c. 7 „transrhenana victoria et domititis oppressa Francis bella piratica” en andere plaatsen aangehaald bij von Ledebur II. noot 835.

²⁾ Zosimi hist. III, verg. ook Amm. Marcell. XV c. 5, 8 en XVI c. 3.

³⁾ Ammiani Marcellini rer. gest. XVII c. 8 „petit (Julianus) primos omnium Francos, eos videlicet quos consuetudo Salios appellavit, ausos olim in Romano solo apud Toxandriam locum habitacula sibi figere praelicenter . . . Chamavos itidem ausos similia adortus . . . quorum legatis pacem hoc tribuit pacto ut ad sua redirent incolumes,” verg. ook XVII c. 10 en XVIII c. 2, aangehaald bij von Ledebur noot 278. Zie ook over deze plaats Bilderdijk I pag. 37 e. v.

⁴⁾ Eunapii Sardiani Sophistae excerpta s. eelogae de legationibus ed. Par. p. 16 „(et enim Chamavis invitus impossibile est e Britanniae insula Romanis coloniis commeatu et cibaria immittere) utilitate adductus pacem induluit,” verg. ook Julianus in orat. ad Athenienses p. 200, aangehaald bij von Ledebur noot 279 en 280.

niet meer in ons gewest; maar uit deze berichten kan met eenigen grond worden opgemaakt dat zij vroeger in Salland hadden gewoond. Zosimus verhaalt namelijk hoe de tot de Saksen behorende Quada (Cauchen?) te scheep zijn gegaan naar het eiland Batavia en daar het volk der Saliërs verdreven. Deze Saliërs maakten deel uit van de Franken en waren door Saksen met geweld uit hunne vroegere woonplaats gedreven naar het eiland der Bataven, dat vroeger aan de Romeinen had behoord ¹⁾. Uit de wijze waarop Zosimus dit verhaalt blijkt, dunkt mij, dat de Saliërs niet uit verre streken, als weleer de Bataven, in het eiland Batavia waren gekomen, maar uit de buurt voortgedrongen en op den voet gevolgd door Saksen, die hun land bezetten. En het is mitsdien veel aannemelijker dat de Saliërs van den IJsel — bij Strabo Salas (Sala) genoemd ²⁾ — zijn gekomen dan van de Duitse Sale. Ook door de Duitse geschiedschrijvers wordt tegenwoordig algemeen aangenomen dat de Saliërs hun naam van den IJsel kregen ³⁾. Op

¹⁾ Zosimi, Hist. Lib. III cap. 6 Quadi adpulsis ad Batavianas insulas quam divisus Rhenus insulam efficit quavis insula flumina majorum Saliorum nationem Francorum a parte profectam et vi Saxonum in hanc insulam suis o sedibus reiectam expulerunt enz., of in den oorspronkelijken text: Το Σαλίῳν ἔθνος, φράγκων αἰχμήματα εκ τῆς οἰκείας χώρας ὑπο Σαξόνων εἰς ταύτην τὴν νῆσον ἀπελαθέυτας, ἐξέβαλλον. Ἀύτη δὲ ἡ νῆσος ὄρεα πρότερον παρὰ Ρωμαίου τότε ὑπο Σαλίῳν κατείχετο.

²⁾ Strabo Ed. Basel 1546 VI p. 282, verg. Acker Stratingh I p. 225, noot 2, die meent dat Salas of Saal oorspronkelijk Teck beteekent en dat door toevoeging van IJ (den gemeenen naam van water) later den naam Issla ontstaan is. Zie ook Bilderdijk I p. 248.

³⁾ W. Arnold, Deutsche Geschichte I 1881 pag. 148; L. von Ranke, Weltgeschichte IV 1° Abth. 1883 p. 416 en 417. Vroeger waren de gevoelens in Duitschland zeer verdeeld. Zie von Ledebur, Braut p. 77—80, die evenwel aldaar reeds voor den IJsel partij trekt.

merking verdient ook nog dat de plaatsnamen die voorkomen in den proloog, welke men voor vele Hs. der Lex Salica vindt ¹⁾, doen denken aan plaatsen bij den IJsel gelegen. Salchamae, Salachaem, Salechem, Salcham, Salhaim, zooals een dier plaatsen in de verschillende Hs. wordt genoemd, is blijkbaar dezelfde plaatsnaam als Salahom, eene plaats of streek volgens eene oorkonde van 815 aan den mond van den IJsel gelegen ²⁾; Widochamae, Widochem, Widham, vooral Windohaim is dezelfde plaatsnaam als Windesheim bij Zwolle ³⁾; en Bodochamae, Bodochaem, Bodochem, Bodham, Bodoheim is misschien dezelfde plaatsnaam als die van de villa Bidningahem, Bidingahem, Bid-dinchem of Biddinchem, in oorkonden van 796, 805

¹⁾ De meeste prologen vindt men in J. Fr. Behrend, *Lex Salica* 1874 p. 124 e. v. Die van de Lindenbrogsche uitgave met de plaatsnamen Salhaim, Bodoheim en Windohaim vond ik vermeld bij von Ledebur, *Bruet*. noot 322.

²⁾ „Vinna in Salahom, ubi Hsila flumen confluit in mare.” Zie de oorkonde bij Bondam I no. 17, bij Sloet no. 27. Hoe Bondam p. 13 noot c het in deze oorkonde voorkomende Salohom in de Overbetuwe wil zoeken vat ik niet, verg. echter ook p. 349. Men vindt waarschijnlijk denzelfden plaatsnaam ook terug in Zelhem (Selehem) in het Zutfensche, eveneens in Selehem in het land van Luik. E. de Laveleye, *De landbouwkunst in de Nederl.* cap. VII meent het Salhaim uit deze prologen terug te vinden in Salk.

³⁾ Men vindt in deze prologen ook de varianten van een persoonsnaam Widogast, Widegast en Windogast. In het *Liber Privilegiorum* van Werden, zie Sloet no. 137 en Diekamp p. 235, wordt genoemd Widehoiwe of Widohoiwe, alwaar Graaf Balderik (1020?) „pro plena sui suaque contectalis Adalae Memoria aeterna” 7 mansus gaf. Ik vermoed dat ook dit Widohoiwe was het Overijsselsche Windesheim en dit evenzeer tot het Graafschap van Balderik behoorde als de pagus Trenthe die in eene oorkonde van 1006 bij Heda p. 101, Sloet no. 131 wordt genoemd gelegen te zijn „in comitatu Baldrici;” volgens oorkonde van 1028, bij Sloet, no. 155, had de gravin Adela het atrium Windesheim aan Bisschop Adelbold van Utrecht gegeven, die het weer gaf aan het klooster op den Hoogen Horst.

en 807, en ook nog in de 12e eeuw genoemd ¹⁾ en waarschijnlijk niet ver van Doornspijk gelegen. Op deze drie plaatsen zouden volgens den proloog der Lex Salica door hiertoe gekozene personen in die vergaderingen, »per tres mallos convenientes», zijn vastgesteld. In een Parijsch Hs. worden alle drie plaatsen genoemd: »villae que ultra Rhenum sunt», d. i. ten noorden van den Rijn. En wanneer deze bijvoeging waar mocht zijn, zouden alzoo de oudste bepalingen van de Lex Salica, die meerdere malen en misschien ook wel reeds voor den overgang der Franken tot het Christendom is uitgebreid, moeten dagteekenen van voor den uittocht der Saliërs uit Salland. Min of meer onzeker is echter gewis de waarde, die gehecht moet worden aan de overlevering welke in deze prologen wordt vermeld. En of het bezwaar heeft aan te nemen dat de Saliërs reeds zoo vroeg sommige bepalingen hunner wet op volksvergaderingen zouden hebben vastgesteld, alsmede dat er zoo vroeg reeds plaatsnamen zouden voorkomen, samengesteld met heim, terwijl Arnold ²⁾ vermoedt dat die samenstelling eerst van de 5e eeuw dateert, durf ik niet beslissen. Ik meen evenwel ten bewijze van de oudheid der overlevering er op te mogen wijzen, dat volgens deze prologen de oudste bepalingen reeds schijnen te dagteekenen van een tijd dat de Saliërs nog geen koning hadden ³⁾ en dat in den tijd van Julianus Nebigastis reeds koning van de Chamaven wordt genoemd. Ook meen ik hiervoor te mogen wijzen op den ouden vorm *Chamme* of *Cham*, die men in de samenstelling der

¹⁾ *Zie Bondum* no. 8, 14 en 15; *Sloet* no. 16, 24, 25, 393.

²⁾ *Arnold*, *Deutsche Geschichte* I p. 212, 248 e. v.

³⁾ *Verg. Bilderlijk* I p. 181, 182, 248.

plaatsnamen aantreft en meer overeenkomst aanbiedt met het Grieksche *χάμη* als het latere chem, hem, ham of heim. Persoonsnamen, die eindigen op *gastis*, zooals de personen in den proloog genoemd ¹⁾, treft men ook reeds vóór de 5e eeuw aan, zooals Nebigastis in den tijd van Julianus, Arbogast, den generaal van Valentianus. De Chamaven, die onder Constantijn reeds koren op de Romeinsche markten brachten, en met hen de Saliërs, kunnen ook wel eerder dan vele andere Germaansche volkeren vaste woonplaatsen hebben gehad, zoodat de uitgang *chamae* voor plaatsnamen ook eerder bij hen in zwang kwam. Bestaat er zelfs misschien verwantschap tusschen dien uitgang en den volksnaam der Chamaven?

Dat men niet kan aannemen dat Overijssel door Saliërs is bewoond gebleven of dat de Saliërs voor de komst van Lebuinus weder in Overijssel zijn gekomen, zoodat de Lex Salica aldaar na de vierde eeuw zou kunnen ontstaan zijn, zullen wij later zien § 4, 5 en 8. Ik merk hier alleen op dat voor deze vraag ook van belang is te weten wanneer het Christendom in Overijssel een weg heeft gebaad; de Salische Franken behoorden toch zeker wel tot de meest beschaafde Franken, die het eerst het Christendom aannamen en onder wie door de Frankische koningen wel het eerst Bisschoppen zullen zijn aangesteld.

Ammianus Marcellinus verhaalt hoe de Saliërs, die volgens Zosimus uit het eiland Batavia zijn verdreven, tijdens Julianus (358) reeds voorlang (olim) zich op Romeinsch grondgebied in Toxandrie hadden gevestigd. De Chamaven, die mede zuidwaarts waren getrokken,

¹⁾ Wisogastis, Bodogastis, Saligastis et Widogastis. In andere prologen vindt men den uitgang *gaste* of *gast*.

werden door Julianus naar hun eigen land teruggedreven, maar de Saliërs mochten op het Romeinsche grondgebied blijven ¹⁾.

Bij Ammianus en andere schrijvers van dien tijd worden de Saliërs en Chamaven onderscheiden. En hieruit blijkt, dunkt mij, duidelijk genoeg dat zij destijds ook gescheiden waren. Waarschijnlijk acht ik het evenwel dat de Saliërs oorspronkelijk deel uitmaakten van de Chamaven, zich om de eene of andere reden van de overige Chamaven afscheiden en den naam van Saliërs kregen omdat zij aan den IJsel of Sala woonden, terwijl de overige Chamaven aan den Eem en nog meer westelijk hun verblijf hielden ²⁾. Niet alleen toch doet de uitdrukking: »*Francos eos quos consuetudo Salios appellavit*» bij Ammianus twijfelen of hier wel van een gewonen volksnaam sprake is, maar het blijkt, dunkt mij, van elders genoeg dat de Chamaven aan den IJsel hebben gewoond, en bij deze opvatting dat de Saliërs eigenlijk Chamaven waren, is ook te verklaren dat men de Saliërs vóór den tijd van Julianus nergens vindt genoemd.

De Saliërs schijnen eerder dan de Chamaven verdreven te zijn door de Saksen en naar het eiland Batavia te zijn overgestoken. Later, toen zij nog meer zuidwaarts getrokken waren, sloten zich de Sicambren

¹⁾ Ammiani Marcellini rer. gest. Lib. XVII cap. 8, aangehaald bij von Ledebur Pruct. noot 278 verg. pag. 80, en Zosimus III cap. 6. In de Meijerij van 's Hertogenbosch zijn misschien wel de plaatsnamen Seelberg en Seeland aan de Saliërs ontleend. Verg. Acker Stratingh II 1e st. p. 133 noot 1, alsmede hierboven p. 57 noot 2.

²⁾ Volgens de Tabula Peutingeriana strekten zij zich tot aan of bij de monding van den Rijn uit. Ook v. Doorninck de *Frisiae terminis* cap II p. 26, 31 e. v. laat de Saliërs langs den IJsel of Salas en de Chamaven meer westelijk wonen, doch alleen »*juxta Traiectensem Hemum*» of Eem.

— en andere Frankische volkeren bij de Saliers aan ¹⁾.
 — Het is hier m. i. de plaats om meer opzettelijk de redenen op te geven waarom ik met von Ledebur
 — aanneem ²⁾ dat de Chamaven en Tubanten evenals de
 — Saliers tot de Frankische volkeren behoorden. Von
 — Ledebur haalt aan de Paneg. Nazarinus, waar deze
 — c. 18 vermeldt dat Constantijn de Jongere de Bructeren, Chamaven, Tubanten, Cheruscen, Vangionen en Alemannen overwon, terwijl volgens andere geschiedschrijvers door Constantijn deze oorlogen tegen de Franken en Alemannen gevoerd zijn; nu, zegt von Ledebur, behoorden de Cheruscen en de Tubanten zeker niet tot de Alemannen en aldus moet men ze tot de Frankische volkeren rekenen waarmede Constantijn oorlog voerde, en deze argumentatie geldt even goed voor de Bructeren en Chamaven. Een krachtiger bewijs vindt men daarenboven in de Tabula Peutingeriana, alwaar de geheele rechteroever van den Nederrijn Francia wordt genoemd en alwaar in ons land, vlak aan den Rijn wonende, worden genoemd »Chamavi qui et Franci.« Dat de Chamaven tot de Franken werden gerekend wordt ook bevestigd door hetgeen men omtrent hen bij verschillende schrijvers vindt vermeld ³⁾. En wat de Tubanten betreft, ver-

¹⁾ Verg. von Ledebur Bruct. noot 818, 521, 333 en 334. Arnold Deutsche Geschichte p. 148 houdt de Saliers voor Sicambren die aan den IJsel woonden. M. i. zonder grond. Zij woonden toch in den tijd van Caesar en van Drusus ten zuiden van de Lippe en werden door Augustus naar Gallie overgeplant. Zie von Ledebur noot 331 en 513. Verg. Sökeland p. 50 over de exigua portio, die achterbleef.

²⁾ Von Ledebur Bruct. noot 819, 827, 823 en 837.

³⁾ Zie Ansonius in Mosella v. 435, Eumenius Paneg. Const. c. 5 en 9, Sulp. Alexander bij Gregor Tur. II c. 9, verg. von Ledebur noot 277, 824, 318. Ook de omstandigheid dat de Chamaven tijdens keizer Julianus een koning hadden bewijst dat de Chamaven geen Saksen waren.

dient nog opmerking dat zij reeds in 't jaar 14 verbonden voorkomen met de Bructeren en Usipeten.

Von Ledebur meent ¹⁾ dat slechts een deel van de Saliërs Salland verliet, namelijk de strijdbare manſchap met een gevolg van vrouwen en kinderen, terwijl het grootste deel den voorvaderlijken grond bleef bebouwen, maar uit de plaats van Zosimus is dit niet te halen; integendeel zegt deze dat het volk der Saliërs (alzo het geheele volk) naar het eiland Batavia is gedrongen. En ook uit het behoud van den naam Salland kan men deze gevolgtrekking niet maken; immers het landschap Salland ontving niet zijn naam van de Saliërs, maar de Saliërs ontvingen hunnen naam van het landschap, dat weer zijn naam van de Sala of IJsel kreeg; en Salland behield zijn naam nadat de Saliërs vertrokken waren, evenals de Betuwe nadat de Bataven, Twenthe nadat de Tubanten en Hameland nadat de Chamaven die streken hadden verlaten.

Zoo het waar is, gelijk ik meen, dat de Saliërs van de IJselstreken zijn gekomen, zoo staat tevens ongeveer de tijd vast, wanneer de Saksen in Overijsel zijn gekomen, omdat de Saliërs door de Saksen uit hun land zijn verdreven. Het moet namelijk reeds eenigen tijd voor 358 zijn geschied, toen Julianus de Saliërs in Toxandrie aantrof; volgens Ammianus hadden de Saliërs zich toen reeds voor eenigen tijd (olim) aldaar gevestigd; en, gelijk wij door Zosimus weten, hadden de Saliërs na hun vertrek van den IJsel ook reeds eenigen tijd op het eiland Batavia gewoond, waaruit

¹⁾ Von Ledebur Bruct. noot 328 en 388.

zij in den tijd van Julianus door Saksen werden verdreven ¹⁾.

Ook het gebied der Chamaven werd zeker omstreeks dienzelfden tijd door de Saksen bezet. Wel werden de Chamaven, die voor een deel over den Rijn waren gegaan, onder Julianus naar hun land teruggedreven. Doch ik vermoed dat de Eemstreek reeds toen hun land niet meer was maar dat zij reeds voor eenigen tijd, kort nadat de Saliërs het eiland Batavia hadden bezet, langs den rechteroever van den Rijn rivieropwaarts waren getrokken. Dat zij niet in hunne vroegere landstreek zijn blijven wonen, maak ik vooreerst hieruit op, dat volgens Orosius VII c. 32, tijdens Valentinianus (364 - 375), de Saksen in ons land woonden tot de zee toe, ten tweede hieruit dat Arbogast, de Generaal van Valentinianus, in 392 den Rijn bij Keulen overtrekkende, de door de Chamaven bewoonde gou naast het land der Bructeren heeft verwoest ²⁾, ten derde uit hetgeen in den tijd van Julianus omtrent de Chamaven wordt verhaald. Waarschijnlijk behoorden de Chamaven tot de Franken, die met de Saksen

¹⁾ Arnold, Deutsche Geschichte I p. 160 en 149, meent dat de Saliërs reeds kort na 284, in de eerste regeeringsjaren van Diocletianus in Batavia, alsmede in zuidelijker streek dan de beneden Maas en Schelde waren doorgedrongen, dat Constantius en zijn zoon Constantijn hen weder naar den rechteroever van den Rijn terug drong, maar zij niet lang daarna wederom den Rijn overgestoken en zich in Batavia hebben gevestigd. Reeds in de 3e eeuw begonnen de Saksen alzoo misschien reeds uit het noordoosten de Franken zuidwaarts te dringen, verg. hierboven p. 54.

²⁾ Sulpitius Alexander bij Gregorius Turon. Lib II c. 9: „Collecto ergo exercitu transgressus Rhenum Bricteros ripae proximos, pagum etiam quem Chamavi incolunt depopulatus est, nullo unquam occursum nisi quod pauci ex Ampsivariis et Cattis Marcomere duce in anterioribus collium jugis apparuere,” aangehaald bij von Ledebur Bruct. noot 852, die ook aldaar p. 262 zegt dat Arbogast, van Keulen uit, een inval deed in het land der Franken.

en Alemannen 40 burgten (urbes) aan den Rijn innamen, waaronder ook Keulen, dat in 356 door Julianus werd herwonnen ¹⁾. In den tijd van Julianus treft men de Chamaven een tijdlang aan beide zijden van den Rijn aan; zij woonden nog aan den rechteroever maar waren ook reeds den Rijn overgetrokken en meester van de Maas, zoodat zij aldaar, evenals aan den Rijn, konden verhinderen dat uit Brittannie koren aan de Romeinsche bezittingen werd gezonden; zeker waren zij alzoo toen in eene streek waar Rijn en Maas nog niet ver van elkander verwijderd zijn; en met het oog op het bericht van Zosimus over de bezetting van het eiland Batavia door de Saksen en de hierboven vermelde berichten bij Orosius en Sulp. Alexander, meen ik dat de Chamaven toen niet bij de zeekust kunnen gewoond hebben, maar meer westelijk, wellicht in de omstreken van Emmerik, den Rijn waren overgetrokken. Zij werden toen door Julianus over den Rijn naar hun land teruggedreven en bleven zeker ook aldaar aan den rechteroever tot dat de Romeinen in het begin der 5de eeuw, door den inval van Alarik in Italie, genoodzaakt waren den Rijn van troepen te ontblooten en van alle kanten een stroom van barbaren in het onbeschermd Gallie viel. Zeker zijn toen ook wel de Chamaven weer den Rijn overgegaan, maar waar zij gebleven zijn, of zij tot de Franken behoorden die met Clodio den Rijn overtrokken, of zij zich bij de Salische Franken hebben aan-

¹⁾ Zosimus Hist. III Amm. Marcell. XV c. 5, 8, XVI c. 3; verg. von Ledebur noot 843—45; verg. Ranke Weltgesch. IV 1e Abth. p. 88, 415 en 416, die meent dat aan den Midden-Rijn de Germanen in den tijd van Magnentius, na 350, in het Romeinsche grondgebied drongen.

gesloten, is onbekend. Hun naam ging verloren, evenals die van zoovele andere Frankische volkeren.

Wel is door Gaupp in 1855 eene *Lex Francorum Chamavorum* uitgegeven ¹⁾, welke in den tijd van Karel den Groote moet zijn opgesteld. Maar de naam Chamaven was in den tijd van Karel den Groote reeds lang verdwenen. En het is de vraag of zij terecht aldus door Gaupp is gedoopt in dien zin dat zij het recht zou behelzen voor die Franken welke vroeger Chamaven werden genoemd. Even onzeker als het nog is waar deze bepalingen juist hebben gegolden, is het ook voor welchen volkstam der Franken zij zijn opgesteld. Alleen blijkt uit den inhoud dat zij golden voor eene Frankische bevolking in Amore en in Mashau en dat er Friezen en Saksen in de nabijheid woonden. Sommigen meenen dat onder Amor Hamarland moet verstaan worden, anderen Emmeriks omstreken, doch alleen omdat zij eenige overeenkomst in den naam meenen te bespeuren en om de nabijheid van de Saksen en Friezen. Prof. de Geer denkt aan de mogelijkheid dat de Eem of Hemus vroeger Amor heette, en wel om de plaatsnamen Amersfoort en Amerongen — men zou hier bij kunnen voegen Hamersveld en Hamerstein — doch acht bij slot van rekening onwaarschijnlijk dat onder Amor die streek wordt bedoeld, daar hij evenals Gaupp Mashau voor Maasgau houdt ²⁾ en dit wel wat ver is van de Eemstreek. Ook mag gevraagd worden of de bepalingen in cap. 37 en 39 betreffende

¹⁾ Dr. E. Th. Gaupp, *Lex Francorum Chamavorum* oder das vermeintliche Xantener Gaurecht, Breslau 1855.

²⁾ Zie prof. de Geer's *Beschouwingen over Gaupp's werk in N. Bijdr. voor Rechtsg. en Wetg.* 1856 p. 183, 190 en 178. Later is hij echter weer meer tot de Eemstreek gaan overhellen. Zie *Nieuwe Bijdr. voor Rechtsg. en Wetg.* 1879 p. 188.

sluizen en bruggen wel van toepassing kunnen geweest zijn op deze streek. Naar mij voorkomt kan geenszins nog worden aangenomen dat de zoogenaamde Lex Chamavorum in Hameland aan den Eem of IJssel heeft gegolden en nog minder dat zij voor de Chamaven heeft gegolden. Zij kan m. i. alzoo volstrekt niet als argument dienen dat de Frankische Chamaven in Hameland zijn gebleven.

Ook de Tubanten zullen wel evenals de Saliërs en Chamaven door de Saksen zijn verdreven. En wanneer het waar is, wat sommige schrijvers verkondigen, dat in Twenthe het volksdialect zuiverder Saksisch is dan in andere streken van Overijssel, moet men ook wel tot de gevolgtrekking komen dat hier weinig of geen Tubanten zijn achter gebleven en kan men niet, gelijk Acker Stratingh doet, de eigenaardigheden der Twentsche volkstaal aan de Tubanten toeschrijven ¹⁾.

Op zichzelf is het ook veel meer aannemelijk dat de volkstammen die Overijssel bewoonden in dezen tijd van volksverhuizingen evenals de meeste Germaansche volkeren zuidwaarts zijn getogen dan dat zij in hun land zijn gebleven, hetzij al dan niet door de Saksen onderworpen. Ten onrechte heeft men wel eens gemeend dat alleen de Oost-Germanen verhuisden; ook van de West-Germanen is schier geen enkel volk gebleven in de landstreek waar de oude Romeinsche schrijvers hen vonden. Arnold ²⁾ zondert alleen de Friezen en Hessen uit. Zelfs de aan de noordelijke zeekusten en op het Deensche schiereiland wonende

¹⁾ Verg. Weeling *Ov. Alm.* 1837 pag. 23 noot in fine. Halbertsma, *Ov. Alm.* 1836 p. 185 en IX e. v. Acker Stratingh II, 2e st., p. 231.

²⁾ Arnold, *Deutsche Geschichte* II p. 71, 45, 21.

volkstammen werden door de algemeene beweging aangegrepen, al waren zij ook buiten den eigenlijken stroom, die zuidwaarts en westwaarts trok. Geen volkstem werd er zoo weinig door beroerd als de Friezen, doch wij zullen zien dat ook zelfs bij hen die algemeene volksverschuivingen niet zonder invloed bleven op het gebied dat door hen werd bewoond.

§ 4.

Wij hebben gezien dat Overijsel in de drie eerste eeuwen onzer jaartelling werd bewoond door Tubanten en Chamaven of Saliërs en dat deze Frankische volkstammen in de 3de of 4de eeuw geheel of gedeeltelijk door Saksen werden verdrongen.

Wij moeten desniettemin de vraag behandelen of Overijsel ook nog tijdens de komst van Lebuinus door Saksen werd bewoond. Immers bij de volksverhuizingen in dien tijd, en vooral bij de aanzienlijke emigratie van Saksen naar Engeland sedert het midden der 5de eeuw, zou het zeer goed mogelijk zijn dat ons gewest later weer door andere volkeren, hetzij Franken of Friezen, was bezet. En het is te meer noodig omdat het lang niet algemeen is erkend dat Overijsel tijdens de komst van Lebuinus eene Saksische bevolking had.

Prof. Visscher, die van de geschiedenis der verschillende gewesten in ons land meer studie maakte dan de vroegere schrijvers eener Geschiedenis van ons vaderland, nam in 1833 en ik meen ook later aan dat Overijsel evenals het grootste deel van Gelderland aan de Friezen was onderworpen en in den roem en de ellende eener Barbaarsche onafhankelijkheid deelde.

dat een strook van Overijssel en Gelderland en noordelijk Utrecht (Frisia Citerior) door Pepijn van Herstal in 690 werd veroverd, dat geheel Overijssel alzoo met het overige Friesland aan Karel den Groote kwam, dat echter Overijssel zwak was bezet en zoo de vijandelijke Saksen in handen viel en dat, »bij de eindelijke onderwerping der Saksers, Overijssel de Saksische bevolking behield, welke zich gedurende den oorlog in Zalland en Twenthe gevestigd had« ¹⁾.

In den Tegenw. Staat van Overijssel, die door Prof. Visscher wordt aangehaald, vindt men dezelfde meening, behalve eenig verschil omtrent den tijd dat Overijssel werd veroverd door de Franken. Nadat de vroegere bewoners zich op het einde der vijfde eeuw in Gallie hadden gevestigd, werd »Overijssel en de bijliggende landstreken ingenomen door de Nedersassen of Friezen en vervolgens onder de algemeene benaming van Friesland begrepen.« Hierop kwam ons gewest onder Clotharis II aan de Franken; doch de Saksen brachten het »in 't laatst der achtste eeuw en wel in 794 zooverre dat het grootste deel van Overijssel door hen werd overheerd.« En sedert dien tijd werd, ofschoon Karel de Groote de Saksen ten laatste onderwierp, »van de Zallanders onder den naam van Saxers gewaagd« ²⁾.

¹⁾ Zie Visschers onvoltooid gebleven, maar van veel studie getuigend werk, *Handl. tot de Alg. Gesch. der Nederl. Eerste cursus 2de stuk p. 94, 92 noot 3 p. 170.* Volgens hem waren met den val van het Romeinsche Rijk de Friezen tot aan den IJssel doorgedrongen, terwijl vroeger Overijssel door Tubanten, Saliërs en andere volkstammen werd bewoond en de Friezen slechts een klein gedeelte van noordelijk Overijssel bezet hielden. Zie *Eerste cursus 1e stuk pag. 136, 146.*

²⁾ *Tegenw. Staat van Overijssel I pag. 54-57.* De voorstelling is grootendeels ontleend aan *Dumbar Sr. Deventer p. 175 en 176.* De

Overeenkomstig genoemde schrijvers neemt Prof. Roijaards ook aan dat Lebuinus in Friesland aan Friezen het evangelie verkondigde, toen hij dit te Deventer deed ¹⁾. Ook Diekamp neemt aan dat de IJssel niet de grens was tusschen de Franken en Saksen, doch het onmiddellijk aan den rechteroever van den IJssel gelegene gebied aan de Friezen en daarmede aan de Franken toebehoorde ²⁾.

Terwijl Dumbar en Visscher aannemen dat de Friezen na den aftocht van de Romeinen uit de Rijnstreek Overijssel hebben bezet, neemt een andere groep van schrijvers aan dat de volkeren, die hier in de eerste eeuwen onzer jaartelling woonden, hier ook zijn blijven wonen.

Zoo plaatst Arend ³⁾ op zijn kaart van Nederland ten tijde der Franken, Saksen en Friezen, even goed als op zijn kaart van Nederland voor en ten tijde der Romeinen, in Overijssel de Bructeren en gedeeltelijk ook de Sicambren, terwijl hij in de text zegt dat de Sicambren en Bructeren tot de Saliërs behoorden. Op

zonderlinge voorstelling dat Overijssel in 794 door de Saksen is overheerd en dat toen de Sallanders den Saksischen regeeringsvorm hebben aangenomen, vindt men echter niet bij dien schrijver.

¹⁾ Roijaards Inv. 3e uitg. 1844 pag. 277, 278, a'smede het opschrift en de inhoud van § 26 pag. 282 e. v. Wel spreekt hij pag. 291 weer van den IJssel als de grens der Saksen en Franken, maar dit schijnt te komen doordat hij de Friezen en Saksen vereenzelvigd, daar hij pag. 287 spreekt van „den IJssel bij Deventer als grens der Saksen (of Friezen) en Franken.” Evenwel neemt hij aan dat de Saksen eerst later onder Wittekind in Overijssel en tot den IJssel zijn gedrongen, waarom hij in dien lateren tijd en in een later geschrift (Gesch. van het Christendom 1849 I p. 24) „den IJssel veelal den grens tusschen Friesland en Saksen” noemt. Gemakkelijk is het echter niet na te gaan hoe deze schrijver zich de zaak voorstelt.

²⁾ Diekamp l.l. p. 150 noot 1, verg. Einl. LXXIX.

³⁾ J. P. Arend, Alg. Gesch. des vaderlands I (1841) pag. 286 en 287.

de Veluwe woonden volgens hem de Anglen. En de Saksen woonden ten noorden van de Waal en de Lek in de Betuwe, in Holland en aan de zee kust tusschen de Zuider- en de Middel-Rijnmond (dorp Sassenheim).

Veel meer studie dan een der reeds genoemde schrijvers heeft van deze vraag gemaakt Leopold von Ledebur in zijn geschrift »Das Land und Volk der Bructeren« (1827): een werk dat van groote bronnenkennis getuigt. Hij neemt aan dat Overijsel door Frankische volkeren was bewoond, met name door Tubanten, Saliërs en Chamaven, dat het ook later Frankisch is gebleven en uitgezonderd eene kortstondige bezetting van Salland door de Saksische Cauchen of Quaden geene Saksische bevolking ooit gekregen heeft. Uitgaande van de hypothese dat de kerkelijke grenzen samenvallen met de politieke, neemt hij aan dat de grens tusschen het Bisdom van Utrecht en dat van Munster de grens tusschen de Franken en Saksen vormt ¹⁾ en voert tot bevestiging hiervan aan dat de grens tusschen beide bisdommen ook de grens tusschen Westfalen en Twenthe vormt en dat blijkens eene oorkonde van 855 in Hamaland toen Frankisch recht gold ²⁾. Wel zouden volgens hem de Saliërs vóór 358 door de Saksen uit Salland verdreven zijn en zuidwaarts eerst naar het eiland der Bataven en later naar Toxandrie tusschen de Maas en de Schelde getrokken zijn ³⁾. Maar alleen de strijdbare manschap met een gevolg van vrouwen en kinderen trok toen weg: een groot, wellicht het grootste deel der Saliërs bleef achter

¹⁾ Von Ledebur Bruct. Voorrede IV en p. 19, 20, 70 e. v.

²⁾ Von Ledebur pag. 88 e. v. noot 353 e. v. noot 863 en 297.

³⁾ Von Ledebur pag. 80, 81, 260.

ter bebouwing van den grond ¹⁾. Salland werd toen door de Saksische Quaden, d. i. Chauken, bezet. Toch behield het nu Chaukische Salland den naam en de wetgeving (sic?) der Saliërs ²⁾, hoewel »de teruggeblevene Saliërs ophielden Frankische Saliërs te zijn en Saksische Chauken werden« ³⁾. Na 400 vielen de geheele latere bisdommen van Luik en Utrecht en daarmede zoowel Hamaland en Twenthe als Salland in de handen der Salische Franken ⁴⁾. Op het kaartje achter von Ledebur's werk is dientengevolge ook Overijsel, met uitzondering van de noordelijkste punt, alsmede het grootste gedeelte van Gelderland, door Salische Franken bezet.

Deze voorstelling van von Ledebur schijnt in Duitschland veel ingang te hebben gevonden. Men vindt althans ook in Stacke's bekende geïllustreerde Deutsche Geschichte ⁵⁾ op eene kaart, voorstellende »Europa am Ende der Völkerwanderung«, de Salische Franken zoowel in Overijsel en Gelderland als in zuidelijker gelegen streken.

In ons land heeft von Ledebur een volgeling gevonden in Acker Stratingh. Deze neemt namenlijk, in zijn uitgebreid 1847-1852 verschenen werk »Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands«, met von Ledebur aan dat de grens tusschen het Munstersche en Utrechtsche bisdom de grens vormt tusschen de Franken en Saksen; hij meent dat de invallen der

¹⁾ Von Ledebur noot 328.

²⁾ Von Ledebur pag. 83.

³⁾ Von Ledebur noot 888.

⁴⁾ Von Ledebur pag. 265, 266, 83; verg. het kaartje achter zijn werk en pag. 71 e. v.

⁵⁾ L. Stacke, Deutsche Geschichte 1880 op de kaart bij pag. 137. Ook Drenthe is volgens dit kaartje door Salische Franken bezet.

Saksen alhier alleen strooptochten of tijdelijk waren en zegt dat van »eene inneming of bezetting van de IJselstreken door de Saksen« en »van eene onderwerping van Twenthe onder de Saxen« geen blijk te vinden is; evenwel is hij er niet blind voor dat, zoowel in de Middeneeuwen als nu nog, een Saksisch element in Overijssel wordt aangetroffen; maar hij wijt den overwegenden invloed van Saksen op land en volk beide in deze oorden aan »hunne vereeniging met Saksische landen onder Saksische vorsten« in de 10de eeuw, terwijl hij tevens de mogelijkheid aanneemt dat vooral in het grensland Twenthe langzamerhand, niet bij wijs van verovering, eenige Saksische bewoners gekomen zijn, zoodat hier de bevolking eene gemengde geworden is, hoewel de oude bevolking de hoofdbevolking bleef. Ten bewijze van zijn gevoelen beroept hij zich, behalve op gemelde oorkonde van 855, nog hierop dat volgens het verhaal van Altfridus de Deventer kerk door Heidensche Saksen is verwoest, dat Twenthe in de 9de en 10de eeuw onder Kleefsche, d. i. Frankische, graven heeft gestaan en dat men in Hameland en ook in Overijssel geen veemgericht of vrijgraafschappen aantreft, zooals in Westfalen ¹⁾.

Een min of meer afwijkend gevoelen heeft wederom Arnold ²⁾. Terwijl volgens von Ledebur en Acker Stratingh de vroegere Frankische bewoners van Overijssel aldaar zijn gebleven en de IJseloovers deels door Saliërs deels door Chamaven waren bewoond, neemt

¹⁾ G. Acker Stratingh, Aloude staat II 2de st. p. 230, 206 e. v., verg. 1e st. pag. 155 e. v. en 132. Ook von Ledebur spreekt over dit gemis aan vrijstoelen in noot 353. Op een verschil tusschen beide, of in Hameland Salisch of Ripuarisch recht gold, komen wij later § 8 terug.

²⁾ W. Arnold, Deutsche Geschichte II p. 55, verg. I p. 248.

Arnold aan dat de Chamaven eerst de IJselstreek hebben bezet nadat de Saliërs, die volgens hem tot de Sicambren behoorden, haar hadden verlaten. De beide hoofdstammen der Ripuarische en Salische Franken woonden volgens hem ten zuiden en westen van den Rijn, met name de Ripuariërs, die eerst in het begin van de 5de eeuw den Rijn zouden zijn overgestoken, in het land aan beide zijden van de Maas en verder in de richting naar den Eifel, en de Saliërs aan beide zijden van de Schelde. Doch met deze beide hoofdstammen waren nog eenige kleinere verbonden, waaronder de Chamaven aan den IJsel en de Chattuariërs die meer zuidelijk eene landstreek tusschen de Maas en den Rijn hadden bezet.

Een derde groep van schrijvers neemt aan dat in Overijsel de vroegere Frankische bevolking is opgevolgd door eene Saksische, en wel reeds vóór Karel den Groote ¹⁾.

Weeling verdedigt in de Over. Almanak van 1837 de meening dat de Saksen kort na 508 in Overijsel zijn gekomen. Hij komt tot dit jaartal omdat hij meent dat de Franken en Saksen vroeger steeds bondgenooten waren geweest en dit verbond volgens hem zou verbroken zijn door den overgang van Clovis tot het Christendom in 496 en zijne aanneming van den titel van Augustus in 508. De Saksen zouden zich echter vooreerst slechts tot Marclo hebben uitgestrekt, welke naam grensplaats beteekent, en eerst na het einde van de oorlogen met Karel den Groote, d. i. na 804, zich

¹⁾ Behalve de hieronder genoemden schijnen ook hiertoe te behooren Schaten, Hist. Westf. 1690 p. 420, en Rettberg, Kirchen geschichte 1848 p. 378, die volgens Paris p. 84 aannemen dat het rijk der Saksen zich tot den IJsel uitstreckte.

tot aan den Rijn en den IJsel hebben uitgestrekt ¹⁾.

Van Doorninck verkondigt in denzelfden almanak van 1837 het m. i. veel aannemelijker gevoelen dat na de zesde eeuw het grondgebied der Saksen wel kan ingekrompen maar niet uitgebreid zijn; hij meent dat vóór de zesde eeuw de Frankisch-Germaansche bevolking van Overijsel door de Saksen is overheerd en dat de Saksen zich misschien tot de rivier de Eem, maar zeker tot aan Voorthuizen op de Veluwe hebben uitgestrekt, zooals hij uit de afdeeling van het land in Marken meent te mogen opmaken, alsmede uit het aanwezen van hofhoorigheid en van slaven in ons gewest ²⁾.

Hierop zette Molhuijsen in de Over. Almanak van 1838 in een uitvoerig pleidooi uiteen hoe men door verschillende oud-Middeneeuwsche oorkonden en geschriften tot het resultaat moet komen dat de Saksen zich wel tot aan de Eem hebben uitgestrekt. Doch de Veluwsche Saksen zijn volgens hem reeds na den slag bij Duurstede van 697 onder het Frankisch gebied gekomen ³⁾.

Van den Bergh ⁴⁾ neemt aan dat de Saksen Over-

¹⁾ Over. Alm. voor Oudh. en Letteren 1837 pag. 14-24 noot *g*. Ook Prof. de Geer: de Saksers voor en onder Karel den Grooten, pag. 4 noot 1, neemt met Weeling het jaar 508 aan.

²⁾ Over. Alm. 1837 pag. 146 noot, 132, 148, verg. zijne prijsvraag de Frisiae terminis 1835 pag. 36 en 43, alwaar hij aanneemt dat de Saksen in het laatst der 4de eeuw de Chamaven uit de Eemstreek hebben verdreven en dat daarna de Eem de grens was tusschen de Friezen en Saksen.

³⁾ Over. Alm. 1838 pag. 36 e. v. Van een zijner conjecturen in dit scherpzinnig betoog, namenlijk dat de beide Ewalden nabij Rhenen zouden zijn gedood, waar z. i. de grens was, is hij later teruggekomen. Zie Nijhoffs Bijdr. III (1842) p. 125.

⁴⁾ Mr. L. Ph. C. van den Bergh, Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie, 1852 pag. 115, 119, 172.

IJsel en het Graafschap Zutphen bezaten, maar laat er **nich** niet over uit wanneer en hoe zij hier zouden **gekomen** zijn. De Geer ¹⁾ neemt met Weeling aan **dat** de Saksen zich in Overijssel omstreeks 508 hebben **gevestigd**; volgens hem onderwierpen de Saksen de **vroegere** bewoners of namen die op en strekte zich **hun** gebied »in het midden der achtste eeuw althans, **nog** uit van den IJsel tot Drenthe.«

Lubach ²⁾ neemt aan dat in Overijssel de Tubanten, Saliers en Chamaven tot het verbond der Salische Franken behoorden, doch dat een gedeelte van deze Franken, die in Overijssel waren achtergebleven, »niet op den duur aan het Frankisch verbond gehecht bleven, maar er zich van afscheidden en zich voegden bij het tegen dat der Franken overstaande verbond der Saxen.« En Wijnne ³⁾ neemt aan dat de landstreek bij den IJsel sedert de 5de of 6e eeuw niet langer van de Saliers is, maar van de Saksen, een volk dat zich over een groot deel van noordwestelijk Duitschland uitstreckte en aan wier verbond de Tubanten en andere stammen die Overijssel en Drenthe mogen bewoond hebben zich aansloten.«

Men ziet: ook tusschen hen, die aannemen dat Overijssel reeds voor Karel den Groote eene Saksische bevolking had, bestaat er veel verschil, zoowel over de vraag of de Saksen van buitenaf in ons gewest

¹⁾ Mr. B. J. L. de Geer van Jutfaas, De Saksers voor en onder Karel den Groote, 1861 pag. 4 verg. noot 1.

²⁾ Dr. D. Lubach, De bewoners van Nederland, 1863 pag 317, 361, 378. Hij beroept zich hierbij op K. Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme, München 1837 p. 366, welk werk niet door mij geraadpleegd is kunnen worden.

³⁾ Dr. J. A. Wijnne, Geschiedenis van het Vaderland, 3e druk 1870 § 2 pag. 5.

zijn gekomen dan of de Frankische bevolking zich bij de Saksen heeft aangesloten, als over de vraag wanneer de Saksen hier gekomen en hoever zij zich hebben uitgestrekt.

Voor ik die vragen nader bespreek, dient echter eerst te worden uitgemaakt of hier wel reeds voor Karel den Groote eene Saksische bevolking was.

Ter bestrijding van het gevoelen van Dumbar, Visscher, Roijaards en Diekamp dat, tijdens de komst van Lebuinus, aan den rechteroever van den IJssel Friezen — d. w. z. aan de Franken onderworpen Friezen — woonden, meen ik mij te mogen bepalen tot eene verwijzing naar de door mij aan te voeren argumenten dat hier toen Saksen woonden. Men vindt toch bij hen geen gronden aangevoerd. Wel wordt door sommige schrijvers uit Tacitus (*Germania* c. 33) opgemaakt dat de IJseloovers destijds ook door Friezen waren bewoond, maar Dumbar en Visscher meenen dat de Friezen eerst in de 5de eeuw na den aftocht van de Romeinen uit de Rijnstreek Overijssel hebben bezet. Wel wijst Roijaards er op dat Willebrord in 696 tot Aartsbisschop voor de Friezen werd gewijd en dat de grenzen der Utrechtsche kerk na den dood van Bonifacius werden geregeld door hare bestemming van het Bisdom der Friezen te zijn; maar hij bewijst niet dat het Bisdom van Utrecht een uitsluitend Friesch Bisdom is gebleven en neemt integendeel zelf aan dat er later ook een Saksisch gedeelte bijkwam. (Zie *Gesch.* I p. 47, 95, 61). Op een paar plaatsen bij laat-Middeneeuwsche schrijvers, als Melis Stoke en Maerlant, waaruit men zou kunnen opmaken dat de Friezen vroeger Nedersassen werden genoemd, kom

ik later terug, maar merk reeds nu op dat bij Alfridus en andere schrijvers van de 9de en 8ste eeuw en vroeger wel degelijk de Saksen en Friezen werden onderscheiden.

Uitvoeriger moet ik zijn over de meening van von Ledebur en Acker Stratingh, dat Overijsel steeds eene Frankische bevolking heeft gehouden, omdat deze schrijvers hunne meening motiveeren.

De door von Ledebur gestelde hypothese, dat de kerkelijke grenzen samenvallen met de politieke, wordt, wat hare algemeene toepassing betreft, reeds dadelijk omvergeworpen door het feit dat een deel der Munstersche diocoese in Saksen, een ander deel in Friesland lag. Ook heeft von Ledebur zijn hypothese niet toegepast op het Bisdom van Utrecht, dat hij gedeeltelijk door Friezen, gedeeltelijk door Franken laat bewonen ¹⁾. Er komen alzoo uitzonderingen voor. Waarom zou dan ook niet een deel van Saksen tot het grootendeels Friesche bisdom van Utrecht kunnen behooren? Is dit zelfs niet zeer verklaarbaar wanneer een deel van Saksen, reeds voor de stichting van het

¹⁾ Consequenter schijnt Roijaards, die echter bijzonder duister in zijne voorstelling is en m. i. zichzelf ook nu en dan tegenspreekt, de hypothese van von Ledebur toe te passen, waar hij aanneemt dat Utrecht oorspronkelijk was het bisdom der Friezen alleen. Zie Roijaards Gesch. van het Christendom in Nederl. gedurende de Middeleeuwen, 1849 I § 4, vooral p. 46 en 65. Wel neemt hij pag. 60 met Dumbar aan dat Salland tijdens Wittekind onder de Saksen is gekomen, en als Saksisch zijnde door Ludger is bekeerd, maar het behoorde kerkelijk toch niet onder Munster, omdat de hoofdbevolking Friesch bleef, al zijn ook Saksen daar blijven wonen en al werden de Sallanders later nog Saksen geheeten. In het Munstersche bisdom toch werden ingelijfd de vaderlandsche streken die in Overijsel en Drenthe door Saksen waren bewoond, zie pag. 95 en 96. Eerst na de invallen der Noormannen is deze vroeger Saksisch-Munstersche streek bij het Bisdom van Utrecht gekomen. Zie pag. 61 verg. 95 en ook p. 24.

Munstersche bisdom, door of onder de Utrechtsche Bisschoppen was bekeerd?

En de argumenten, aangevoerd tot steun van de hypothese dat de grens tusschen het Utrechtsche en Munstersche bisdom ook de grens tusschen de Franken en Saksen vormt, zijn zwak. Het gaat niet aan uit het verhaal van Altfridus, dat de Deventer kerk door Heidensche Saksen werd verwoest, op te maken dat de Deventer Christenen geen Saksen waren, gelijk Acker Stratingh doet; integendeel moet men uit dezen schrijver opmaken dat de bevolking te Deventer wel Saksisch was. Ik kom hierop later terug ¹⁾. Ook over de oorkonde van 855 zal ik later spreken doch merk reeds hier op dat zij alleen kan bewijzen dat in 855 in Hamaland Frankisch recht gold, maar niet dat de bevolking eene Frankische, in plaats van eene Saksische, was ²⁾. Het door Acker Stratingh aangevoerde feit dat Twenthe in de tiende eeuw onder Kleefsche graven heeft gestaan staat, dunkt mij, volstrekt niet vast en zou nog niet ten volle bewijzen dat de bevolking aldaar Frankisch was. Eindelijk, wat het gemis aan veem- of vrijstoelen in Overijssel betreft, meen ik er op te mogen wijzen dat keizer Karel IV den Bisschop van Utrecht toch in 1361 heeft vergund in Twenthe en Salland een vrijstoel op te richten, evenals in 1357 aan Reinoud heer van Koevorden om dit in zijne heerlijkheid te doen, welke

¹⁾ Zie pag. 82.

²⁾ Zie § 8. Mr. G. Wichelink wees op de 54e Verg. van Over. R. en Gesch. (zie versl. p. 11) ook op de Lex Chamavorum Francorum. Zie hierover p. 65. Daarenboven blijkt uit de oorkonde van 855 dat in Hameland Ripuarisch recht gold. En men zou alzoo m. i. op zijn best kunnen aannemen dat de Lex Chamavorum voor eene Frankische colonie aan den Eem heeft gegolden.

vergunning waarschijnlijk ten doel had om de ingezetenen van dit gewest aan de macht der Munstersche vrijgraven te onttrekken; dat nu wel deze vrijstoelen niet schijnen opgericht te zijn en dientengevolge Ootmarsum in 1462, twee raadslieden van Kampen in 1463, de heeren van Bukhorst in 1481 voor buitenlandsche vrijstoelen zijn gedagvaard, evenals ook Zutfen in 1449 en Groningen in 1456, en dat in 1463, op bede van Deventer, Kampen, Zwolle en Groningen de ingezetenen dier steden door Paus Pius II aan de macht der vrijgraven zijn onttrokken; doch dat niettemin uit deze omstandigheden blijkt dat het veemgericht in dit gewest niet vreemd was, en men hieruit eerder de gevolgtrekking mag maken dat dit gewest, evenals Munster, door Saksen was bewoond en tot Saksen heeft behoord dan dat de bevolking eene Frankische zijn zou ¹⁾.

Wij zullen later, § 5, zien dat de meening dat Overijsel eene Frankische bevolking heeft gehouden, ten eenenmale in strijd is met hetgeen wij weten van de oorlogen tusschen de Franken en Friezen in de 7e en 8e eeuw en van de verbreiding van het Christendom in ons land ten noorden van den Rijn. Laat mij echter eerst opgeven welke argumenten mij brengen tot de meening dat Overijsel destijds door Saksen was bewoond.

Er zijn m. i. gegevens om aan te nemen dat de tegenwoordige bevolking van Overijsel van Saksischen, niet van Frankischen oorsprong is. Dat reeds de verdeeling van het land in marken en de hofhoorig-

¹⁾ Tot die conclusie komt ook Beek Gesch. der Westph. Fehmgerichte. Zie von Ledebur Bruct. noot 353 en Acker Stratingh II 2de st. p. 211 noot 1, bij wien men de vermelde feiten vindt. Verg. O. Alm. 1843 pag. 63-78, 112 en 1849 p. 209.

heid in Overijsel hiertoe zou mogen doen besluiten. gelijk van Doorninck doet, durf ik zonder nader bewijs niet aannemen: men vond toch oudtijds niet alleen bij de Saksen maar bij alle Germaansche volkeren, zoowel gemeene gronden als onvrijen ¹⁾; en ook het woord Mark is niet alleen bij de Saksen bekend. Wel acht ik het aannemelijk dat die gemeene gronden bij de Franken spoedig een ander karakter kregen dan bij de Saksen. Doch dit is mij nog te onvoldoende bekend; en ook het Overijselsch markerecht en de Overijselsche markeinrichting in verschillende streken van ons gewest is nog te weinig bestudeerd. Toch meen ik reeds tot eene Saksische bevolking in Overijsel te mogen besluiten. Wat men in verschillende oude vitae over de werkzaamheid van Lebuinus vindt, wijst aan dat van ouds de Overijselsche bevolking als eene Saksische werd beschouwd. De Saksenspiegel gold in de Middeneeuwen in Overijsel nevens de landrechten als wet; en onder de republiek werden nog vele twijfelachtige rechtsvragen van ons landrecht uit het Saksisch recht toegelicht ²⁾.

¹⁾ Magnin Best. I p. 63 wijst er op dat de Grietenijen, Hamrikken en Espels dergelijke verdeelingen van grond waren als de marken. Aoker Stratingh II 2de st. p. 357 wijst daarenboven op de Frankische Honnschaften. Blok p. 20 op de Hollandsche Ambachten (ambacti) Zie ook de Geer De Saksers pag. 32 noot 3 over de vraag of de Marken een uitsluitend Saksischen oorsprong hebben.

²⁾ Chalmot Voorber. Landrecht van Averissel p. XIII; Racer O. G. I p. 22 noot 1; Over. Alm. 1837 pag. 152, en Versl. 29e Verg. Over. R. en Gesch. p. 8. Of dit gebruik van den Saksenspiegel een afdoend bewijs is dat Overijsel tot de Saksische gouwen behoort heeft, blijft evenwel eene opene vraag. Zie de opmerkingen van mr. G. Wicherlink in Verslag der 54e Verg. p. 14. Racer wijst in zijne aantekeningen op Winhoffs Landrecht van Averissel (Editie Chalmot) ook nu en dan op de overeenkomst tusschen den landbrief van Bisschop Jan van Verneberg van Twenthe (1365) en den Saksenspiegel.

De bestudeering van het oud-Overijsselsch recht, vergeleken met andere naburige rechten, zou tot nauwkeuriger beantwoording der vraag kunnen leiden, of dit geacht moet worden van Saksischen en niet van Frankischen of Frieschen oorsprong te zijn. Ook eene nadere bestudeering van de taal, de zeden en gewoonten der Overijsselsche inwoners en van de plaatsnamen in dit gewest zou van belang zijn. Volgens Niebuhr, die in 1808 ons gewest bezocht, zoude het dialect en ook de physionomie, de kleeding en het geheele voorkomen der bewoners zuiver Neder-Saksisch zijn. »Overijssel ist rein Sächsisch« is de conclusie, waartoe hij komt, terwijl hij de Hollandsche landstaal of het Nederduitsch houdt voor door Frankische en Saksische elementen veranderde Friesche taal ¹⁾.

Al neemt men nu aan dat de tegenwoordige Overijsselsche bevolking van Saksischen oorsprong is, zoude hiermede nog niet vaststaan dat de bevolking reeds tijdens de komst van Lebuinus, meer bepaald ook te Deventer, eene Saksische was. Ik meen echter dat hiervoor een krachtig argument gelegen is in het feit dat zoowel door Altfridus als in andere levensbeschrijvingen van Ludger en Lebuinus, die de stichting der Deventer kerk vermelden, wordt gezegd dat zich destijds bij den IJsel de grens tusschen de Franken en Saksen bevond en dat door allen min of meer te kennen wordt gegeven dat Lebuinus het juist tot

¹⁾ Circularbriefe aus Holland von 1808, erschienen in Niebuhr Nachgelassene Schriften 1842 pag. 104 en 105. Ook Lubach, De bewoners van Nederland pag. 435 komt tot de conclusie dat de bewoners van Drenthe, Overijssel en een deel van oostelijk Gelderland zoowel door schedelvorm als over 't geheel op de Westfalen gelijken en daarentegen verschillen zoowel van de Friezen als van de bewoners der aan Rijn-Pruisen en Belgie grenzende gedeelten van ons vaderland.

zijne roeping rekende de Saksen te bekeeren, terwijl zoowel bij Altf ridus als bij andere schrijvers der 9e eeuw de Friezen en Saksen zeer bepaald worden onderscheiden.

Altf ridus zegt dat Lebuinus tot drie malen toe in den droom vermaand werd te prediken »in confinio Francorum atque Saxonum secus fluvium Isla«, waarmede m. i. reeds wordt te kennen gegeven dat Lebuinus zich voornamenlijk de bekeering der Saksen ten doel stelde. En alzoo moet m. i. uit het bericht van Altf ridus dat Deventer werd verwoest door ongeloofige Saksen, die van elders kwamen, worden opgemaakt dat deze ongeloofige Saksen de vestiging van het Christendom in hun land wilden tegengaan, geenszins dat Deventer zelf niet door Saksen werd bewoond. Opmerking verdient het ook dat in twee der oudste Handschriften uit de tiende eeuw hierbij op den rand van het blad geschreven staat: »Isla fl. Francorum atque Saxon. confinia secans«¹⁾. Altf ridus zegt daarenboven dat Lebuinus door Gregorius daareheen werd gezonden »eo quod locus idem ad parochiam pertineret suam«, hetgeen, dunkt mij, alleen zin kan hebben wanneer de plaats, waar Lebuinus zich vestigde, toen nog niet tot zijne parochie behoorde en dus nog niet in handen der Franken was.

In de tweede levensbeschrijving van Ludger wordt gezegd dat Gregorius Lebuinus zond naar de plaats, welke aan dezen was aangewezen: »hoc est in confinium

¹⁾ Zie Diekamp l.l. pag. 18c, verg. XXVIII en LXI.

Later kom ik terug op de onzekerheid van de grenzen tussehen de Franken en Saksen, waarvan Einhardus in *vita Caroli Magni* en *Poeta Saxo ad ann. 772* gewagen. Mr. van Doorninck *Over. Alm.* 1837 pag. 148 hecht m. i. aan de woorden „in confinio“ een veel te ruimen zin.

Francorum et Saxonum juxta fluvium Isla ad locum qui Daventre dicitur.«

In het rhythmische leven van Ludger wordt van Lebninus gezegd:

Iste Gregorium ut se in confinium
dirigat Francorum rogat et Saxonum,
Qua Isla fluvius utriusque contiguus
fluit, ore dei nominatus ei.

De sequentie in de bibliotheek te Utrecht zegt dat Lebninus eene stem Gods hoorde om aan de Saksen het Evangelie te verkondigen. Hucbaldus schrijft dat Lebninus door Gregorius werd gezonden »ad locum secus Iselam fluvium ut fieret velut quidam limes certissimus atque fortissimus in Francorum Saxonumque confinia ut sicut lapis mediastinus vice lapidis illius vivi, summi angularis positus, ut et ipse duos in unam reciperet fidem populos venientes ex diverso... ut evangelizaret Francis et Saxonibus sanctum et terribile nomen ejus (sc. Dei).« Het Heiligenboek in de Deventer bibliotheek zegt dat Gregorius Lebninus zond »toe eenre stede bi der IJsselen gelegen om daer toe predicke den Franssoysen en den Sassen.«

Nu heb ik er reeds op gewezen dat Altfridus zijne berichten uit zeer vertrouwbare bronnen putte; doch ook buitendien zou zijne mededeeling omtrent de grenzen der Franken en Saksen waarde hebben, omdat hij Bisschop van Munster was en alzoo wel moet geweten hebben of de Saksen zich al dan niet over de westelijke grenzen van zijn bisdom uitstrekten; daarenboven aan Ludger verwant en dus evenals deze van Friesche afkomst. Ook de onbekende schrijver der *vita secunda* was, blijkens den inhoud van dit geschrift, een Fries. En hun getuigenis dat bij den

IJsel de grens was tusschen de Franken en Saksen heeft alzoo bijzondere waarde tegenover hen die meenen dat Overijsel tijdens de komst van Lebuinus door Friezen werd bewoond.

Ook hetgeen in de latere hierboven vermelde levensbeschrijvingen wordt aangetroffen is door de persoonlijkheid der schrijvers en van de personen, voor wie zij geschreven waren, ten opzichte van dit punt niet van belang ontbloot. Het missale waarin de sequentie gevonden wordt behoorde aan het kapittel van St. Marie te Utrecht. Hucbald droeg het door hem vervaardigde leven van Lebuinus op aan den Bisschop van Utrecht. De schrijver van het rhythmische leven van Ludger was monnik in het klooster te Werden. Het legendeboek in de Deventer bibliotheek is waarschijnlijk in die gemeente samengesteld. Geen dezer schrijvers kon m. i. geschreven hebben gelijk zij gedaan hebben, wanneer Overijsel eene Frankische of Friesche, in plaats van eene Saksische, bevolking had gehad. Vooral geldt dit van meergemelde sequentie, die zeker niet alleen in de St. Marie maar ook in de St. Maarten en St. Salvator kerk te Utrecht en in de St. Lebuinus te Deventer op den aan St. Lebuinus toegewijden dag werd gebruikt, alsmede van het leven van Lebuinus, dat aan den Utrechtschen Bisschop werd opgedragen.

In het leven van Karel den Groote door Einhardus en in Poeta Saxo ad ann. 772 leest men dat de grenzen tusschen de Franken en Saksen op vele plaatsen onzeker waren. Volgens Hucbaldus zoude ook hier onzekerheid hebben bestaan. Maar de onzekerheid bestond dan, zelfs uit Frankisch oogpunt, slechts hierin of het Frankisch gebied zich wel tot aan den IJsel uitstreckte. Dat Deventer Saksisch was volgt ook

daaruit dat Lebuinus zich hier vestigde, terwijl hij zoowel volgens Altfridus als volgens de sequentie, dus volgens de oudste Munstersche en Utrechtsche oorkonden, hier te lande was gekomen om aan de Saksen het Evangelie te verkondigen.

Wat mij, tegen die schrijvers van de 9e en 10e eeuw in, wel eens heeft doen twifelen of Overijsel door Saksen was bewoond is dit dat de Overijselaars dan tot de Westfalen moeten behoord hebben en men in oorkonden van de 13e eeuw Twenthe en Westfalen tegenover of naast elkaar ziet staan. Het bezwaar woog echter bij mij niet sterk, daar het zeer veel voorkomt dat eene streek, die in de latere Middeneeuwen nog den naam van een volksstam draagt, veel kleiner is dan de landstreek die door dien volksstam werd bewoond. Hierbij komt nog dat men hier niet met een eigenlijken volksnaam te maken heeft. Westfalai beteekent: de lieden die in het westen wonen, zooals Osfalai of Austreleudi Saxones ¹⁾: de lieden of Saksen die in het oosten wonen. En geen wonder is het alzoo dat de Overijselaars niet meer Westfalen werden genoemd, toen zij van de andere Westfalen zoowel staatkundig als kerkelijk waren gescheiden.

Moge de IJsel ook al tijdens de komst van Lebuinus een door beide volkeren erkende staatkundige grens tusschen de Franken en Saksen zijn geweest, wat ik betwijfel, zeker was de IJsel toen evenmin als nu de grens in ethnologischen zin, maar vond men ten westen van die rivier nog eene aanzienlijke uitgestrektheid,

¹⁾ Zie Ann. Laurissenses ad ann. 775 bij Pertz Mon. I p. 154. De uitgang falai heeft alzoo dezelfde beteekenis als het Engelsche *fallow*.

waar de bevolking Saksisch was, al vond men hier tengevolge van de Frankische overheersching ook een Frankisch element. En daar dit eensdeels licht werpt op de omstandigheden, waaronder Lebuinus zich hier vestigde, ten andere mijn gevoelen bevestigt dat Overijssel door Saksen was bewoond, meen ik mijne gronden hiervoor te moeten opgeven en, nu de zaak door zoo-velen wordt betwist, zelfs eenigszins uitvoerig te moeten uiteenzetten.

Deventer was volgens oorkonden van 954 en 956 gelegen »in pago qui dicitur Hamalant in comitatu Wigmanni«. En Hameland strekte zich niet slechts ten oosten maar ook ten westen van den IJsel uit. In 1046 schonk Koning Hendrik III aan den Bisschop van Utrecht al wat hij in munt, tol en schatting te Deventer bezat »cum omni Regali districtu et cum comitatu in Amelande sito«. En dit in Hameland gelegen graafschap was blijkens deze oorkonde aan beide zijden van den IJsel gelegen en strekte zich ten westen van den IJsel uit tot Lovenen, Erbeke en Suythempe. ¹⁾ In eene oorkonde van 855 wordt van

¹⁾ Zie deze oorkonde bij Bondam p. 115, Dumbar I p. 115 e. a. Volgens Racer en Dumbar zouden deze plaatsen zijn: de Loenensche veenen, Eerbeek en Zuid Eempt over Zutfen, en mr. van Doorninck, O. Alm. 1836 p. 131 noot, wees er op dat de Loenensche beek, die naar Eerbeek en van daar op het huis Empe loopt, alzoo de grens was. Bondam daarentegen zoekt alle plaatsen aan den rechteroever van den IJsel en meent gemelde drie plaatsen gevonden te hebben in het Veenhuis bij Diepenveen, de oude Wetering en Suythem beneden Windesheim; hij moet dan echter, in plaats van „alia parte Islae“, lezen „illa parte,“ hetgeen m. i. een zeer zonderlingen zin geeft. Van den Bergh (Middel Ned. Geogr. 1852 pag. 93 en 186) omhelst het gevoelen van Bondam, daarentegen W. A. van Spaen (Inl. tot de Historie van Gelderland IV p. 150 en I p. 34), van Doorninck (O. Alm. 1836 p. 131, Molhuysen (Over. Alm. 1838 pag. 65) en van Vloten (Verslagen en Meded. Over. R. en Gesch. 3e st. p. 57) dat van Racer, behalve dat Molhuysen in Lovenen de buurtschap Leuvenheim bij

de pagi Felua en Flethetti gesproken als gelegen »in pago Hamelande in comitatu Wigmanni«¹⁾. En blijkens eene oorkonde van 838, bij Sloet no. 33, had graaf Rodgarus niet alleen goederen in pago Leomerike en in pago Islo maar ook in pago Felua en in de Eemstreek o. a. in Lisidinon en in villa Seist. Zoowel de pagus Felua, die ook misschien geheel of gedeeltelijk Northgouwe genoemd werd²⁾, als de meer westelijk gelegen pagus Flethetti, Flehite of Fladate, die ten westen van de Veluwe lag en zich van de Zuiderzee langs den Eem tot aan den Rijn bij Renen uitstreckte³⁾, behoorde alzoo tot het comitaat Hamerland, dat in 839 aan Lotharius werd toebedeeld⁴⁾, en waarover in 838 Rodgarus graaf was. Wat het ten oosten van den IJsel gelegen gedeelte van Hameland betreft, dit strekte zich zuidwaarts tot voorbij Elten uit en noordwaarts tot het hertogdom Friesland, ter-

Brummen ziet. En Acker Stratingh II 2e st. p. 200 neemt het gevoelen van Molhuysen over, doch bestrijdt diens gissing dat dit territorium oorspronkelijk een eiland in den IJsel zou hebben gevormd. Bondam en van den Bergh opperen tegen de meening dat gemelde plaatsen ten westen van den IJsel liggen het bezwaar dat volgens Altfidus de IJsel de grens was tusschen Saksen en Franken en alzoo de eene helft van Hameland dan Frankisch en het andere dan Saksisch zijn zou, maar dit bezwaar vervalt wanneer men met ons aanneemt dat, tijdens de komst van Lebuinus evenals later, ook ten westen van den IJsel eene Saksische bevolking woonde en de Franken toen nog slechts kort geleden en waarschijnlijk zelfs nog niet geheel de Veluwe hadden ingelijfd in hun gebied.

¹⁾ Bij Bondam p. 31, verg. Molhuysen l.l. p. 68 en 72. Van den Bergh l.l. p. 120 moet daarentegen natuurlijk eene dwaling aannemen.

²⁾ Volgens eene oorkonde van 891 lag in pago Northgouwe Hatheim en Fassa (nu Vaassen, in 1176 Fassen); verg. van den Bergh pag. 190 en 192 noot 6 en eene oorkonde van 793 bij Bondam p. 7, alwaar Northgowe naast Felaowa wordt genoemd.

³⁾ Zie van den Bergh p. 194, Acker Stratingh II 2e st. p. 187.

⁴⁾ Ook Nordinclant (het Gooiland) behoorde toen waarschijnlijk tot Hameland. Ik kom hierop later terug.

wij het ten oosten door het koninkrijk Saksen werd begrensd ¹⁾).

Heeft nu Deventer en de geheele rechteroever van den IJsel in dien omtrek eene Saksische bevolking gehad, gelijk ik heb trachten aan te toonen, zoo is het reeds aannemelijk dat geheel Hameland, ook het ten westen van den IJsel gelegen deel, door Saksen werd bewoond. Maar er is meer dat hiervoor spreekt. Op de omstandigheid dat Hameland uit staatkundig oogpunt in de 9de eeuw niet, in de 10de eeuw wel tot Saksen behoorde, kom ik later terug; wij hebben nu

¹⁾ Elten wordt in oorkonden van 968, 1083 en 1085, bij Bondam p. 63, 146 en 149, genoemd als gelegen in Hameland. Dat Hisloi niet afgescheiden was van Hameland, maar dat het ten oosten van den IJsel gelegen gedeelte van Hameland vroeger gedeeltelijk (ook de pagus Leomerike behoorde toch tot Hameland) Hisloi schijnt genoemd te zijn, blijkt m. i. uit de plaatsen, in Hisloi genoemd. „In pago Islo in villa Duetingham” leest men in een oorkonde van 838, bij Sloet no. 33; „Withmundi in pago Hisloae”, in eene oorkonde van 795, bij Bondam p. 7, genoemd, is ongetwijfeld Wigmond aan den IJsel bij Zutfen; en zeker toch behoorde Deutichem en Wigmond, evenals Doesburg, Zutfen en Deventer tot Hameland. De villa Ocanni of Okinni in pago Hisloi of Isloi, in oorkonden van 797 en 799, Bondam p. 9 genoemd, is, naar Molhuysen vermoedt, Okkenbroek in Colmschate bij Deventer, door anderen voor Oken op de Veluwe gehouden. In het registrum bonorum et proventuum abbatiae Corbeiensis, door den abt Saracho 1053—1071 opgemaakt, bij van den Bergh pag. 281 e. v., vindt men verscheidene goederen opgenoemd, gelegen in pago Felue, Isloi en Hameland. Zoo wordt in Hameland opgenoemd: Upplun, Sutfen, Duisburg, Lathem, Davindre; in Isloi: Spana (Spaanweerd bij Steenderen?), Wesderewalda (de mark Westerholt bij Zwolle?), Aschendorpe (de marke Assendorp bij Zwolle?). Het register is blijkbaar, voor een deel althans, uit de giftbrieven opgemaakt en bevat dus grootendeels de oude in die giftbrieven gemaakte aanduiding; wellicht waren sommige van die brieven ook verloren gegaan; in allen geval acht ik het waarschijnlijk dat in dit register dezelfde streek soms Isloi soms Hameland word genoemd door dat in de oudste giftbrieven van dit klooster, dat reeds in de 9e eeuw wordt genoemd, Isloi werd gebruikt, later meer Hameland. Het feit dat deze streek Isloi werd genoemd staat m. i. in nauw verband met de omstandigheid dat de Chamaven die hier woonden ook Saliers werden genoemd.

slechts te maken met de vraag of Hameland tijdens de komst van Lebuinus eene Saksische bevolking had. En dit wordt m. i. bevestigd door het feit dat Ludger, na in 793 door Karel den Groote tot pastor in westelijk Saksen benoemd te zijn ¹⁾, zooveel te Wigmond aan den IJsel bij Zutfen vertoefde ²⁾, alsmede op de villa Brunnum (Brunsbergen aan den IJsel bij Zutfen) en de villa Bidningahem of Bidingahem, welke op de Veluwe bij Doornspijk schijnt gelegen te hebben ³⁾; terwijl voorts opmerking verdient dat aan Ludger verscheiden goederen op de Veluwe, zooals in villa Thornspije, in villa Englandi geschonken zijn ⁴⁾ en dat de kerk te Hall evenals die te Wigmond en Varseveld en Selheim aan Ludgerus was toegewijd ⁵⁾. Het wordt voorts bevestigd door de Traditiones Fuldenses, alwaar men een gift vindt vermeld, door Vuolewich aan Bonifacius gedaan, van goederen gelegen »in plaga Saxoniae pago Fladate«, terwijl algemeen wordt aangenomen dat hiermede de bovenvermelde gou Flethetti of Flehite bedoeld wordt, alwaar waarschijnlijk Bonifacius reeds het Evangelie had verkondigd ⁶⁾. Het wordt nog bevestigd door een giftbrief van 834, waarbij Wibertus

¹⁾ Zie vita Alfridi § 23 en vita secunda § 17.

²⁾ Zie oorkonden van 797, 799, 800, 801 bij Bondam p. 9, 10, 11, welke allen door Ludger zijn geteekend „in loco qui dicitur Withmundi of Wigtmundi.“

³⁾ Zie oorkonden van 795, 805 en 807 bij Bondam p. 7, 11, 12; verg. nog over Bidingahem de oorkonde van 796 bij Bondam p. 8.

⁴⁾ Oorkonde van 796, 801, 805 en 807 bij Bondam p. 8, 11 en 12.

⁵⁾ Zie Lindeborn, Hist. Episc. Dav. p. 484, 232 en 238; van Heussen V, pag. 697, 561 en 562; Sloet oorkondenboek pag. 47 noot.

⁶⁾ Zie Schannat Trad. Fuldenses p. 304, Dronke p. 102, Bondam p. 154. De abdy van Fulda was in 744 door Bonifacius gesticht, verg. van den Bergh p. 254. Van den Bergh p. 120 en 194 en Acker Stratingh II 2e stuk p. 180 n. 3 en 188 n. 2 moeten natuurlijk weder eene dwaling aannemen. Zie over de prediking van Bonifacius ten zuiden van de Zuiderzee later § 5.

en Waldbertus, zoon en kleinzoon van den Saksischen hertog Wittekind, aan de Utrechtsche kerk de goederen gaven die zij te Ostarbac en Prast onder de Frankische wet bezaten, terwijl onder de namen der getuigen niet slechts tien Franken maar ook tien Saksen voorkomen ¹⁾; wel is waar blijkt uit deze oorkonde dat in die plaatsen toen de Frankische wet gold, maar tevens dat die streek althans voor een deel door Saksen werd bewoond en dat de zoon van Wittekind hier goederen bezat; en algemeen wordt aangenomen dat onder deze plaatsen wordt bedoeld het bij Arnhem aan den rechteroever van den Rijn gelegene Oosterbeek en het tegenover Arnhem in de Betuwe gelegene Praast.

Dat hier ook Praast wordt genoemd behoeft m. i. niet verklaard te worden door verandering in den loop van den Rijn. In gemelden giftbrief in de Traditiones Fuldenses wordt ook de pagus Bata genoemd, als gelegen in plago Saxoniae. En dat de bevolking der Betuwe in het begin der 8e eeuw, hoewel onder Frankische heerschappij, nog Saksisch was meen ik ook te mogen opmaken uit den giftbrief van Karel Martel van 726, waarbij deze aan de Utrechtsche kerk schonk de villa Elste in de gou Bathua en al wat verder daar aan Everhardus had behoord, doch ten behoeve der koninklijke schatkist was verbeurd verklaard, nadat deze ontrouw was geworden aan den koning der Franken door zich met infideles te verbinden ²⁾. Zeker toch had deze Everhardus zich met de Friezen of

¹⁾ Zie deze oorkonde bij Bondam pag. 16, Pertz II p. 217; verg. over de afstamming der schenkers van Wittekind eene plaats in de Translatio S. Alexandrie bij Pertz II p. 676 en Annales Colonienses Maximi bij Pertz XVII p. 729; verg. Bondam p. 16 noot a en de stamtafel bij Sloet Oork.boek p. 92, alsmede aldaar pag. 34 noot.

²⁾ Zie deze oorkonde bij Heda p. 30, verg. noot m. Bondam p. 3 e. a.

Saksen verbonden, met wien Karel Martel destijds oorlog had gevoerd, en dit is het best te verklaren wanneer men aanneemt dat de bevolking in de Betuwe niet Frankisch was maar met de Saksen of Friezen verwant; neemt men nu aan dat de bevolking hier Saksisch was, zoo wordt tevens begrijpelijk dat Werenfried en de zijnen van uit Elst aan de overzijde van den Rijn te Westervoort en omliggende plaatsen het Evangelie verkondigde ¹⁾.

Bij de rijksverdeeling van 839 worden onderscheiden regnum Saxoniae cum marchis suis, ducatum Friesiae usque Mosam, comitatum Hamarlant, comitatum Batavorum, comitatum Testrebanticum, Dorestado²⁾. De Betuwe werd alzoo toen evenmin als vroeger tot Hameland gerekend ³⁾. De grens tusschen Teisterbant en de Betuwe schijnt in de 8ste eeuw en later de grens tusschen de Friesche en Saksische bevolking geweest te zijn. Immers de Betuwe was m. i. Saksisch en in 885 wordt nog gesproken van Teisterbantsche Friezen (Frisiones qui vocantur Destarbenzon), die de Saksen te hulp kwamen toen de Noormannen, wier koning Godfried in de Betuwe verraderlijk was vermoord, stroopende in het land der Saksen vielen ⁴⁾.

¹⁾ Zie Moll I p. 125.

²⁾ Bij Bondam p. 24, bij Sloet no. 35.

³⁾ Misschien is het echter later door zijne Saksische bevolking onder de graven van Hameland gekomen. In het register van giften aan de abdy van Laurenhem of Lorsch van 891 (bij Bondam p. 43) vindt men ten minste genoemd als in pago Hamelando gelegen villa Angrina en villa Doronburc, onder welke plaatsen volgens velen Angeren en Doornburg in de Betuwe moeten verstaan worden. v. d. Bergh p. 93, 188 en 199 en Acker Stratingh II 2e st. p. 279 denken echter weer aan eene vergissing.

⁴⁾ Zie Annales Fuldenses ad annum bij Pertz I p. 402; verg. v. Bolhuis, De Noormannen, p. 159 e. v, Anders evenwel Acker Stratingh II 2e st. p. 172.

Noordelijker was Niftarlake of Instarlake met de plaatsen Utrecht, Vechten en Muiden, evenals Teisterban door Friezen bewoond; beide gouwen schijnen zelf in de tiende eeuw dezelfde graven te hebben gehad¹. Daarentegen was, zooals wij reeds hebben gezien, de gou Flethetti, waarin o. a. Leusden en Rhenen, Saksisch, en eveneens naar ik vermoed de gou Nardinclant²).

Wij zullen nu bij de behandeling der vraag wanneer de Saksen in ons land zijn gekomen tevens zien dat zij zich vroeger nog meer westelijk hadden uitgestrekt.

Uit het voorgaande blijkt m. i. reeds genoegzaam de onjuistheid der meening van Acker Stratingh dat het overwegende Saksische element in Overijsel eerst van de 10de eeuw dagteekent, alsmede der meening

¹) Zie hetgeen in oorkonden van 944, 950, 953 over Waldger (diens zoon Radbodo gevonden wordt bij Heda p. 83, 86, 87, ver jhr. J. de Geer Bijdr. tot de Gesch. en Oudh. der Prov. Utrecht 93 en 94, verg. ook p. 87.

²) In eene oorkonde van 968, bij Bondam p. 62, wordt het comitaat Nardinclant naast het comitaat Hamalant genoemd. Alzoo weeten Nardinclant niet geacht een deel van Hamalant uit te maken; opmerkelijk is het evenwel dat blijkens die oorkonde Wichman, graaf van Hamaland, in Nardinclant goederen in beneficium had van keizer Otto, terwijl volgens prof. de Geer (Nederl. Rechtsgesch. II § 7 N. Bijdr. voor Rechtsg. 1879 pag. 172) de graven „in hun graafschap” zullen goederen kregen. Men zoude alzoo uit dit feit moeten opmaken dat Graaf Wichman ook tot graaf in Nardinclant was aangesteld; en ik doet mij vermoeden dat Nardinclant eene Saksische bevolking had, welk geval het bij de rijksverdeeling van 839 ook wel niet tot het Hertogdom Friesland maar tot het comitaat Hamaland zal behoord hebben, al behoorde het ook niet tot het vroeger door de Chamaven bewoonde Hameland.

Van de Frisii Minores, die vroeger naar mijne meening (zie § pag. 49) ten oosten van de Utrechtsche Vecht en de Zuiderzee woonden, vermoed ik dat een gedeelte is gebleven; althans men vindt aan de zuidoostelijke kust van de Zuiderzee eene bevolking die in taal uiterlijk sterk afwijkt van de Veluwsche. Verg. Lubach p. 426 en 427.

van Dumbar, Visscher, Roijaards en Weeling dat de Saksen zich eerst tijdens hun oorlogen met Karel den Groote aan den IJsel gevestigd hebben. Laatstgemelde meening mag trouwens reeds op zich zelve eene ongerijmdheid genoemd worden. Bedwong Karel de Groote niet elken opstand der Saksen terstond met krachtige hand, en is het dan wel aan te nemen dat hij zou hebben geduld dat de Saksen hun gebied aldus ten koste van de Franken zouden hebben uitgebreid? Is ook de herbouwing der Deventer kerk door Ludger, in verband met de omstandigheid dat die kerk daarna niet weder werd verwoest, alsmede de latere werkzaamheid van Ludger onder de westelijke Saksen, niet in strijd met de meening dat de Saksen in die tijden Overijsel zouden hebben vermeersterd? En volgens Dumbar zou dit nog wel zijn gebeurd in 794, juist in den tijd dat Karel de Groote Ludger tot doctor over de westelijke Saksen aanstelde. (Zie later § 8).

Ook komt het mij onaannemelijk voor dat de Saksen omstreeks 508 Overijsel op de aldaar wonende Frankische volkstammen geheel of gedeeltelijk zouden hebben vermeersterd, gelijk Weeling, de Geer en anderen aannemen. Clovis had toen reeds alle Franken onder zijn bestuur vereenigd, had daarenboven een groot gedeelte van Frankrijk en Zuid-Duitschland veroverd; ook hij zou zeker niet hebben toegelaten dat de Saksen hun gebied ten koste van de Franken uitbreidden. En Theodorik, zijn zoon, stond wel in 530 een deel van het Thuringische rijk aan de Saksen af, maar ook hij heeft hun zeker geen door Franken bezette landstreek afgestaan. Clotaris, die na 558 heerscher werd van het geheele Frankische rijk, schijnt zelfs de Saksen

schatplichtig gemaakt te hebben. en Dagobert na 627 eveneens. Van veroveringen, door de Saksen in ons land op de Franken behaald, althans van veroveringen van blijvenden aard, heb ik in de 6de, 7de en 8ste eeuw geen spoor kunnen vinden, wel van het tegendeel, zelfs is het weinig aannemelijk dat de Saksen in de 5de eeuw uit Overijsel Salische Franken zouden hebben verdreven, die toen reeds een machtig volk begonnen te worden.

Nog minder aannemelijk komt mij de meening van Lubach voor dat Overijsel niet door Saksen is bezet maar dat de bewoners van Overijsel zich hebben afgescheiden van het Frankisch verbond, waartoe zij vroeger behoorden, en zich hebben gevoegd bij het tegen dat der Franken overstaande verbond der Saksen ¹⁾. Bij de toenemende macht der Franken zou dit zeker zeer vreemd zijn. Maar deze meening komt mij daaronderboven geheel verwerpelijk voor, omdat dergelijke afscheidingen bij onbeschaafde volken niet berusten op verschillende belangen, maar op verschil van afstamming; wat van het verschil in wapenen, regeeringsvorm enz. tusschen Franken en Saksen bekend is duidt ook eene reeds lang bestaande afscheiding aan; en er bestaat m. i. met het oog op de volkstammen, die zich bij de Franken en Saksen zeker hebben aangesloten, alle grond om aan te nemen dat de Saksische volkstammen allen tot de Ingaevonen, de Frankische daarentegen tot de Istaevonen behoorden, welke onderscheiding in den tijd van Tacitus reeds zoo oud

¹ Zie hierboven pag. 75. Ook von Ledebur noot 824 en pag. 274 meent dat soms dezelfde volkeren eerst als Franken later als Saksen voorkomen en voegt hierbij dat men niet moet vergeten „dass diese Völkerbündnisse ein ursprünglich freies, auflösbares Aneinander schlieszen verschiedener Völkerschaften waren.“

was, dat alleen een zeer oude sage nog van een gemeenschappelijke afkomst wist te gewagen ¹⁾. Eindelijk is nog de meening van Lubach geheel in strijd met hetgeen ons van de komst van de Saksen in ons land bekend is.

Wij hebben gezien dat, al bestonden hiervoor anders geene aanwijzingen, men gedrongen zou zijn om aan te nemen dat de Saksen zich reeds voor de 5de eeuw in ons land hebben gevestigd. En met het oog op hetgeen Zosimus en Orosius betreffende de Saksen vermelden ²⁾, verwondert het mij dat dit niet meer algemeen is aangenomen.

Op grond van hetgeen Zosimus verhaalt, neem ik aan dat in ons land de eerste Saksen in Salland gekomen zijn. Het is niet onmogelijk dat zij, die reeds in de derde eeuw ter zee waren gevreesd en eene nederzetting aan de westkust van Gallie hadden gevestigd, ook te scheep in Salland zijn gekomen, zooals later een volksstam der Saksen met schepen het eiland der Bataven bereikten en zij nog later naar Brittannie over staken. Waarschijnlijker komt het mij echter voor dat zij over land en wel langs de Vecht in het land der Saliers zijn gedrongen. De ten oosten en noord-oosten van Overijssel wonende volkeren, zooals de Angrivariers en Cauchen ³⁾, behoorden toen zeker tot

¹⁾ Verg. hierboven pag. 53 noot. Dat de Saksische volkeren Ingaevonen waren wordt ook aangenomen door von Ledebur noot 855 en door B. Sökeland *Über die Verhältnisse und Wohnsitze der deutschen Völker* 1838 pag. 69 e. v.

²⁾ Zie hier boven pag. 56 en 63 en hieronder pag. 98.

³⁾ Verg. § 8. De Angrivariers namenlijk hadden het land der Bructeren beset; de Cauchen hadden eerst de Ansibariers verdreven en strekten zich later, volgens Tacitus *Germania* c. 35, van de kust van de Noordzee bij de Friezen langs de Dulgibinen en Chasuaren on andere niet zeer bekende stammen, die achter de Angrivariers en

het Saksische volkerenverbond, en wanneer zij aldus langs de Vecht in Salland zijn gedrongen, laat zich verklaren dat de Saliërs naar het eiland der Bataven zijn getrokken. Dat de Saksen volgens dit verhaal niet slechts in het land der Saliërs een strooptocht hebben gehouden, evenmin als later in het eiland der Bataven, blijkt dunkt mij voldoende uit de omstandigheid dat de vroegere bewoners naar elders zijn getogen. Ook blijkt niet dat de Romeinen de Saksen weer hebben verdreven, althans niet ten noorden van den Rijn, maar wel dat zij zich hier in hoe langer hoe grooter getal vestigden. Achtereenvolgens drongen meerdere benden ons land binnen en wel uit verschillende stammen, die zich aan den Saksischen volkerenbond hadden aangesloten. Dezelfde avontuurlijke geest, die dikwijls aanzienlijke benden van verschillende Germaansche volkstammen noopte in de Romeinsche legers te treden, drong hen nu dit te doen. Evenals reeds voor de komst der Romeinen een deel der Katten zich in het eiland Batavia hadden gevestigd, onder keizer Nero een deel der Friezen aan den Rijn, in de derde eeuw een deel der Saksen aan de Gallische kust zich had gevestigd, evenals later ook bij de verovering van Engeland het geval was, verplaatsten zich ook nu niet altijd de geheele volksstammen maar

Chamaven woonden en waaronder ook wel de Tubanten zullen behoord hebben, tot in het land der Catten uit. Op de *Tabula Peutingeriana* komen de Cauchen waarschijnlijk voor als Chaci boven de Chamaven. De Saksen, die de Saliërs uit het eiland Batavie verdreven, waren waarschijnlijk Cauchen (zie von Ledebur noot 336 en 288); wij lezen althans elders dat Julianus in België de Chaucische volkeren van de overzijde van den Rijn weerstond (zie Ael. Spart. in vita Juliani c. 1). Het laatst vond ik hun naam vermeld in Claudianus de Laude Stilichonis en in Eutropium (von Ledebur noot 825).

dikwijls slechts gedeelten onder een stoutmoedig opperhoofd. Zoo doet Angerlo bij Doesburg, Angerstein bij Arnhem en Angeren (oudtijds Angrina) in de Betuwe aan de Angrivariërs denken, welke mede tot de Saksen behoorden ¹⁾. Zoo doet Warnsveld bij Zutphen en Warnsborn bij Arnhem aan de Warnen, Engeland en Engelandersholt op de Veluwe, evenals ook Hengelo aan de Anglen denken. En dat de Anglen op de Veluwe en aan den Rijn hebben gewoond, wordt bevestigd door eene plaats bij Adam Bremensis, dat de Saksen die zich bij den Rijn gevestigd hebben Angli geheeten zijn en een deel van hen later naar Brittannië is getogen. Uit andere schrijvers blijkt echter dat de Anglen die naar Brittannië zijn gegaan uit Sleeswijk afkomstig waren ²⁾. Maar dit sluit niet uit dat de Anglen, veelmin dat een gedeelte van dit volk, door ons land naar Brittannië kan zijn getogen. Al deze Saksische volkeren trokken al verder zuidwaarts en westwaarts: zuidwaarts tot hun het verder voortdringen door de Romeinen werd belet; westwaarts tot zij aan de Noordzee kwamen. Zosimus noemt de Saksen, waar hij hunne bezetting van het eiland Batavia in 358 bespreekt, de machtigste van alle Barbaarsche volkeren, die in

¹⁾ Verg. pag. 52. Er bestaat zelfs een sage dat Hengist en Horsa Angrivariërs zouden geweest zijn. Zie von Ledebur noot 885, verg. *Matthæus Analecta* V p. 306 noot. Misschien zijn bij sommige schrijvers wel de Angli met de Angrii, Angli varii met Angrivarii verward.

²⁾ Bij Aoker Stratingh II 1e st. p. 164 e. v. vindt men eene uitgebreide litteratuur over de vraag of de Anglen in ons vaderland hebben gewoond. Het zijn vooral prof. Muller te Wurtzburg en Melhuysen, die dit hebben verdedigd, de laatste zeer uitvoerig in *Nijhoff's Bijdr. voor Vad. Gesch.* III (1842) pag. 50—72, 113—136, 221—233 en VI p. 244 e. v. En de Warnen komen meermalen verbonden voor met de Anglen.

deze steken woonden ¹⁾. Paulus Orosius vermeldt hoe omstreeks 368 onder keizer Valentinianus de Saksen dreigden met een groote macht uit te breken in het Romeinsche grondgebied, waar zij toen op de grenzen der Franken werden beteugeld. Hij noemt hen een volk, verschrikkelijk door hun dapperheid en behendigheid, en verhaalt hoe zij aan de kusten van den oceaan en in moerassen wonen ²⁾; alles duidt alzoo aan dat zij zich toen reeds in grooten getale in Holland bevonden. In 400 bevredigde Stilicho, rijksvoogd onder Honorius, de Germaansche volkeren, die tot aan den uitloop van den Rijn wonen, waaronder ook de Saksen ³⁾. Maar toen deze Romeinsche rijksvoogd zich van den Rijn moest terugtrekken, brak die groote opeengedrongen volkerenmassa zich zeker over den Rijn uit. En weldra vond zij nog een anderen uitweg. Omstreeks 449 vestigden zich eenigen onder Hengist en Horsa in Engeland, dat nu ook door de Romeinen verlaten was. Weldra werd dit voorbeeld door andere benden gevolgd, die onder hun eigen aanvoerders telkens afzonderlijke staten in Engeland stichtten. En voor het grootste deel togen, naar ik vermoed, zoowel de Saksen of Anglen als de Friezen van de westkust van ons land naar Engeland, alwaar Essex, Sussex,

¹⁾ Zosimi Hist. III cap. 6 Σάξουες, οἱ πάντων δὲ καρτερώτατοι τῶν ἐκεῖσε νεμομένων βαρβάρων

²⁾ Paulus Orosius VII cap. 32, aangehaald bij Acker Stratingh II 1e st. p. 159 noot 3. Verg. Paul. Dioc. Hist. Longob. II. Ook Amm. Marcell. 27 cap. 8 en Zosimus III cap. 6 meldden reeds dat de Saksen en Franken aan elkander grensden, terwijl tevens bij hen vermeld wordt dat de Salische Franken zich reeds ten zuiden van den Rijn hadden gevestigd en de Chamaven door Julianus naar hun eigen land waren teruggedreven. Over de vraag of de Chamaven zich toen nog binnen of reeds buiten ons land vonden. Zie § 3 pag. 63 e. v.

³⁾ Zie Claudianus bij Wagenaar I p. 268.

Middlesex en Wessex nog wijzen op het groote aantal Saksen, die zich in het zuiden van Engeland vestigden ¹⁾. Aanmerkelijk moet door dezen trek der Saksen naar Engeland hun macht aan de kusten van ons land reeds verzwakt zijn geweest, toen Koning Childerik der Franken in 464 de Saksische eilanden verwoestte, waaronder misschien onze Zeeuwsche of Geldersche eilanden moeten verstaan worden ²⁾. Omstreeks 549 scheidde de Rijn de Franken en andere dicht bij de Franken wonende volkeren af van de Warnen ³⁾, welke meermalen verbonden voorkomen met de Anglen en dus zeker tot de Saksen behoorden. Omstreeks 595 werden de Warnen door Childebert II bijna tot den laatsten man uitgeroeid ⁴⁾.

¹⁾ Opmerkelijk is ook de overeenkomst van vele plaatsnamen in Engeland en in ons land, ook in Overijsel en Gelderland, waarvan Molhuysen eene lange lijst geeft in Nijhoffs Bijdr. III pag. 222 e. v., verg. 113 e. v. b.v. in Kent: Appledore, Barnefield, Wijhe; in Sussex: Buckhurst, Windehaim onz. Beda Hist. Eccl. V cap. 11 noemt het land waar de Hewalden heenginger „provinciam antiquorum Saxonum”, zie ook cap. 9 „antiqui Saxones” in tegenstelling met de Saksen in Engeland, die op het vasteland nog geruimen tijd Anglo Saxones of Saxones Occidentales genoemd werden. Zoo wordt Edelwulf in de Annales Bertiniani ad annum 855 genaamd rex Anglorum Saxonum, 856 rex occidentalium Anglorum, 858 rex occidentalium Saxonum, zie Partz I p. 449, 450 en 451.

²⁾ Zie Gregor. Turon. II c. 19, verg. Wagenaar I p. 294, Bilderdijk I p. 59, Arend I p. 285, Molhuysen Nijhoffs Bijdr. III p. 130. Daarentegen denken Wijn Nalezingen op Wagenaar p. 93 en Acker Stratingh II 1e st. p. 158 aan eilanden omstreeks de Loire.

³⁾ Zie Procopius de bello Gothico IV cap. 20. Ten onrechte zegt deze echter dat zij vroeger waren populus transdanubianus. Tacitus Germ. 40 noemt de Anglen en Varini bij elkander op onder de volken van noordoostelijk Germanie. En hun wetboek wordt Lex Anglorum et Werinorum id est Thuringorum genaamd · verg. v. Ledebur Bruet. noot 887, Aoker Stratingh II 1e st. p. 164. Gaupp Das alte Gesetz der Thuringer p. 87 wijst op de namen Engelingowe en Weringowe aan de Unstrut en Werra.

⁴⁾ Wagenaar I p. 327 en Arend I p. 302 verwijzen bij de vermelding van dit feit naar Fredegarius Chron. cap. XV en Aimonius Gesta

Ethelwerdus, een schrijver uit de 11de eeuw, zegt dat de Saksen zich van Denemarken tot aan den Rijn uitstrekten. Bij middeneeuwsche schrijvers van de 13de eeuw vindt men vermeld dat vroeger een groot gedeelte van ons land tot aan de zee Nedersaksen heette. Zoo schrijft Melis Stoke I vs. 41 e. v.:

„Oude Boeken horic ghewaghen
 Dat al 't land beneden Nimaghen
 Wilen Nedersassen hiet
 Also als de stroem versciet
 Van der Maze en van den Rine.”

Doch blijkbaar neemt hij aan dat geheel Friesland Nedersassen heette, daar het volgens hem zich uitstreckte van de Schelde tot de Lauwers of de Elbe en hij zelf ook uitdrukkelijk zegt: „Die Neder Sassen heten nu Vriezen.” Ook Maerlant spreekt van „Vrieseland in Nedersassen”. En Beka (14de eeuw) verhaalt, in zijn leven van Willebrord, dat de Engelsche Geschiedenis leert dat de Neder-Saksen, die meest Friezen worden genoemd, Brittannie hebben veroverd en dat uit deze Saksen van het zuidelijk Friesland Willebrord is gesproten. Men zou alzoo hieruit kunnen opmaken, dat de Friezen evenals de Anglen, Warnen, Quaden of Cauchen, Angrivariers, enz. behoorden tot de Saksen. Ik zie echter bezwaar dit aan te nemen, omdat in de 7e en 8e eeuw, gedurende de oorlogen met de Franken, steeds de Friezen en Saksen werden onderscheiden ¹⁾. Daarenboven

Regum Francorum III cap. 83. Zie ook van Lennep 313, Hofdijk Gesch. Nederl. volk p. 41.

¹⁾ Zoo b.v. in 627 toen de Saksen en Friezen gemeene zaak maakten tegen Clotarius II. Zie Gesta Franc. 41, Aimon. gesta Dagoberti c. 41, aangehaald bij de Geer de Saksers p. 6; verg. Wagenaar I pag. 331. Zoo in 691, toen Pepijn de Saksen, Friezen en

verschillen niet slechts in taal maar ook in lichaamsvorm de Friezen aanmerkelijk van de Westfalen, zoowel als van de bewoners van het grootste gedeelte van Overijsel en Gelderland ¹⁾. En de verwarring bij Beka, zoowel als bij Melis Stoke en Maerlant is zeer verklaarbaar, wanneer men aanneemt dat het gebied der Neder-Saksen, na hun vertrek naar Engeland, weer voor een deel door Friezen werd vermeesterd, terwijl voorts hierbij in aanmerking komt dat ook vele Friesche benden zich in dien tijd in Engeland gevestigd hebben ²⁾, waardoor des te eerder de Friezen en Saksen werden vereenzelvigd.

In Beda's tijd (hij stierf in 731) werden alle Germaansche volkeren, die in Brittannie zich hadden gevestigd, Anglen of Saksen genoemd; maar de Saksen op het vasteland — door Beda antiqui Saxones genoemd — werden door hem zoowel van de Friezen als van de Deenen, Bructeran en anderen onderscheiden ³⁾; en alzoo waren de Friezen, Deenen enz. niet

Alemannen aantastte, zie Ann. Mettenses ad annum. En tallooze keeren later. Ook Procopius (6e eeuw) onderscheidt de Anglen of Saksen en de Friezen, waar hij schrijft De bello Gothico IV cap. 20, dat Brittia door drie volken bewoond werd: Anglen, Friezen en Britten *Ἀγγίλοι τε καὶ Φρίξουες καὶ οἱ τῆ νήσω ὀμιώνυμοι Βριττανουες*.

¹⁾ Zie Lubach, De bewoners van Nederland, p. 438, die zegt dat er veel minder verschil bestaat tusschen een Fries, een Deen of Noorweger, als tusschen een Fries en een echten Duitscher, ja zelfs een echten Geldersohman of Overijselaar. Ook Molhuysen in Nijhoffs Bijdr. III (1842) pag. 62 noot zegt, dat de inwoners van de Veluwe veel meer overeenkomst hebben met de Overijselschen dan met de Friezen, behalve die aan de kust der Zuiderzee, welke blijkbaar tot een anderen stam behooren.

²⁾ Zie over de deelneming der Friezen aan de tochten naar Brittannie Lubach p. 349-355.

³⁾ Beda Hist. Eccles. V c. 9 „plurimas nationes a quibus Angli vel Saxones qui nunc Britanniam incolunt, genus et originem duxisse noecuntur sunt autem Fresones, Rugii, Danai Huni, antiqui Saxones, Boructuarii” verg. hierboven pag. 99 noot 1.

evenals de Cauchen, Angrivariers enz. opgelost in den Saksenbond, maar zij stonden op het vaste land naast de Saksen, hoewel zij in Engeland ook onder de algemeene benaming van Saksen of Anglen begrepen werden.

Neemt men nu aan — gelijk ik meen op grond van hierboven aangehaalde plaatsen te moeten doen ¹⁾ — dat gedurende de zesde eeuw in ons land nog Warnen ten noorden van den Rijn aan onze zeekusten woonden, zoo moet men wel tot de conclusie komen dat de Friezen eerst later hunne heerschappij weer, als in den tijd van Tacitus, tot aan en zelfs over den Rijn kunnen hebben uitgestrekt. Bij de rijksverdeeling in 839 strekte zich het hertogdom Friesland uit tot de Maas en eenige tijd vroeger strekte Friesland zich zeker uit tot het Zwin of Vlaanderen ²⁾. Maar al

¹⁾ Zie pag. 99 noot 3 en 4. Bilderdijk I p. 63 verg. 61 gist dat de Saksen reeds voor 549 door Theodebert Koning der Franken uit ons land verdreven zijn, waardoor „het niet meer Nedersassen maar slechts Friesland genoemd zou zijn, naar het grootste en voornaamste volk dat er inwoonde.” Van de Warnen wil hij weinig weten, zie pag. 62 en 65, nog minder Visscher 1e cursus 2de st. p. 89. Arend Vad. Gesch. I p. 298 verg. noot 3 meent daarentegen met vele andere schrijvers, welke hij daar opnoemt, het verhaal van Procopius niet zoo geheel en al te mogen verwerpen. En hoeveel er ook in dit verhaal van Radigis Koning der Warnen en de Angelsaksische Prinses moge gefantaseerd zijn, daarom heeft men geen recht alle beteekenis er aan te ontzeggen wat Procopius IV c. 20 van het volk der Warnen schrijft, b.v. van hun woonplaats: „pertingit ad oceani septentrionalia et amnem Rhenum qui ipsos a Francis aliisque sedes Francis vicinas habitibus nationibus secludit” en van het volksgeloof aan die kuststreken dat de zielen der afgestorvenen op geheimzinnige wijze naar het eiland Brittia worden overgevoerd, welke tocht dan in een uur wordt volbracht, terwijl hiervoor anders een dag en nacht noodig is. En te minder heeft men dit recht waar Procopius zich beroept op personen die in die kuststreken bekend waren en waar ook door een ander schrijver wordt bevestigd dat hier Warnen hebben gewoond.

²⁾ Zie Acker Stratingh I p. 115 en II 2de st. p. 22 en 39, verg. van Doorninck Commentatio over de grenzen van Friesland, zie ook Lubach p. 368.

zeze streken ten zuiden van den Rijn kwamen m. i. eerst bij Friesland niet slechts nadat de Romeinen haar hadden verlaten, maar ook nadat de Saksen in grooten getale naar Engeland waren overgestoken en nadat de macht der Warnen en andere niet-Frankische bewoners onzer zeekusten was gefnuikt. En de bevolking, die er was, verhuisde, nadat die streken bij Friesland gekomen waren, niet naar elders, maar zij bleef er wonen. Dientengevolge vond men in later tijd ten zuiden van West-Friesland ook geene zuiver Friesche bevolking ¹⁾. De oorspronkelijke bevolking was daar eene andere, doch wel schijnen aldaar, zelfs ten zuiden van den Rijn, zooals tusschen Rijn en Lek, te Dorestad, Utrecht, Woerden, in Teisterbant en elders, vele Friezen gevestigd te hebben. In dit licht wordt het ook begrijpelijk dat bij de rijksverdeeling van 870 Karel de Kale een derde deel van Friesland kreeg, terwijl de twee andere deelen kwamen onder het bestuur van Lodewijk den Duitscher; het Friesche volk werd niet zoo willekeurig verminkt als het schijnt, want die deelen, die een bepaald Friesche bevolking hadden, kwamen allen onder Lodewijk den Duitscher; en alleen een gedeelte van Friesland, dat er later was bijgevoegd en geene zuiver Friesche bevolking had, kwam onder Karel den Kale. Ook bij het verdrag van Verdun in 843 en bij het verdrag van 921 tusschen Karel den Eenvou-

¹⁾ Eligius predikte in de 7de eeuw onder de Flandrenses atque Andoverpenses, Frisones et Suevi et Barbari circa maris littora decesses. Zie *Dadon in vita Eligii* II c. 3 verg. ook 8. Hieruit valt ook op te maken dat in die streek niet slechts Friezen woonden, maar ook Suevi en andere volken, hier barbaren genoemd. In de school van Gregorius te Utrecht bevonden zich ook even goed Suevi als Friezen en Saksen. Zie *vita Gregor.* c. 15.

dige en Koning Hendrik van Duitschland was de Rijn, die bij Katwijk in zee viel, in ons land de scheiding tusschen beide rijken ¹⁾. Het ten zuiden van den Rijn gelegen gedeelte van Friesland was het „Frisia citerior”, dat reeds in de 7de eeuw onder Frankische heerschappij kwam ²⁾.

Voordat de Franken in ons land hunne heerschappij ten noorden van den Rijn uitstrekten, waren aldaar de grenzen tusschen Friesland en Saksen bij de Utrechtsche Vecht, gelijk ik hier boven heb trachten aan te toonen. Zuidelijker behoorde het land tusschen Rijn en Lek, alsmede het graafschap Teisterbant, tot Friesland, daarentegen de Betuwe tot Saksen. Noord-Brabant, waarschijnlijk ook het land tusschen Maas en Waal en het rijk van Nijmegen, m. i. allen ook vroeger door Saksen bewoond, zullen wel het eerst aan de Franken onderworpen en misschien zelfs grootendeels door de Saksen ontruimd zijn. De loop der rivieren bracht dit mede. En later behoorden die landen ook niet tot het bisdom van Utrecht, maar de linkeroever van de Maas behoorde tot het bisdom van Luik, en het rijk van Nijmegen en het land van Maas en Waal tot het bisdom van Keulen, dat hier alzoo met een tong tusschen de bisdommen van Utrecht en Luik vooruitsprong ³⁾.

Sommige plaatsnamen getuigen echter, zoowel in Noord-Brabant als in Holland, nog van het verblijf van de Anglen en Saksen aldaar, met name het dorp

¹⁾ Zie de Geer Enkele Hoofdst. uit Nederl. Rechtsgesch. I § 2, 3 en 10 N. Bijdr. voor Rechtsg. 1878 pag. 611 e. v. met de bronnen aldaar vermeld. Over het verdrag van Verdun dat niet is bewaard gebleven, verschillen de gevoelens, zie pag. 613 noot 5.

²⁾ Verg. hierna § 5.

³⁾ Moll Kerkg. I p. 294, Roijaards I p. 56.

ngelen aan de Dieze, de polder Engeland in het land
an Putten, het dorp Sassenheim in Rijnland.

§ 5.

Zoo meen ik recht te hebben tot de meening dat Overijssel, toen Lebuinus hier kwam, reeds vier eeuwen door Saksen was bewoond; misschien waren de Saksische stammen die zich hier het eerst vestigden wel naar Engeland getogen, doch zij waren in dat geval vervangen door andere Saksen, die de voorouders waren van de bevolking welke Lebuinus hier in het laatst van de achtste eeuw vond.

Om de stichting der Deventer kerk in het ware licht te stellen, meen ik nu te moeten nagaan hoe zoowel de Frankische heerschappij als het Christendom toen reeds langzamerhand den IJsel genaderd was.

Wij hebben gezien hoe in de 4de eeuw, voordat de Romeinen den Rijn hadden verlaten, de Salische Franken zich reeds ten zuiden van die rivier hadden gevestigd en de noordelijke of rechteroever van den Rijn in ons land tot aan de Noordzee door Saksen was bezet, die slechts met moeite konden worden verhouden in het Romeinsch grondgebied uit te breken en na den aftocht der Romeinen van den Rijn dan ook wel zeker zich ten zuiden van die rivier zullen hebben uitgestrekt. Wij weten ook dat zij daarna in grooten getale naar Engeland zijn overgestoken en dat deze omstandigheid de Saksen, welke door Zosimus de krachtigste van alle barbaarsche volkeren in deze streken genoemd werden, in 463 reeds zoo verzwakt had, dat Childerik Koning der Franken de eilanden der Saksen vermeesterde. En sedert be-

hielden in den regel de Franken de overhand op de Saksen.

Van eene inlijving van het Saksische volk was in de eerste drie eeuwen evenwel nog geen sprake, wel van schatplichtigheid aan de Franken. Eerst bevreemdt het, wanneer men nagaat hoe Clovis en zijne zonen hun rijk zuidwaarts en oostwaarts uitbreidden, dat zij dit ook niet meer noordwaarts hebben gedaan. Gedeeltelijk is dit feit zeker hieraan toe te schrijven dat hun die guurder en armer noordelijke streken minder aantrokken, maar ook vindt men eene verklaring van dit feit in de wijze waarop de Frankische heerschappij in dien tijd werd uitgebreid. Clovis heeft alleen die volkeren ingelijfd, die een alleenheerscher hadden, zooals hij zelf was. Zoodra deze onschadelijk was gemaakt — en Clovis doodde ze, zooveel hij kon — scheen er geen verzet meer te bestaan; ook later nog werden de Thuringers eerst onderworpen, nadat zich Koning Hermanfried aldaar de alleenheerschappij had verworven, en deze op verraderlijke wijze door Theodorik was gedood. De Saksen daarentegen, zoo leest men bij Beda, hadden geen koning maar meerdere satrapen, waarvan ingeval van oorlog een door het lot als aanvoerder werd aangewezen, die echter na het einde van den oorlog weer met de andere satrapen gelijk stond ¹⁾. Bij hen evenmin als bij de Friezen hing het behoud van eigen nationaliteit af van één persoon. Wel werd door de Franken nu en dan een strook lands op hen veroverd, maar deze werd ook weer telkens door hen hernomen; wel werden zij soms schatplichtig gemaakt en moesten zij jaarlijks een zeker

¹⁾ Zie Beda Hist. Eccl. V c. 11.

getal paarden opbrengen, maar ingelijfd werden zij vooreerst niet.

Na Clovis vindt men ten zuiden van de Friezen en Saksen twee Frankische rijken: Neustrie (Nieuwstreek volgens Bilderdijk), dat zich langs de Noordzee ten zuiden van de Schelde uitstrekte en het oosten hiervan gelegene Austrasie (Oudstreek): hoofdplaats Metz. Maar de noordelijke grenzen van Austrasie, die zich nu en dan in ons land bij den Rijn schijnen bevonden te hebben, ondergingen telkens veranderingen, waartoe te meer aanleiding bestond door de vele eilanden die zich aan de monden van den Rijn, Maas en Schelde bevonden.

Nadat de Rijn in 400 door de Romeinen verlaten was en de Saksen zich ook ten zuiden van die rivier hadden gevestigd, waren de Franken nog meer zuidwaarts gegaan en hadden zich in België en het noorden van Frankrijk uitgebreid. En weldra namen in ons land de volksverschuivingen nu voor goed een einde.

Nadat in 451 bij Chalons sur Marne de Hunnen door de verbondene Romeinen, West-Gothen, Bourgondiërs, Salische Franken en Saksen waren verslagen en naar hunne vroegere woonplaatsen aan de Donau waren teruggekeerd en nadat de Saksen en Friezen in grooten getale naar Engeland waren getogen, brachten alleen de onderlinge oorlogen tusschen de Franken en de Saksen en Friezen veranderingen in de grenzen; en deze veranderingen betroffen na het einde der volksverhuizingen voornamenlijk de staatkundige grenzen: de bevolking toch bleef in den regel de veroverde streken bewonen, hoewel zij door de veroveraars min of meer gewichtige veranderingen onderging en eene gemengde bevolking werd.

Dat de Saksische eilanden, die in 463 door de Franken waren vermeesterd, zoo dit eilanden zijn geweest aan de monden van onze rivieren ¹⁾, toen nog niet voor goed zijn ingelijfd in het Frankische rijk blijkt uit het feit dat de Friezen zich later tot het Zwin uitstrekten, alsmede daaruit dat het Christendom hier eerst zoo laat ingang vond. Er is door mij ook geen spoor ontdekt dat de Franken onder Clovis (481—511) geheel of gedeeltelijk meester zouden zijn geweest van Noord-Brabant of Zeeland. Daarentegen zijn er wel gewichtige aanwijzingen dat hier zoowel als in Vlaanderen een aan de Franken en het Christendom vijandig volk woonde, wellicht Saksen die zich in de 5e eeuw ten zuiden van den Rijn in ons land hadden uitgebreid. Vlaanderen schijnt reeds vroeg deel te hebben uitgemaakt van Neustrie (het Nieuwe Rijk der Franken). Eerst later breidde zich het Frankische rijk in ons land noordwaarts uit ²⁾. Terwijl Theoderik I over Austrasie regeerde (511—534) werden door de Franken de Deenen verslagen, die op

¹⁾ Zie hierover pag. 99 en noot 2 aldaar. De plaats in quaestie luidt: *His ita gestis inter Saxones atque Romanos bellum gestum est: sed Saxones terga vertentes, multos de suis Romanis insequentibus gladio reliquere: insulae eorum cum multo populo interempto a Francis captae atque subversae sunt.* De Franken namenlijk waren volgens Gregor. Turon. toen bondgenooten van de Romeinen op wier bij de Loire gelegen kuststreken de Saksen gevallen waren. Er bestaat echter veel onzekers bij deze gebeurtenis. Verg. L. v. Ranke, Weltgeschichte IV 2de afd. p. 342-345.

²⁾ De feiten, hierna vermeld, vindt men, met aanwijzing van de bronnen, bij Wagenaar *Vad. Gesch.*; van Wijn *Bijv.*; Visscher *1e cursus* 2de st. p. 16 e. v. en ook in 't kort bij Molhuysen in *Nijhoffs Bijdr.* III (1842) p. 130 e. v.; verg. ook *Bilderdijk* I p. 61, 67; de Geer de *Saksers* p. 6 noot 1 en 2; *Bolhuis* p. 17; *Witkamp* p. 110 e. v.; v. Ranke *Weltgeschichte* IV p. 334 e. v. De voornaamste Frankische schrijvers vindt men bij du Chesne, vele excerpten bij Leibnitz *Scr. rer. Brunsv.* I.

de Nederlandsche kust waren gevallen en veel buit hadden gemaakt in het land der Attuariers die tot Austrasie behoorden en tusschen den Rijn en de Maas bij de Nierse woonden ¹⁾. En niet ver van Nijmegen, alwaar volgens latere Middeneeuwsche schrijvers Nedersassen aanving, bevond zich m. i. toen nog de grens tusschen de Attuariers (d. z. de Franken) en de Saksen. Eene dochter van dezen Theoderik huwde volgens een Grieksch geschiedschrijver van deze eeuw, Procopius genaamd, met Radigis, koning der bij de Rijnmonden wonende Warnen, en toen Radigis haar later terugzond en met eene Angelsaksische prinses huwde, werden hij en de zijnen door de Austrasiërs deerlijk getuchtigd. Theodibert † 549, de zoon van Theoderik, meldt in een brief aan Justinianus dat hij de Saksen bedwong en volgens Bilderdijk zouden toen de Franken Nedersassen hebben veroverd. Meer zeker is het evenwel dat daarna de Saksen nu en dan schatplichtig zijn geweest aan de Franken. In 553 worden de Saksen die Clotaris onderwierp »*rebellantes Saxones*« genoemd. In 555 evenwel vielen de Saksen weer in het land der Franken en verwoestten dit tot Nuys toe; de Franken leden toen een geduchte nederlaag, waarna Clotaris een verdrag met hen sloot. Van den dood van Clotaris I in 561 totdat Clotaris II koning van Aquitanie in 613 alle Frankische landen onder zijne heerschappij had gebracht was voor de Franken een tijd van schromelijke onderlinge twisten en zullen de noordelijke grenzen van Austrasie, dat eerst door den vromen

¹⁾ Zie over hunne woonplaats oorkonden van 856 en 863 bij Bonclan no. 30 en 34, verg. von Ledebur noot 563, 564 alsmede 556. Zie ook de Geer De Saksers p. 7 noot 3. Gregor. Turon. III c. 8. spreekt van „*pagum unum de regno Theoderici*.”

Sigebert I † 575 later door diens weduwe Brunschilde † 613 werd bestuurd, wel onzeker zijn geweest. Tijdens het leven van Sigebert behaalde zijn verdruiser Lupus eene overwinning op de Saksen ¹⁾. En zijn zoon Childobert II † 595 overwon in het laatst zijns levens de Warnen ²⁾, maar hij werd ook in het laatst zijns levens door de Neustriërs geslagen en na zijn dood bleef tusschen Austrasie en Neustrie een fellen strijd woeden, tot Clotaris van Neustrie in 613 de Austrasiërs door kaperijen en omkoopingen wist te bewegen hunne koningin Brunschilde afvallig te worden en hem tot koning aan te nemen. In dezen tijd van 595 tot 613 moeten in de Friezen hunne heerschappij langs de Noordzee in de drassige streken van Holland en Zeeland hebben uitgebreid, welke streken, na de uitroeiing der Saksische Warnen, waarschijnlijk slechts door eene dun gezaaide bevolking was bezet. Ook Trecht of Utrecht en Teisterbant werd, naar ik vermoed, eerst omstreeks dezen tijd, zij het ook een weinig vroeger, door de Friezen bezet, maar de Betuwe bleef in het bezit der Saksen en maakte evenmin als Teisterbant destijds een deel uit van Austrasie. Dat de Saksen in het tijdvak, dat het jaar 613 voorafgaat, wellicht van 555 af, geene schatting aan de Franken zijn blijven betalen, blijkt, dunkt mij, uit de houding der Saksen toen de machtige Clotaris II hierop weer aan-

¹⁾ Vischer 1e cursus 2de st. pag. 26 zegt, met verwijzing naar Fortunatus, dat Lupus de Noormannen en Friezen, die in Batavia waren gevallen, tot den aftocht dwong. Ik heb echter Fortunatus niet kunnen raadplegen en vond in de excerpten die ik las alleen melding gemaakt van eene overwinning op de Saksen en Denen bij de Bordo (het Boordiep tusschen Oostergoo en Westergoo? of de Oder?), waarvan Vischer geene melding maakt, zoodat ik vermoed dat hij dwaalt.

²⁾ Prologarius c. 15 „Warni trucidati ac victi sunt, ut parum ex ipsi romanisunt,” verg. hierboven pag. 99 noot 4.

spraak maakte. De Saksen lieten Clotaris aanzeggen dat zij van niemand bevelen wilden ontvangen. Dagobert, wien het bewind over Austrasie door zijn vader Clotaris was opgedragen trok, toen de Saksen in hun verzet bleven volharden, in hun land. De Saksen, aangevoerd door hun Hertog Berthold en ondersteund door de Friezen sloegen Dagobert, maar toen deze Clotaris II te hulp had geroepen, werden de Saksen overwonnen, de volwassene mannen werden gedood, de vrouwen en kinderen als slaven verkocht.

Na deze belangrijke overwinning (627) hebben de Franken ongetwijfeld hunne heerschappij — zij het ook nog niet voor goed — uitgestrekt tot den Katwijken Rijnarm, d. i. tegenwoordig de Kromme Rijn en de Leidsche vaart. In het ten zuiden van dien Rijnarm gelegene Dorestad (Wijk bij Duurstede) vond men toen zelfs een Frankische munt ¹⁾. En in het mede ten zuiden van den Rijn of op een eiland in den Rijn gelegen Trecht of Utrecht ²⁾ werd door Da-

¹⁾ Zie o. a. Teg. Staat v. Utrecht II p. 87, die hierbij verwijst naar van Loon. Ook bij van Mieris, Bisschoppelijke munten, vindt men afbeeldingen van deze oudste munten: op de eene zijde staat Dorestati fit, op de andere zijde Madelinus M(onetarius).

²⁾ Zie o. a. de Geer Het oude Trecht p. 17, die zich o. a. grondt op de ligging van het Romeinsche Trajectum. Acker Stratingh II 2de stuk p. 78, die wijst op de uitdrukking „subtus Dorestado” in eene oorkonde bij Heda p. 41, alsmede op de uitdrukking „super fluvium Rheni” in oorkonden bij Heda p. 36 en 39, en voorts zich beroept op een oud kaartje van de stad Utrecht in 690, voorkomende bij Bloudeel Beschr. v. Utrecht p. 77 en van Heussen Kerk. Oudh. v. Utrecht. Volgens dit kaartje, dat waarde kan hebben al is de tegenwoordige vorm ook van later tijd, zou Utrechts kasteel en de St. Thomas kapel destijds hebben gelegen op een eiland in den Rijn, zou de naar Katwijk loopende Rijnarm voornamenlijk ten noorden van de beide hier aanwezige eilandjes geloopt hebben en zouden die eilandjes tot Gallie hebben behoord, terwijl ten noorden van den Rijn te lezen staat Germanie Pars en Frisii. Ook uit strategisch oogpunt is het m. i. veel aannemelijker dat Dagobert zijn Frankisch kasteel ten zui-

gobert een kasteel gebouwd met een kerkje, dat aan de Keulsche diocooese gegeven werd op voorwaarde dat de Keulsche Bisschop het volk der Friezen tot het Christendom zou brengen. Men vindt dit vermeld in een brief, omstreeks 752 door Bonifacius aan Paus Stephanus III geschreven ¹⁾. En dit bericht, in verband met de ligging van Utrecht ten zuiden van den Rijn, duidt aan dat het land tusschen Krommen Rijn en Lek, evenals Teisterbant, destijds tot Friesland behoorde en waarschijnlijk ook eene grootendeels Friesche bevolking had ²⁾.

De stichting van dit Utrechtsche kerkje schijnt echter weinig of geen invloed gehad te hebben. Het harde volk der Friezen, zegt een later Middeneeuwsch schrijver, wilde zich niet bekeeren maar verwoestte de kerk, welk feit ook in gemelden brief van Bonifacius wordt vermeld. En dit kan ons weinig verwonderen wanneer wij nagaan hoe het zelfs in zuidelijker gelegen streken nog met het Christendom was gesteld.

Reeds in de 4e eeuw bestonden er bisdommen te Trier, Keulen en Tongeren, welk laatste bisdom na 385 te Maastricht en in 721 te Luik werd gevestigd ³⁾.

den van den Rijn of op een eiland in den Rijn heeft geplaatst dan ten noorden van den Rijn: de Romeinen hadden nooit anders gedaan. Volgens dit kaartje was de Vecht destijds niet met den Rijn vereenigd.

¹⁾ Epist. 94 bij Giles p. 207, bij Miraei Op. Dipl. p. 13. Zie Moll Kerkg. I p. 69. Bonifacius schrijft de stichting van dit kerkje toe aan den „antiquus rex Dagobert.” Ook volgens Beka p. 4 en 9 en het Chron. de Traj. bij Matthaëus Anal. V p. 307 zou dit kerkje door Dagobert I zijn gesticht; ten onrechte noemt deze evenwel het jaar 642, daar Dagobert reeds in 638 overleden was. In de Acta S. S. Mart. I p. 67 wordt daarentegen de stichting der St. Thomas kapel aan Dagobert II (673-679) toegeschreven. Geene waarde heeft het bericht bij Heda p. 18, als steunende op Pseudo Marcellinus in vita Suidberti.

²⁾ Verg. hierboven pag. 92.

³⁾ Zie Moll Kerkg. I pag. 59 e. v.

Doch ook na den aftocht der Romeinsche troepen van den Rijn bleven vooreerst de christengemeenten zeker grootendeels uit Romeinen bestaan, die blijkens de Lex Salica in aanzienlijken getale bleven in het land der Salische Franken. Nadat Clovis in 496 was gedoopt en alle Frankische volkeren onder zijn bestuur had vereenigd, drong weldra het Christendom bij de Franken door. Dat men eerst zooveel later sporen van Evangelieprediking in Vlaanderen, Noord-Brabant en noordelijker streken vindt, duidt m. i. reeds aan dat de bevolking hier niet Frankisch was, al werden sommige van die streken ten zuiden van den Rijn reeds nu en dan door de Franken tot hun gebied gerekend. Eerst na de overwinning van Dagobert en zijn vader Theoderik II, in 627 op de Saksen en Friezen behaald, begon het Christendom zich in die streken te verspreiden ¹⁾. Amandus, onder Dagobert I tot regionaar Bisschop, d. i. tot zendingsbisschop zonder bepaalden zetel geordend, omringde zich, zooals zijn tijdgenoot Baudemundus ons verhaalt, door tal van leerlingen, meest jonge slaven, die hij had vrijgekocht en voor het geloof gewonnen, en richtte omstreeks 631 zijne schreden naar de streken der Schelde, die toen door Friezen en andere volkeren waren bezet. Hij werd hier echter zoo slecht ontvangen, dat zijn leven meermalen gevaar liep en hij ten laatste alleen achterbleef. Gent, met een Frankisch kasteel midden in eene heidensche bevolking gelegen, werd toen het

¹⁾ De meeste hierna vermelde feiten zijn met de bronnen vermeld bij Moll Kerkg. I, verg. ook Roijaards Inv. Ter waarschuwing zij hier evenwel vermeld dat ik mij bij mijne beschouwingen dikwijls niet kan beroepen op het gezag van Moll, daar ik die feiten dikwijls in een ander licht gezien en er andere gevolgtrekkingen uit heb gemaakt.

middenpunt van zijne werkring; twee coenobia van geestelijken werden hier door hem gesticht; en aan hun zorgen was ongetwijfeld de evangelisatie van het omliggende land opgedragen, nadat Amandus in 647 tot Bisschop van Maastricht was geordend. De diocoece van Eligius † 659, sedert 641 Bisschop van Noyon, die volgens zijn geschiedschrijver en tijdgenoot Audoenus, den Bisschop van Rouaan, vele krijgsgevangene Saksen loskocht, omvatte de stad Noyon, St. Quentin, Doornik, Kortrijk, Gent en misschien ook Aardenburg in Staats-Vlaanderen, en hij deed reizen naar de Vlamingen, Antwerpenaars, Friezen, Sueven en de barbaren van de zee-kusten ¹⁾. Livinus predikte in de omstreken van Oudenaarde, Dendermonde en Aalst en stierf in 657 te Esca (nu St. Lievens Essche) den marteldood, dien hij schijnt voorzien te hebben. Reeds Amandus zou volgens een giftbrief van 992 te Geertruidenberg een door de heilige Geertruda gebouwde cel hebben gewijd, maar dit verhaal is van zooveel later tijd, dat het weinig vertrouwen verdient en kan zeer goed ontstaan zijn door de omstandigheid dat het klooster van de H. Geertrude te Nivellés goederen te Geertruidenberg bezat. Veel later eerst werd ook van Frankische zijde door Lambertus, Bisschop van Maastricht, († 708 of 709) het Christendom

¹⁾ Verg. hierboven p. 103 noot 1. Deze uitdrukking van barbaren doet reeds zien dat die volkeren evenmin Franken waren als de Friezen en Sueven en naar ik vermoed ook de Vlamingen en Antwerpenaars. De Sueven houd ik niet voor een overblijfsel van de Sueven die onder Augustus tegelijk met Sicambren in Gallie waren geplaatst (zie Suetonius II c. 21, verg. von Ledebur noot 331, 500. 509), maar eerder voor de Suavi die door de Austrasische koningen Chlotarius en Sigebertus werden geplaatst in eene streek door Saksen verlaten. Zie Gregor. Turon. V c. 15.

n Noord-Brabant voor goed ingevoerd en de heidensche tempels en afgodsbeelden verwoest 1).

Zooals wij gezien hebben heeft het door Dagobert te Utrecht gestichte kerkje op de verbreiding van het Christendom weinig invloed uitgeoefend. Het Christendom begon onder de Friezen eerst ingang te vinden toen Engelsche zendelingen overkwamen, die, als van Angelsaksischen oorsprong, meer bekend waren met de taal en zeden des volks en hier niet, zooals de Franken, als vijanden maar als stamverwanten werden begroet.

Na de komst van Romeinsche zendelingen in Engeland (596) had het Christendom aldaar verbaazend snel ingang gevonden onder de Angelsaksen. En het duurde niet lang of zij kwamen naar het vaste land over om aan hunne stamverwanten het Evangelie te verkondigen. Zoo werd Wilfried in den winter van 678—679 op zijne reis naar Rome door den Frieschen Koning Adgil welwillend ontvangen. Maar Radboud, die in 679 Adgil opvolgde, was het Christendom vijandig gezind; hij verbrak de vrede met de Franken en gaf aan Friesland zijne vroegere grenzen tot het Zwin in Vlaanderen terug; en ook de door Saksen bewoonde streken ten zuiden van den Rijn werden toen zeker door hem weer aan de Franken ontrukkt, met name de Betuwe, wellicht ook het land tusschen Maas en Waal. In 689 verloor Radboud echter weer

1) Zie Diest Lorgion Gesch. van de Inv. des Christ. in Nederl. p. 48 en 49, alwaar hij aanhaalt Canisius Thea. II p. 135 e. v., verg. Hall Kerkg. I p. 111 noot 2. Volgens Nicolaus Vita S. Lamberti bij Ghesquiere Acta S.S. Belgii Sel. T 6 was Taxandria „regio vastis et fere continuis paludibus obsita, et ob id ne finitimis quidem aliquo commercii jure tunc satis nota et pervia, multitudinem agrestis populi in se continebat, cujusmores barbaros ipsa etiam solitudo efferaverat.”

de landen ten zuiden van den Rijn — Frisiam citiorem ¹⁾ — en de Friezen werden weer schatplichtig gemaakt. Omstreeks 690 predikte toen Egbert, een Angelsaks van edele geboorte, doch zonder vrucht in Friesland. Omstreeks 692 ²⁾ kwam Willebrord het eerst te Utrecht, doch de omstandigheden schenen hem nog niet gunstig genoeg toe om zich hier te vestigen. Eerst nadat Radboud nogmaals bij Wijk bij Duurstede door Pepijn was verslagen en nadat Willebrord op 22 Nov. 695 te Rome tot Aartsbisschop der Friezen was gewijd, werd het met een Frankisch slot bevestigde Utrecht een gewichtige voorpost voor de Evangelieprediking in ons land.

Zeer langzaam evenwel breidde zich van hier noordwaarts het Christendom uit, dat na de overwinningen van Pepijn meer en meer als der vijanden Godsdienst werd beschouwd. En waarschijnlijk bepaalde zich vooreerst de Evangelieprediking van Willebrord en diens medgezellen zelfs uitsluitend tot de streken ten zuiden van den Rijn, hoofdzakelijk den naasten omtrek van Utrecht, alwaar behalve eene kerk

¹⁾ Zie Beda V c. 11 „Et quia (Pepinus) nuper citiorem Frisiam expulso inde Rathbodo Rege ceperat, illo eos (i. e. Willebrordum c. s.) ad Praedicandum miserat.” Ten onrechte vat Acker Stratingh II 2e st. p. 6 dit op als aan de Frankische zijde van het Vlie, in plaats van aan de Frankische zijde van den Rijn, waarheen ook Willebrord werd gezonden. Visscher 1e cursus 2e st. pag. 92 houdt Frisia citerior voor „de landstreek aan deze zijde van het eigenlijke Friesland gelegen, te weten het noordelijk gedeelte van de tegenwoordige provincie Utrecht met een strook van Gelderland en Overijssel.” Doch deze meening, die in verband staat met eene andere dwaling, nl. dat „alle landen ten zuiden van den Rijnstroom reeds bij de opkomst der eerste Frankische koningen aan hunnen scepter waren onderworpen,” is ook m. i. hierboven reeds genoegzaam weerlegd.

²⁾ Ik volg bij het aannemen van dit jaartal Moll I p. 101 e. v.

ook een baptisterium of doophuis was gebouwd, en aan Duurstede, alwaar ook spoedig eene kerk verrees; maar ook aan de zee-kusten in Zeeland en Zuid-Holland, waarschijnlijk ook in Noord-Brabant in Kemperland en Peelland, alwaar vele kerken aan Willebrord zijn gewijd. De Annales Mettenses verhalen op het jaar 697, dat Pepijn van dit jaar af de omringende volkeren jaar op jaar aantastte en ze onder zijn gebied bracht ¹⁾, maar dat hij toen in ons land ook reeds streken ten noorden van den Rijn in het Frankische rijk heeft ingelijfd blijkt niet. Wel schijnt reeds vroeg een strook lands langs de Vecht, waaronder nog de villa Amuda (Muiden) behoorde, en alzoo een grondgebied ten noorden van den Rijn, tot dezelfde gou Instarlake of Nifarlake als Utrecht en Vechten behoort te hebben ²⁾; en wel komt het mij het waarschijnlijkst voor dat deze gou, die deels ten zuiden, deels ten noorden van den Rijn lag en daarenboven blijkens haren naam eene grensgou was, gevormd is in de eerste tijden der Frankische overheersching, toen die strook langs de Vecht ter wille van de vrije scheepvaart naar het meer Almare ³⁾, misschien ook

¹⁾ Hinc annis singulis circumscitas gentes cum exercitu Pippinus fortiter proderit et suas ditioni subegit.

²⁾ Zie over deze gou v. den Bergh Middel Ned. Geogr. p. 165; J. J. de Geer Bijdr. 1e ged. p. 87, Aoker Stratingh II 2e st. p. 73. Volgens v. d. Bergh beteekent Nifarlake: grensgou (Nifarlake ... mevens de grens) en zou deze gou de grens tusschen Friesland en het Frankische gedeelte van ons land hebben uitgemaakt. Daar deze gou dit met vele anderen gemeen had, zou de naam echter ook beter te pas komen wanneer deze Frankische gou gedurende eenigen tijd de Friezen en Saksen heeft afgescheiden.

³⁾ Zie over de scheepvaart die er van ouds reeds op de Vecht bestond v. Asch van Wijck Handelsverkeer der stad Utrecht II p. 245; verg. over de Vecht Aoker Stratingh I p. 207 e. v. Door de Franken kan eerst de verbinding tusschen Rijn en Vecht gemaakt zijn wanneer

ter afscheiding van de bevriende Friezen en Saksen bij Utrecht is gevoegd; maar de naam van deze gou komt het eerst in een oorkonde van 722 voor en het komt mij waarschijnlijker voor dat die Vechtstrook na 717 dan reeds kort na 696 bij Utrecht is gevoegd. Na den dood van Pepijn (16 Dec. 714) hervatte Radboud, verbonden met de Neustriers, nogmaals den strijd, heroverde Utrecht en Wijk bij Duurstede, verwoestte allerwege de kerken en drong tot Keulen door. Zoowel Raganfried, het hoofd der Neustriers, als Radboud werden echter in 717 overwonnen door Karel Martel en na eene nieuwe overwinning, door dezen bij Wijk bij Duurstede op de Friezen behaald, moest Radboud zich wel aan Karel Martel onderwerpen. Hierna schijnt Radboud ook bijna door den Frankischen Wulfran tot het Christendom te zijn overgehaald: men denke aan het bekende verhaal. Doch hij bedacht zich weer op het laatste oogenblik: en Radbouds dood in 719 was voor alle vrienden van het Christendom, zoowel als voor de Franken, een ware herademing.

Bonifacius die, in 716 te Wijk bij Duurstede landende, het geheele land in den omstreik in het bezit van Radboud vond, wien hij te Utrecht sprak, werd op zijn terugtocht uit Rome in 719 met het bericht van Radbouds dood verblijd en begon toen waarschijnlijk zijn prediking ten zuiden van het meer Almare en wel op drie plaatsen door Ludger in diens levensbeschrijving van Gregorius genoemd, met name Wyrda aan den oever van den Rijn, Attingohem aan de

het hierboven pag. 111 noot 2 vermelde kaartje juist is, volgens 't welk bij de stichting van het Utrechtsche kasteel en van het St. Thomaskerkje geene verbinding tusschen beiden bestond.

stroom Fehta en Felisa, eene plaats dichter bij de Heidenen (gentiles et pagani) gelegen ¹⁾. Wrssingus, die van Karel Martel kreeg een „beneficium in confinio Fresonum” (in Nifarlake²⁾), woonde te Suabsna juxta Trajectum (waarschijnlijk Zuilen) alwaar hij een trouw medehelper werd van Willebrordus (Zie Altfridus I § 4). In 726 werd Adelbert door Willebrord naar Kennemerland gezonden, alwaar ook later Engelmund het Evangelie predikte. En in datzelfde jaar 726 zond hij Werenfried naar Elst in de Betuwe, om in die bevolkte streek te arbeiden met eenige andere geestelijken, die hem vergezelden. Uit Elst heeft Werenfried, volgens zijne levensbeschrijving, ook te Westerfoort en omliggende plaatsen het Evangelie verkondigd en vond hij hier zelfs zulk een aanhang dat er tusschen Westerfoort en Elst, na den dood van Werenfried (760), een ernstig geschil ontstond over het bezit van zijn overblijfselen, welk geschil door een merkwaardig Godsgericht ten voordeele van Elst is beslist ²⁾.

In 733 of 734 drong Karel Martel door in het ten oosten van het Vlie gelegen Friesland, ontscheepte

¹⁾ Zie Ludgeri vita S. Gregorii c. 3, Reg. Over. oork no 892. Ludger zegt dat Bonifacius als pauper Evangelicus hier 13 jaren is geweest. Maar Willibald schrijft in zijne vita Bonifacii (bij Pertz Mon II p. 341) dat Bonifacius 3 jaren medewerker van Willebrord is geweest. Mogelijk is het echter dat Bonifacius na den dood van Willebrord weer ten zuiden van dit meer heeft gepredikt, zij het ook niet als pauper Evangelicus en zonder dat hij hier vast zijn verblijf hield. Moll I p. 139 vermoedt dat deze plaats is geïnterpoleerd, een gevoel dat dat door Paris de Ludgero p. 153, verg. Thesis III, wordt betwist. Een vast 13jarig verblijf is echter zeker moeilijk aan te nemen. Mabillon IV p. 320 plaatst m. i. zonder grond Attingohem aan de Overijselsche Vecht. En Molhuysen denkt m. i. zonder grond bij Felise aan Felue (de Veluwe) Over. Alm. 1838 p. 44 noot 35.

²⁾ Zie over deze prediking in Kennemerland, Elst en Westerfoort Moll Kerkg. I p. 125 en 126. Roijaards Inv. p. 196, 199, 216, 202, 214, 325.

daar zijn leger aan de Burdine, sloeg de Friezen onder hun hoofd Poppo, verwoeste in Ooster- en Westergoo de rijke Heidensche tempels en keerde met schatten beladen naar Austrasie terug. Adgillus II bleef echter Koning van Friesland en werd door de Austrasiërs als een afhankelijk Hertog beschouwd. Zijn zoon Gundobald (737—749) bleef de Austrasische regeering getrouw en hielp haar zelfs in 743 de Saksen bestrijden. Het Christendom maakte onder hem zeker groote vorderingen in Friesland. Zijn broeder Radboud II, die hem opvolgde, was echter het Christendom afkeerig. Hij deed de Heidensche tempels van Fosete en Stavo weer herstellen. En toen Bonifacius, de vervolging der Christenen in Friesland vernemende, daar heen ging als zocht hij den marteldood, werd hij met de zijnen aan de Borne tusschen Oostergoo en Westergoo, niet ver van Dokkum, vermoord (755)¹⁾. Wel bleef deze moord niet ongewroken en kwamen daarna de Christen Friezen in deze streken weer in gunstiger toestand, zoodat onder Gregorius zoolang Koning Pepijn leefde (hij stierf 768) de westelijke oever van de Lagbeke (Lauwers) de grens der Christen en Heidensche Friezen werd beschouwd, gelijk ons Ludger meldt²⁾. Maar Albricus zond Ludger in 776

¹⁾ Zie over de voorgaande feiten de Geer De strijd der Friezen en Frankon o. VIII. Visscher 1e cursus 2e st. p. 52, 98 en 99. Hofdijk Gesch. Ned. volk p. 43 en 46. Witkamp Gesch. 122 en 126, verg. Roijaards Inv. p. 216, 241—243, die echter eene verkeerde voorstelling van de werkzaamheid van Bonifacius geeft, cf. Moll.

²⁾ In vita Gregorii, waar diens regio aldus wordt beschreven: „Traiectum, antiquam civitatem et vicum famosum Dorstad cum illa parte Fresoniae, quae tunc temporis christianitatis nomine censebatur. Idem usque in ripam occidentalem fluminis quod dicitur Lagbeki, ubi confinium erat Christianorum Fresonum atque Paganorum cunctis diebus Pippini Regis” Alfridus I § 22 noemt de Lauwers „flumen Labeke”, Anskarius in vita Willehadi, Pertz II p. 380 „fluvium Loveke.”

toch weer naar Friesland om de Heidensche tempels en afgodsbeelden te verwoesten. En nadat Ludger in Oostergo zeven jaren had gepredikt, maakte Wittekind in 784 de Friezen weer tot het Vlie afvallig van het Christendom ¹⁾.

Onder de Saksen drong over het algemeen het Christendom nog later door dan onder de Friezen, hoewel het ook hier niet aan pogingen ontbrak. Aangespoord door het voorbeeld van Willebrord en diens medgezellen, wenden zich reeds in het laatst der 7de eeuw ²⁾ twee Engelsche presbyters, beiden toevallig Ewald genaamd, en om de verschillende kleur hunner haren, de zwarte en de witte Ewald genaamd, naar het gewest der oude Saksen om te zien of zij dezen tot het Christendom konden brengen. En toen zij daar kwamen, zoo verhaalt ons Beda ³⁾, traden zij den herberg van een villicus binnen (intraverunt hospitium cujusdam villici) en verzochten hem dat hij hen zenden zou naar den satraap, die boven hen stond. En de villicus nam hem op, beloofde hen tot den satraap te zenden en hield hen eenige dagen bij zich. Doch toen men bemerkte dat zij gekomen waren met het doel om het Christendom te verkondigen, doodde men hen uit vrees dat zij den satraap van den dienst der oude Goden mochten aftrekken; beiden

¹⁾ Zie Altfrius I § 16, 17, 21, verg. hierboven pag. 27 en 28.

²⁾ Eene poging vindt men reeds vroeger vermeld, namenlijk omstreeks 622 onder Clotaris II en wel van den Heiligen Faro. Zie vita S. Faronis bij Leibnitz Script. Rer. Brunsv. I p. 63: „Egregius Faro primus pene de gente Saxonum semine verbi Christi excoluit.” Bisschop Faro schijnt echter alleen eenige Saksische gezanten van Bertold bekeerd te hebben. Verg. Paris de Ludgero p. 86.

³⁾ Beda Hist. Eccles. Gentis Anglorum V cap. 11. Deze schrijver stierf in 731 en was bij zijne tijdgenooten, o. a. bij Bonifacius, zeer genien.

worden gedood, de zwarte Hewald met vele martelingen, en men wierp hunne lijken in den Rijn, die later Pepijn met groot eerbewijs te Keulen heeft doen begraven. Bij latere Middeneeuwsche schrijvers vindt men nog andere aanduidingen van de plaats waar de Ewalden zijn geweest. Beka zegt dat zij „Nabiam” binnengaude (of hiermede een rivier of een landstreek bedoeld wordt blijkt niet duidelijk) den Christus door hunne prediking hebben beleden en dat zij, van daar hooger opgaande in Saksen, door den marteldood zijn bekroond. En Heda zegt dat de Ewalden „apud Nabiam” zijn gedood ¹⁾. Nu moet volgens vele schrijvers de flumen Nabalia, waar volgens Tacitus (Claudius Civilis en Corealis op een afgebroken brug bijeen kwamen, de IJsel zijn geweest, en de plaats Navalia, waarvan Ptolomaeus spreekt, aan den IJsel hebben gelegen ²⁾. En wanneer het waar is dat

¹⁾ Zie Beka p. 10 „Duo quidem S. S. Ewaldi praesbyteri *Nabiam* introeuntes Christum praedicoando confessi sunt, qui abinde in Saxonia V Nonarum octobris glorioso martyrio coronati sunt.” Heda p. 25 „Ewaldi item duo, albus ac niger, Sacerdotes apud *Nabiam* Christum confitendo passi sunt.” Verg. Pseudo Marcellinus in vita Sulberti, die, naar ik meen, na Beka zijn vervalschte werk moet hebben geschreven, maar voor Heda die hem gedurig aanhaalt.

²⁾ Zie Tacitus V c. 28 en Ptolomaeus II, verg. von Ledebur Bruct. noot 781. Hetzelfde meenen ook Visscher 1e cursus p. 137, Altling Schotanus, van Loon en anderen. Acker Stratingh I p. 225 noot 2 neemt daarentegen met dr. Ottoma aan, dat bij Tacitus in plaats van „*potito colloquio scinditur Nabaliae fluminis pons,*” moet gelezen worden: „*scinditur navalis fluminis pons,*” d. i. men heeft een stuk uit den schipbrug der rivier weggenomen; terwijl hij dan verder aanneemt dat de plaatsnaam Navalia uit kwalijk begrepen woorden van Tacitus in de Geographie van Ptolomaeus is geslopen. J. Hogeman (Versl. en Meded. Over. Recht en Gesch. XII p. 28) heeft onlangs verband gezocht tusschen „*Navaliae fluminis*” bij Tacitus en den naam van het kerkdorp Nagels, dat door de Zuiderzee is verzwolgen en door de schippers nog wel Navel wordt genoemd; terwijl hij ook wijst op de oorkonde van 814 Sloet no. 17, alwaar gesproken wordt

Nabalia de Romeinsche benaming van den IJsel is geweest, nadat deze een Rijnarm geworden is, zou men geneigd zijn ook „Nabiam”, bij Beka en Heda vermeld, voor de IJsel of de IJselstreek te houden, gelijk von Ledebur doet. Hierbij komt nog dat te Laren bij Lochem een kapel was aan de Ewalden gewijd en dat er eene overlevering heeft bestaan dat de Ewalden zijn gekomen op eene plaats Laer genaamd. -- Lindeborn, die uit aanteekeningen van Sasboldus de mededeeling putte dat de kapel te Laer bij Lochem de beide Ewalden tot beschermheiligen (tutelares) had gehad en dat die kerk aan ieder was bekend door den grooten toevloed van pelgrims, neemt evenwel met Rolevinck aan dat de Ewalden zijn gekomen op eene plaats in 't Munstersche, Laer genaamd. En er worden ook nog vele andere plaatsen van dien naam hiervoor aangewezen. Ik ben thans niet in de gelegenheid de aanspraken van die verschillende plaatsen te onderzoeken en zelfs niet een oordeel te vellen over de waarde van de overlevering, dat die plaats Laer zoude heeten ¹⁾, maar

van eene „insula quae sita est inter fluvium Wal et Gaunita (de Genne bij Genemuiden). In eene oorkonde van 966, Sloet no. 101, wordt bij het eiland Urk gesproken van amnis Nakala.

¹⁾ Bachelius ad Hedam p. 32 noot 7 verwijst naar Cratepolius, die zegt: „quosdam socios in pago Laer passos.” Von Ledebur Buet. noot 898 noemt eenige kroniekschrijvers, die het vlek Laer in het Munstersche opgeven als de plaats waar de Ewalden van uit Friesland in Saksen gekomen zijn. Von Ledebur zelf houdt het er echter voor met Rolevink e. a. dat zij vermoord zijn te Aplerbeck bij Dortmund, alwaar vroeger ook een buurtschap Lore of Loere was. Picardt Chroniek Covorden p. 430 zegt dat de Ewalden na eenigen tijd te Koovorden het Evangelie gepredikt te hebben „in 't Laer” zijn vermoord, waarmede hij zeker het even over de grenzen aan de Vecht gelegene dorp Laer bedoelt. Van Heusen Gron. V p. 423 vat dit bericht van Picardt echter aldus op, dat de Ewalden te Noord of Zuid Laren in Groningen zouden zijn vermoord en verdedigt dit uitvoerig. Malhuysen giste eerst dat de Ewalden bij Rhenen zouden zijn ver-

merk alleen op dat volgens Beda de Ewalden dicht bij den Rijn of een Rijnarm moeten vermoord zijn; dat — wanneer de overlevering dat de Ewalden op eene bepaalde plaats zijn vermoord reeds van ouden datum is — er zeker wel in de Middeneeuwen eene kerk of kapel aan de Ewalden zal zijn gewijd; en dat de uitdrukkingen die men bij Beka vindt: »Nabiam introeuntes« en »abinde ascendentes in Saxoniam« zeer juist zouden zijn, wanneer de mond van den IJsel destijds nog den naam Nabia had behouden, wanneer de Ewalden van het meer Almare komende den IJsel waren ingegaan, deze hadden opgevaren en toen het land zijn ingegaan tot zij niet ver van den oever van den IJsel onder Laren zijn gedood ¹⁾. »Apud Nabiam passi sunt« zegt Heda p. 25.

Denzelfden aan het Christendom vijandigen geest openbaarden ook de Saksen, nadat Suitbert, een der medgezellen van Willebrord, zich tot de Bructeren had begeven, van welke hij velen door zijne prediking

moord, alwaar ook een berg Lare voorkwam (Over. Alm. 1838 pag. 38 e. v.), maar is later hiervan terug gekomen en heeft toen die plaats bij Roerort, aan den uitloop van den Emscher in den Rijn gezocht (Nijhoff Bijdr. III p. 125). Dat de lijken van de Ewalden in den Emscher zouden geworpen zijn en van daar in den Rijn gedreven vindt men verhaald bij Rolevinck de laud. Westph., later ook bij Schaten Hist. Westph. p. 352 e. v., maar voorloopig hecht ik hieraan geen waarde, waar Rolevinck in zoovele opzichten het verhaal van Beda heeft verfraaid en het noemen van den Emscher geheel in verband staat met zijne meening dat de Ewalden bij Dortmund zouden zijn vermoord.

Lindeborn p. 541 verwijst naar vita S. Annonis I c. 37, zijnde de Keulsche Bisschop die V. Non. Oct. 1074 de gebeenten der Ewalden heeft verheven; maar ik geloof niet dat in deze levensbeschrijving, die ik niet heb kunnen raadplegen, de Imscharen reeds wordt genoemd.

¹⁾ Hiermede is ook niet in strijd dat hunne lijken, volgens het verhaal bij Beda, tegen den loop der rivier in zijn gedreven naar de plaats waar hunne medgezellen zich bevonden, daar deze medgezellen even goed vooruit kunnen zijn gereisd als achtergebleven.

tot het Christendom bracht, doch hij moest zijne prediking staken toen de Bructeren werden overwonnen door de Saksen en deze de Christenen verdreven, waarop Pepijn hem een eiland in den Rijn tot verblijfplaats gaf, welk eiland later Keizersweerd werd genoemd en waar hij in 717 is gestorven ¹⁾.

Vooreerst bepaalde de prediking van het Christendom onder de Saksen zich tot die streken, die in het Frankische rijk waren ingelijfd. Dat de Betuwe onder Pepijn in het bezit der Franken was, blijkt uit een paar oorkonden ²⁾. En naar ik vermoed was de Betuwe reeds veel vroeger en wel, evenals Utrecht en Wijk bij Duurstede, onder Dagobert I bij het Frankische rijk gekomen en staat deze aanwinst van Saksisch grondgebied misschien in verband met de omstandigheid dat de Saksen, die na den geweldigen nederlaag van 627 weer schatplichtig waren geworden aan de Franken, hiervan in 631 door Dagobert werden ontslagen ³⁾. Eerst onder Karel Martel zijn, naar ik vermoed, de Franken begonnen streken ten noorden van den Rijn in te lijven. Toen na Pepijns dood de Friezen waren opgestaan, verwoestten de Saksen, en wel in 715 of

¹⁾ Zie Reda Lib. V cap. 11, verg. von Ledebur Bruct. noot 901 en 902. Volgens de vita Suitberti van Pseudo Marcellinus bij Leibnitz Script. rer. Brunsv. I zoude de oorlog tusschen de Bructeren en Saksen ontstaan zijn door een moord van den Saksischen Hertog Bruno in het land der Bructeren te Ratingen gepleegd. Zie over de woonplaats der Bructeren hierboven pag. 50, ook noot 3 aldaar.

²⁾ Zie oorkonde van Koning Theodericus † 691 waarbij hij in de Betuwe gelegen goederen aan het klooster van St. Vedastus te Arras gaf; alsmede eene oorkonde van 726 waaruit blijkt dat de Frankische Koning Hildebertus (695-711) aan Pepijn goederen te Elst in de Betuwe gaf. Zie Bondam no. 1 en 3. Sloet no. 1 en 7.

³⁾ Fredegarius c. 74 en Chron. Moiss. bij Pertz I p. 287 aangehaald bij de Geer De Saksers p. 6.

716, het land der Hattuariers boven Nijmegen ¹⁾. Maar nadat de Friezen in 717 waren verslagen, drong Karel Martel in 718 ook in Saksen door en verwoestte dit tot aan den Weser ²⁾. Misschien is ook reeds in dien tijd, nog tijdens het leven van koning Radboud, een strook land langs de Utrechtsche Vecht door de Franken ingelijfd en onder den naam van Instarlake of Niftarlake bij de kasteelen te Utrecht en Vechten gevoegd en als een Frankische grensgou tusschen de Franken en Friezen gesteld ³⁾. Na Radbouds dood en wel in 720 of 721, vindt men weder een oorlog geboekt, ditmaal tusschen de Franken en Saksen alleen ⁴⁾. En het was vermoedelijk in dezen tijd of in 724, toen Karel Martel nogmaals tegen de Saksen te velde trok, dat de Betuwsche (Graaf) Everhardus zich met de Saksen heeft verbonden. Immers bij een oorkonde van 725 of 726 schonk Karel Martel alles weg wat Everhardus in de Betuwe had gehad, doch verbeurd was verklaard omdat hij zich met de *infideles* verbonden had ⁵⁾. In 738 vindt men weer een oorlog tusschen de Franken en Saksen vermeld. Karel was toen wellicht juist in die streken van Saksen die aan de Friezen grensden ⁶⁾. Doch zij werden nu niet door de Friezen geholpen, die eenige jaren vroeger (733) met geweld

¹⁾ Ann. 8. Amandi Ann. Fuldens. en Mettens. ad annum bij de Geor p. 7 noot 3.

²⁾ Zie de Geor De Saksers p. 8 noot 1 met bronnen.

³⁾ Zie hierboven pag. 117.

⁴⁾ Zie de Geor p. 8 noot 2 met bronnen. Verg. Arnold Deutsche Geschichte II p. 197, die er bijvoegt dat Karel Martel hierdoor de Australsche grenzen voor langen tijd tegen de Saksen verzekerde en die ook van een veldtocht in 724 gewag maakt.

⁵⁾ „dum ipse infidelis Regi apparuit et in Regis Francorum infidelitate foris patria ad infideles se sociavit et propter hoc omnes res suae in fisco Regali fuerunt redactae.” Bondam no. 3, Heda p. 30.

⁶⁾ Zie de Geor p. 8 noot 4.

waren onderdrukt. Zelfs werden in 743 de Franken door de Friezen geholpen tegen de Saksen, wier aanvoerder, Theoderik, gevangen werd genomen, doch later werd vergund zich vrij te koopen ¹⁾. Omstreeks dezen tijd, wellicht in 738, zullen m. i. de Franken, ten einde hun gewesten ten zuiden van den Rijn beter voor vijandelijke invallen te beveiligen, hunne heerschappij in ons land meer oostwaarts hebben uitgebreid in de armoedige door Saksen bewoonde zandstreken Flehite, Nardinclant en de Felue ²⁾. En zoo was tijdens de komst van Lebuinus — volgens de Franken althans die gaarne bepaalde en zekere grenzen hadden — de IJssel hun grens.

De verkondiging van het Christendom volgde de Frankische veroveringen op den voet. Zij geschiedde zeker door de geestelijken, die verbonden waren aan de beide coenobia, welke zich destijds te Utrecht bevonden: van St. Maarten en van St. Salvator, van welke het eerste wel reeds omstreeks 696 door Willebrord, het tweede iets later, uit behoefte aan meer zendingskrachten zal zijn gesticht ³⁾. En de omstandigheid dat

¹⁾ Zie Witkamp I 126. Dat Koning Gundobald van Friesland in 743 de Franken tegen de Saksen hielp leest men bij Visseher I, 2de st. p. 98. Bij deze gelegenheid namen de Franken de Saksische sterkte Hooheoburg, die waarschijnlijk dicht bij de Thuringische grenzen gelegen was. Zie Bronnen over dezen oorlog bij de Geer pag. 9 noot 1.

²⁾ Anders, Molhuysen Over. Alm. 1831 p. 43 en de Geer De Saksers pag. 7 die, op grond van de plaats hierboven vermeld pag. 117 noot 1, vermoeden dat Pepijn reeds in het laatst der 7de eeuw de Veluwe onder zijn gebied zou hebben gebracht.

³⁾ Verg. Chronicon de Trajecto et ejus episcopatu bij Matthaëus Anal. V p. 312. Roijaards Inv. p. 306 en 316 en Gesch. I p. 74. Dat het eene klooster eerder dan het andere is gesticht volgt uit den aard der zaak. En dat het tweede klooster nog niet in 722 was gesticht, blijkt uit eene oorkonde bij Heda p. 28, waarbij een gift gedaan wordt aan het „Monasterium quod est intra muros in Trajecto castro situm..

het bovensticht in Eemland, evenals de Betuwe, Zeeland, Zuid- en Noord-Holland later tot het aartsdiaken- schap van St. Maarten behoorde, en Naardingerland, evenals een groot deel van Friesland, de omstreken van Woerden, enz. totdat van St. Salvator ¹⁾, bevat misschien eene aanduiding welke streken aan ieder der beide coenobia van hare bekeering af was toevertrouwd. Dat Bonifacius ook reeds kort na 719, toen hij ten zuiden van het meer Almare verblijf hield, aan Saksen het Evangelie heeft verkondigd, blijkt niet, en het is m. i. niet waarschijnlijk, met het oog op de plaatsen door Ludger genoemd. Misschien heeft hij echter wel na den dood van Willebrord (736), toen aan Bonifacius de zorg van de Utrechtsche kerk werd toevertrouwd, in deze streken gepredikt. Men zou dit kunnen op- maken uit de gift door Vuolcwich »in plaga Saxonie pago Fladate» aan Bonifacius gedaan, ten behoeve van het klooster te Fulda, dat door hem in 744 was ge- sticht ²⁾. Alleen zeker is het dat Bonifacius op het laatst van zijn leven nog eens den Rijn is afgezakt en vermoedelijk langs de Utrechtsche Vecht het meer Almare heeft bereikt, vanwaar hij verder naar Oostergoo en Westergoo in Friesland is gegaan ³⁾. Ook is het zeker dat Lebuinus, toen hij hier te lande kwam, aan den westelijken oever van den IJsel reeds Christenen

Later ontstond er echter tusschen beide kapittels een strijd welke het oudste was. Zie hierover de litteratuur vermeld bij de Geer De don van Utrecht p. 4 noot 2.

¹⁾ Zie hierover Roijaards Gesch. Christ. kerk in Ned. I p. 86 en 88-

²⁾ Verg. hierboven § 4 pag. 89 noot 6.

³⁾ Willibaldus vita Bonifacii Pertz Mon. II p. 349. Reg. Over. Oork no. 894. Volgens Willibaldus werd zijn lijk ook »trans fretum quod dicitur Aelmere» naar Utrecht (Trecht) gebracht. Annalista Saxo bij Pertz VIII p. 555 en 556 spreekt hier van »flumen quod dicitur Elmera.»

1) En het feit dat Marchelmus, die later als **is** van de St. Salvator voorkomt, met Lebuinus **leen** werd gezonden, doet denken dat de Veluwe, **als** Nardinclant, aan de geestelijken van dat **coe-**
um was toevertrouwd, hoewel de Veluwe later **r** het aartsdiakenschap van St. Pieter is gekomen 2). **ik** verdient hier herinnerd te worden dat door **enfridus** † 760 reeds eene Christengemeente te **tervoort** gesticht is. En ik meen uit deze omstan-
id te moeten besluiten dat Westervoort toen reeds **r** Frankische heerschappij stond, en dat — evenals **ijkens** een oorkonde van 726 te Elst een »castrum» **gestaan** — ook te Westervoort een Frankisch kas-
is opgericht, wellicht juist om de voorde (waad-
plaats) die zich hier bevond en zeker in de **iedenis** van de 8e eeuw een belangrijke rol heeft **ield**, omdat die voorde de Betuwsche Saksen met **an** de overzijde van den Rijn verbond.
leen in die enkele gedeelten van Saksen, die de **ken** om staatkundige redenen hadden ingelijfd, **z** het Christendom allengs vasten voet, maar in **verige** niet ingelijfde gedeelten drong het nog weinig **iet** door. Na eene overwinning van de Franken **le** Saksen in 745, zijn volgens Fredegar meerdere **en** aan de Thuringsche grenzen gedoopt. Maar een **we** oorlog wordt op het jaar 747 vermeld; en in **werd** bij eene nieuwe expeditie in het land der **en** de aartsbisschop Hildegarius gedood. Pepijn **g** in dat jaar, na den Rijn te zijn overgestoken,

—
 Zie Altfridus § 13 „Susceptus ergo presbiter Liawinus a matrona **m** nomine Averhilda *ceterisque fidelibus* . . . fecerunt ei orato-
 in loco qui Huilpa vocatur.

Roijnaards Gesch. I p. 90.

tot den Weser door, en de Saksers werden niet alleen gedrongen eene jaarlijksche schatting van 300 paarden te beloven, maar ook dit dat zij de Evangelieprediking onder hen zouden toelaten, wanneer priesters met dit doel naar hun land mochten gaan ¹⁾. Wel blijkt uit deze laatste bepaling, die zeker op aandrang van Bonifacius onder de vredesvoorwaarden was opgenomen, hoe weinig vorderingen het Christendom toen nog onder de Saksen had gemaakt. In de levensbeschrijving van Bonifacius door Willibald, § 18, 23, leest men trouwens ook alleen dat Bonifacius predikte »juxta fines Saxonum,« en dat er tijdens zijn leven waren »ecclesiae in confiniis Francorum et Saxonum,« waarmede de Thuringische grenzen bedoeld schijnen te zijn. Ik geloof niet dat hieruit blijkt dat aldaar tijdens het leven van Bonifacius op Saksisch territorium reeds kerken zouden gesticht zijn, hetgeen trouwens ook door de Duitsche schrijvers niet wordt aangenomen voor zoover ik weet. Na den dood van Bonifacius werd er vooreerst van Frankische zijde nog minder aan de bekeering van de Saksen gedacht. Opmerkelijk is het dat in 758, nadat een nieuwe opstand der Saksen was gedempt, wel de bepaling omtrent de jaarlijksche schatting van 300 paarden voorkomt ²⁾, maar niet die omtrent de Evangelieprediking, misschien wel doordien er toch geen Frankische zendelingen waren die zich wilden wagen aan de gevaren, hiermede gepaard: wij zullen zien hoeveel moeite het nog ruim 30 jaar later aan Karel den Grooten kostte een zending onder de westelijke Saksen te krijgen.

¹⁾ Zie over bovenstaande feiten de bronnen vermeld bij de Geschiedenis der Saksers p. 9 noot 1 en 2.

²⁾ Annales Mettenses bij Pertz Mon. I p. 333. Reg. Over. Oork. no. 89f

Met Saksische volk wordt ons tijdens het begin van den langdurigen oorlog van Karel den Groote met de Saksen afgeschilderd als een geheel Heidensch volk ¹⁾. Ook de christengemeente te Deventer — waarschijnlijk de eenige die zich op Saksisch territorium bevond — werd omstreeks dien tijd zoo grondig uitgeroeid, dat de geheele plaats geruimen tijd woest en verlaten bleef.

§ 6.

In den tijd van Bonifacius werd op de Thuringsehe grenzen aan de Saksen het Christendom verkondigd. Evenzoo begon ook Lebuinus zijne prediking onder de Saksen aan de grenzen, naar ik meen omstreeks 720. Zoolang hij nog aan de westzijde van den IJsel toefde was hij in eene streek die door de Franken hun gebied werd gerekend. Maar ik meen het veilig voor te mogen houden, dat hier ¹⁾ aan de oostzijde van den IJsel nog geen land door de Franken was ingelijfd. Dit maak ik op uit de bewoordingen van Altfridus, dat Lebuinus werd vermaand te gaan »in confinio Francorum atque Saxonum secus fluvium Islac, in verband ook met de omstandigheid dat Lebuinus het zich blijkbaar tot taak had gesteld om aan de Saksen het Evangelie te verkondigen. Het blijkt ook dat het in dien tijd de Franken nog niet om veroveringen op de Saksen te doen was, maar wel om zekere en bepaalde afscheidingen. Zulk

¹⁾ Zie Einhardi vita Karoli Magni § 7 (Pertz II p. 446) vita S. Bonifacii (Pertz II p. 376 Poeta Saxo ad annum 772 Pertz I p. 228). Bij Westervoort langs den Rijn hadden toen de Franken misschien wel reeds een kleine strook lands, verg. hierboven pag. 129.

eene afscheiding was de IJsel. En men kan zich moeilijk voorstellen dat de Franken er destijds eenig belang bij kunnen gehad hebben om aan den rechteroever van den IJsel een strook lands in te lijven, die zij zoo moeilijk tegen de rooftochten van de Saksen konden vrijwaren. Hadden zij het gedaan, zoo zouden zij hier ook sterkten hebben moeten bouwen: zij waren gewoon dit te doen en zonder sterkten zou hier vooral, waar dan geene natuurlijke afscheiding bestond, eene inlijving ondenkbaar zijn. En had Lebuinus te Deventer op dezelfde wijze onder Frankische bescherming gepredikt als Amandus te Gent, als Willebrord te Utrecht, als Werenfridus te Elst, zoo had meer bepaald hier evenals daar eene sterkte (castrum) moeten staan. Geen der vrij uitvoerige berichten omtrent Lebuinus uit de 9de en 10de eeuw maakt hiervan evenwel melding; en het schijnt in strijd met hetgeen wordt vermeld omtrent de beide verwoestingen der Deventer kerk, zoowel tijdens het leven van Lebuinus als kort na diens dood.

Wat bewoog nu Lebuinus om te Deventer eene kerk te stichten en daar zijn hoofdverblijf te vestigen? Dat hij zich aan deze zijde van den IJsel vestigde stond in verband met hetgeen hij als zijne roeping beschouwde, nl. om aan de Saksen het Evangelie te verkondigen; wilde hij ten oosten van den IJsel het Evangelie doen doordringen, zoo moest hij zich noodzakelijk aan die zijde van de rivier vestigen, te meer nu deze de grens tusschen de Franken en Saksen was geworden. Maar was er nu ook een bijzondere reden waarom hij Deventer uitkoos? Was dit alleen daaraan te wijten, dat hier een goede hooge grondslag onmiddelijk bij den IJsel was, terwijl hij toevalligerwijze

of om de persoonlijkheid van Aberhilda en andere geloovigen die hier woonden, juist hier eenigen tijd ten westen van den IJsel had vertoefd en eene kapel te Wilpe gesticht? Of was Deventer reeds toen iets meer dan een gewone buurschap?

Men vond toen bij de Saksen, evenmin als bij de Germaansche volkstammen die hier vroeger hadden gewoond, plaatsen met eene min of meer dichte bevolking. Veeeteelt en landbouw — nog alleen door onvrijen uitgeoefend — waren behalve jacht en vischerij de gewone middelen van bestaan. Men vond hier en daar een grooter of kleiner stuk grond, tot bouwland bestemd (esch of enk), waarbij eenige woningen verspreid lagen, en om dit bouwland bosch en veen of heide, ook wel goede weilanden, bij al de bewoners van de buurschap, soms ook van meerdere buurschappen, in gemeenschappelijk gebruik. Hoogstens onderscheidde zich een enkele buurschap (villa) wat boven de anderen, door dat er de hof van een bijzonder vermogend villicus of een satraap of princeps (het hoofd van de gou) stond. Doch het meeste wat men hiervan merkte was ook al dat hier enkele hutten van onderhoorige hoflieden meer stonden dan in andere buurschappen.

Nu waren de IJseloevers waar zich het vruchtbaarste land bevond; prachtig grasland en ook hoogere akkers voor korenbouw geschikt, natuurlijk het dichtst bevolkt, doch ook hier had elke buurschap daarom toch slechts een luttele bevolking, wier talrijkheid nauw samenhang met de uitgestrektheid en vruchtbaarheid der bouw- en weigronden die bij de buurschap behoorden.

Ook te Deventer mag men, naar mijne meening, de

toenmalige bevolking niet hooger stellen dan men zou opmaken uit de grootte der bouw- en weigronden ¹⁾, waarbij rekening moet gehouden worden met den lagen trap waarop destijds de landbouw stond. Toch meen ik dat deze plaats een bijzonder gewicht ontleende aan de omstandigheid dat er bij sommige gelegenheden een groot deel der bevolking van den omtrek bijeenkwam. Altfridus verhaalt namenlijk dat het volk naar de Deventer kerk toestroomde en dat hierom de Saksen die door het Heidendom beneveld bleven, in woede ontstoken, zich verzamelden, de Christenen uit deze streken verdreven en de kerk verbrandden, waarop zij weder huiswaarts keerden. Hieruit meen ik te mogen opmaken dat niet slechts uit den naasten omtrek, maar van vrij verre de menschen Lebuinus in deze kerk kwamen hooren. En daar ik niet meen te mogen aannemen dat er bij de toenmalige Saksen reeds zulk eene neiging tot het Christendom bestond dat zij, om Lebuinus te hooren, verre reizen zouden hebben gaan doen, houd ik het voor waarschijnlijk dat te Deventer om andere redenen vele bewoners der omliggende buurschappen bijeen plachten te komen en dat hierom juist Deventer door Lebuinus was uitgekozen om de kerk te stichten en zijn hoofdverblijf te houden.

En welke zou dan de reden geweest zijn dat hier vele Saksen bijeenkwamen?

¹⁾ De Deventer Esch of Enk ligt aan den Noorenberger kant, verg. Teg. Staat van Overijssel III 1e st. p. 261 en II p. 268 noot 13. Weiland vond men op vele eilanden in de rivier, waartoe ook de Teuge en de Marsch of Stadsweiden aan de overzijde van den IJssel behoorden. Men denke aan den Ouden IJssel die om de Marsch liep. Over de Toghe, die ook later nog min of meer een eiland was door de Schipbeek, de Dortsche beek en een tusschen beiden gegraven gracht, Koerhuisbeek, en over andere eilanden bij Deventer spreken wij later.

Stond het vast, zooals van Vloten meent ¹⁾, dat Daventre beteekent een dooden boom, zoo zoude, dunkt mij, de bewering niet gewaagd zijn dat dit aanduidde dat in deze buurschap vroeger niet slechts marke-, maar ook goovergaderingen werden gehouden. Een der werkzaamheden van die vergaderingen was toch het houden van gericht, en binnen de kreits der gerichtsplaaits vond men een dorren boom, aan wiens zware takken de veroordeelden werden opgehangen ²⁾. Men zou dan wellicht als de plaats waar die Goovergaderingen gehouden werden, waarvoor blijkens den Spoolderberg en Markeloschen berg liefst eene hoogte werd genomen, den Berg kunnen aanwijzen, op welks top ruim vier eeuwen na de komst van Lebuinus de Bergkerk verrees, toen de naam van Hameland reeds lang had opgehouden te bestaan en ook het graafschap om Deventer, dat de Bisschop in 1046 gekregen had, niet meer in zijn geheel bestond ³⁾, en men zou in de omstandigheid dat op die plaats de Goovergaderingen gehouden werden eene verklaring kunnen zoeken van het feit dat de oudste Deventer kerk niet op den top van dezen heuvel is gebouwd.

¹⁾ Van Vloten vijfmaal lezingen over Deventer 1866 pag. 8.

²⁾ Zie Hofdijk Gesch. Nederl. volk 1866 pag. 36; Acker Stratingh II 1e st. p. 325 II 2e st. p. 363.

³⁾ Het Veluwsche deel van dit graafschap (verg. hierboven p. 86 noot 1) was namenlijk met de geheele Veluwe door den Bisschop van Utrecht in achterleen gegeven aan den Hertog van Brabant, waarop de Veluwe aan de Graven van Gelre kwam. Zie Bondam p. 255 noot a en van Spaen Inl. IV p. 159, 163 e. v., meer bepaald ook de oork. van 1196 bij Bondam p. 255, Sloet no. 386, volgens welke de Bisschop van Utrecht „comitatum de Veleve" reeds lang had „de concessione imperatorum." Het overblijvende gedeelte was de „terra Daventriensis", welke o. a. voorkomt in een oorkonde van 1226, bij Sloet no. 489, en daar evenals in vele andere oorkonden afgescheiden voorkomt van de terra Sallandie. Of en zoo ja waar vergaderingen

Doch ook afgescheiden van de meerdere of mindere juistheid van van Vlotens conjectuur omtrent de naamsafleiding van Deventer ¹⁾, komt het mij waarschijnlijk voor dat hier goovergaderingen werden gehouden. Deventer lag, zooals uit oorkonden van 954 en 956 blijkt, in de gou Hameland. En misschien valt uit deze en andere oorkonden zelfs wel op te maken dat

van dit land werden gehouden is mij niet bekend. De „uitvoering der lijfzaekige vonnissen” had echter later niet meer op of bij den Berg plaats, maar op den Poot, nog later op den Brink, nog later voor het Raadhuis, zie Dumbar Deventer I p. 56 noot n. Op het Bergkerkhof werd het Markegericht of de Holtspraak der Gooijer marke gehouden. Zie Over. Alm. 1838 pag. 55 noot 57. Kan de Meiberg, in de Kameraarsrekeningen der 14de eeuw dikwijls genoemd, ook de plaats voor deze volksvergaderingen zijn geweest?

¹⁾ Bij mijne onkunde der oud-Germaansche talen mag ik mij in deze geen oordeel aanmatigen en bepaal mij slechts tot enkele bescheiden bijdragen voor de naamsafleiding.

Men vindt den plaatsnaam *Daventre* geschreven door Altfridus, door den schrijver der *vita* II en van de *Translatio S. Alexandri*, die allen omstreeks het midden der 9de eeuw schreven, in het lied hierboven p. 17 vermeld dat vermoedelijk van iets later tijd is, daarenboven in giftbrieven van 806, 926, 1028, 1046, 1223 en 1230, Reg. Ov. Oork. no. 918, 924, 5, 378, 381, 966, 403.

De spelling *Taventeri* in de *Annales Fuldenses* anno 881 (Reg. no. 926) en *Daventri* in een oorkonde van 959 (Sloet no. 95*bis*) duidt wellicht aan hoe de uitgang *tre* in dien tijd werd uitgesproken. Daarentegen schijnt de vorm *Davindre* in een te Frankfort uitgegeven giftbrief v. 954 en in het register der inkomsten van de abdij Corveij aan de Wezer, evenals de vorm *Davandria* in een tollijst van Coblents (Reg. no. 7, 383 en 14) aan te duiden dat de uitgang in sommige streken van Duitschland zachter werd uitgesproken.

De Latijnsche vormen *Daventria* en *Daventriensis* ontmoet men reeds bij Huobaldus en in *vita* S. Radbodi, alsmede in oorkonden van 896, 938, 956, 1040 (Reg. no. 896, 927, 6, 8 en 379) en vindt men in den regel in de latere Latijnsche oorkonden, terwijl in de Hollandsche oorkonden, die in de 14de eeuw aanvangen, uitgezonderd enkele afwijkende spellingen, de vorm *Deventer* voorkomt. De vorm *Davantre* en *Davantria* komt voor in oorkonden van 1217 en 1223 (Reg. no. 398 en 966) alsmede in de *Annales Egmondani ad annum 1150*.

Dat plaatsen naar boomen zijn genoemd komt meermalen voor. En volgens van den Bergh Middel Nederl. Geographie p. 297 en 306 voce *doorn* en *ter* duiden beide deze uitgangen een boom aan. Hij verwijst

Deventer toen de hoofdplaats van die gou was, gelijk den Bergh schijnt te doen ¹⁾. Dat hieruit evenwel de gevolgtrekking zou mogen gemaakt worden dat de komst van Lebuinus de goovergaderingen te Deventer werden gehouden, zou ik niet durven zeggen. Maar wel meen ik voor deze meening te mogen aanmerken: dat bij den IJsel met zijne vruchtbare oevers niet twijfeld de dichtste bevolking van deze gou woonde.

Mij o. a. naar *appellere* enz, bij Kiliaan, alsmede naar de oude Duitsche vormen *apholtra* en de zachtere vorm *aphidera*, die hier bijzondere opmerking verdient met het oog op den zachteren vorm *Davindre*, welke in sommige streken van Duitschland in gebruik was. Zie ook over dezen uitgang Arnold Deutsche Geschichte p. 212 en 239.

In de Friesche wetten komt de *Noerd alde tree* of *North halda bam* voor, waaraan moordenaars en andere misdadigers werden gehangen. Acker Stratingh II 1e st. p. 325, verg. ook II 2de stuk p. 326 noot. Het eerste gedeelte van den plaatsnaam Daventre komt ook in andere plaatsnamen voor. Zoo vermeldt Molhuysen Over. Alm. 1838 p. 10 niet slechts een buurtschap *Deventer* in de nabijheid van Iserlohn, maar ook een buurtschap met een kasteel *Davensberg* bij Drensteinthaus, wellicht hetzelfde dat in Munstersche leenregisters der 14de eeuw voorkomt als castrum ten *Daverensberge* O. Alm. 1851 p. 35. Ook vond ik in het Quohier der rebellen van 't jaar 1583, pag. 73, de naam *erf Davenschaete* dat nu nog in Kuyppers gemeenteatlas onder den naam van *Davenschot* voorkomt onder de gemeente Heino bij de grenzen van Dalfsen. Waarschijnlijk is Daventre alzoo een Saksische plaatsnaam, evenals ook *Daventrij* in Engeland (Northampton, welke naam Baxter Gloss. ant. Britt. p. 98 afleidt van *dan avon tre*, d. i. een plaats binnen eene rivier, hetgeen Deventer misschien ook wel in de tijdlang zou kunnen geweest zijn; ik denk hierbij aan het moeras of veen bij Deventer en Colmschate in oorkonden van 1206 en 1230, Lindoborn p. 89, Sloet no. 533 genoemd, alsmede aan de overlaat van de Snijpelingsdijk, aan de Douweler dijk en kolk, de Klinkenbelkolk, aan „*insula Toghe*” en „*insula apud Noerdenberghe*” In den tijd van Lebuinus lag Deventer echter op den oever: „in littore orientali” zegt Altfridus.

¹⁾ Zie van den Bergh Handb. Middel Nederl. Geogr. p. 184: „Als hoofdplaats dezer gouw (d. i. Hamaland) treedt Daventre, Deventer op, dus genaamd naar zekeren Davo, eenen vriend van den H. Lebuinus, die in de 8e eeuw leefde.” Deze afleiding komt mij echter weinig aannemelijk voor, zie hierboven pag. 21 noot.

die zich aan beide zijden van de rivier uitstreckte; dat eene plaats aan den IJsel alzo de meest gelegene voor deze vergaderingen was; dat de rechteroever van den IJsel voor deze vergaderingen veiligheidshalve te verkiezen was boven den linkeroever; en eindelijk dit dat de eerste zendelingen zich bij voorkeur vestigden op de plaatsen waar die vergaderingen werden gehouden. Men bouwde, zegt Erhard in zijne Geschiedenis van Munster, p. 32, tijdens de invoering van het Christendom in Duitschland, bij voorkeur de eerste kerken op die plaatsen, waar het volk toch reeds van ouds gewoon was bijeen te komen, en die door die goovergaderingen met hare strafgedingen eene godsdienstige wijding hadden en onder de bijzondere hoede der landsgodheden stonden. En Lebuinus heeft dit, naar ik vertrouw, eveneens gedaan.

Behalve het reeds aangevoerde bestaat er nog een reden, die mij tot het gevoelen noopt dat de bevolking van Hameland van ouds gewoon was op sommige tijden te Deventer bijeen te komen en hier zelfs wel menschen van andere streken bijeenkwamen. Men leest bij Hucbaldus, in diens levensbeschrijving van Lebuinus, dat deze begraven is »in ecclesia portus Daventriensis.« Kon men Hucbaldus onvoorwaardelijk gelooven, zoo zoude men, op grond van deze mededeeling kunnen aannemen, dat er tijdens het overlijden van Lebuinus reeds een haven te Deventer bestond, misschien wel uit hetgeen hier betreffende deze naam wordt gezegd, de gevolgtrekking kunnen maken dat die haven was gemaakt door Davo, een aanzienlijk en machtig man, die met Lebuinus zeer was bevriend. Bij de betrekkelijk geringe historische waarde, door

hij aan Hucbaldus gehecht, meen ik evenwel hieruit alleen dit resultaat te mogen trekken dat er — toen Hucbaldus leefde, d. i. in het begin der tiende eeuw — een bekende haven te Deventer bestond en wel reeds zooulang bestond, dat Hucbaldus meenen kon dat hij wel reeds tijdens het leven van Lebuinus zou hebben bestaan. Ook reeds vroeger vindt men trouwens van dezen haven melding gemaakt, niet slechts in 882 op welk jaar de Annales Fuldenses vermelden, dat de Noormannen den haven hebben verwoest, welke in de Friesche taal Taventeri wordt genaamd, maar ook reeds in een oorkonde van 806, waarbij Karel de Grooten het klooster Sethin, behalve andere goederen, toewijst zeven hoeven (mansa) in Daventre portu ¹⁾.

Om aan te nemen dat hier in de eerste eeuw een Romeinsche haven zou hebben bestaan heeft dit bezwaar dat men te Deventer, voor zoover mij bekend is, nooit Romeinsche munten gevonden heeft ²⁾, en later kan die zeker niet door hen zijn gemaakt, omdat zulk eene vestiging in strijd zou zijn met hun latere staatkunde, om hun heerschappij niet aan deze zijde van den Rijn uit te breiden. Mogelijk acht ik het dat

¹⁾ Zie Reg. Ov. Oork. no. 918. Het klooster Sethin was wellicht te Sotten in de Betuwe „in villa, que dicitur Sethone”, zooals men in een oorkonde van 1015 bij Sloet no. 140 leest, verg. ook no. 289. Het klooster is dan waarschijnlijk door de Noormannen verwoest, als meele anderen in ons land, waarvan velen later niet weer zijn verreesen.

²⁾ Zie echter Molhuysen Over. Alm. 1838 p. 30, die hier de meening bespreekt dat door sommigen Deventer wordt gehouden voor de door Ptolemaeus genoemde plaats Navalia en er op wijst dat Navalia wel eene verzamelaarsplaats van schepen of een haven kan beteekenen.

In de Over. Alm. van 1848 p. 242 vindt men de afbeelding van een te Deventer gevonden steen, die men aldaar als een oude Romeinsche steen beschrijft, doch die ik voorloopig geneigd ben voor een kunststuk uit de 16e of 17e eeuw te houden.

deze haven onder de regeering van Karel den Grooten, misschien wel op diens bevel, is gegraven. Maar waarschijnlijker acht ik het dat hier reeds voor Karel de Grooten een door de natuur gevormde inham of kreek bestond en als haven werd gebruikt.

De IJssel was destijds eene geheel andere rivier dan de door dijken en kribwerk binnen eene enge bedding beslotene die zij nu is. Zij omsloot met hare wateren verscheidene grootere en kleinere eilanden ¹⁾. En de stroom had op vele plaatsen in den oever kreeken geboord, waarvan sommigen zeer geschikt waren als toevluchtsoord voor de schepen bij nacht en ontijden. Zulk eene kreek was zeker het begin van den Deventer haven. En doordat hier te Deventer een rei van lage heuvels tot aan den oever der rivier loopt, onderscheidde deze zich van de meeste anderen, misschien in diepte, maar zeker door den hoogen oeverkant, waar men steeds gemakkelijk kon laden en lossen, terwijl overigens de oevers van de rivier, vooral beneden Deventer, zoo laag zijn dat zij telkens overstroonden. Deze kreek bevond zich, naar ik vermoed, ongeveer ter plaatse waar zich nog de haven bevindt ²⁾, zij strekte zich echter misschien nog verder

¹⁾ Zie oorkonde van 1059 bij Bondam p. 134. In de Cameraarsrekeningen van Deventer van 1348 vindt men de volgende eilanden genoemd die aan de stad toebehoorden: *insula apud Epse, uppen Oerde, uppen Toghe*, verder een eiland tegenover den Stakedertoren, *insula dicta Stokelet, insula dicta Boeldop* en *insula civitatis dicta Proostesweerd*. Uit een post van 1349 pag. 85, waar men leest „*quum (scabini) venerunt de prato insula Toghe et insula prepositi*”, verg. p. 43 en 234, zou men kunnen opmaken dat de geheele Toghe nog een eiland was. In dezen tijd werd er veel gegraven bij de Toghe, zie p. 234, verg. 204, 173, 222. Ook vond ik in 1353 gesproken „*de Nova Palude*” p. 188.

²⁾ In de 14de eeuw, o. a. in 1390, wordt genoemd „*de olde haven agter an onsen Toeghe*”, zie *Dumbar Deventer* p. 182 noot a, en

naar den Brink; althans de waag aldaar moet, naar de vroegere gemeente-architect, de heer Metzelaar, verzekerde, gebouwd zijn op eene plaats waar vroeger water heeft gestaan; en de Brink was toen waarschijnlijk reeds de plaats waar de aangevoerde koopwaren verkoopt werden uitgesteld. Of de Schipbeek reeds van ouds in den haven kan hebben uitgestroomd en of de natuurlijke vorming van den haven kan hebben bedegewerkt, is eene waterstaatkundige vraag, die ik beantwoord moet laten.

Deze haven bestond reeds naar mijne meening en werd reeds gebruikt voordat Deventer in het Fransche rijk is ingelijfd. Hoe gering denkbeeld men ook moge hebben van den toenmaligen handel in deze streken, eenige handel bestond er zeker toch. Reeds

Dumbar merkt hierbij op dat een oud Legendeschrijver, die door hem is geraadpleegd, zie hierboven p. 24, van Lebuinus schrijft: „extruxit juxta portum Daventriense parvam ecclesiam de lignis contextam”, waarom hij meent dat de oude haven dichterbij de kerk was gelegen, welke haven volgens hem „ouwlinks bijlangs de westzijde van de stat en de weide de Toge genaemt uitstreckte door beddewisseling des IJsselstrooms Statwaert aen vernietigt.” Wordt echter met die oude haven „agter an onsen Toeghe”, waar eenige burgers der stad op den vianden gheleghen hadden, niet een andere, vervallen haven bij het Koerhuis bedoeld? In een oorkonde van 1465 bij Dumbar II p. 175 leest men: „die in die Haevinge off bij der Koebrugge (Pothoofdbrug) laden willen oft in die Haevinge van den Toege, wanneer sij godiept in.” Die laatste haven was dus toen niet best. Hierom kon de haven in den tijd van Lebuinus echter wel dichterbij de St. Lebuinuskerk zijn geweest, misschien wel waar nu de Polstraat is, in oude Kameraarsrekeningen van 1361 p. 12 en 13 Poelstrate genoemd. Zelfs zou het wel wonder zijn als de haven, nog niet door groote werken beschermd, precies op dezelfde plaats was gebleven. Ook is de loop van den IJssel vrij wat veranderd, zooals o. a. blijkt uit de eilanden die zich bij de stad bevonden. En hoeveel veranderingen kan de IJssel niet in die zes eeuwen, van de 8ste tot de 14de eeuw, hebben ondergaan? In de Kameraarsrekening van 1352 p. 142 vond ik een post „de havena (haven?) apud Zantpoerte profundenda.” Maar buitendien is het zeker genoeg dat de haven toen reeds was waar zij nu nog is.

lang waren de tijden voorbij dat de Germaansche volkeren zich alleen met dierenvellen bekleedden; geweven kleederen kwamen in zwang en de dierenhuiden werden door hen tegen andere zaken ingeruild aan de Romeinen, die ze noodig hadden voor hunne schilden, tenten, enz. en die aan de Germanen hoe langer hoe meer behoeften leerden.

De handel met verder van den Rijn gelegen streken werd in de eerste tijden alleen gevoerd door Romeinsche kooplieden, die het in kalme tijden waagden daar met hun koopwaar door te dringen en inkoopten te doen, maar de volkeren die vlak aan den rechteroever van den Rijn woonden, bezochten ook zelf de Romeinsche marktplaatsen aan die rivier; zoo verhaalt ons Eumenius in zijne lofrede op Constantius dat onder hem de Friezen en de Chamaven met hun vee geregeld de markten (nundinas) bezochten en hunne landen ter wille van de Romeinen bebouwden.

Nadat de Romeinen de Rijn verlaten hadden, hielden deze markten op te bestaan, die ten behoeve van de Romeinsche garnizoenen werden gehouden. En tijdens de volksverhuizingen, die toen volgden, was aan een min of meer geregelden handel niet te denken. Toen die volksverhuizingen ophielden herleefde weer de handel; door het vertrek der Romeinsche legers had echter de reden opgehouden te bestaan waarom de handel voor de noordelijker streken zich op de marktplaatsen ten zuiden van den Rijn zoude concentreeren; iedere streek kreeg nu, naar ik vermoed, hare eigen markt ¹⁾ en wel uit den aard der zaak op de

¹⁾ In vita II Liudgeri § 23 bij Diekamp p. 67 en 68 wordt bij de vermelding eener gebeurtenis in het leven van Ludger de markt te Alna (Ahlen) „villa in Saxonia in pago Sudhergo” genoemd. En ik

plaatsen en tijden waar en wanneer het volk bijeen
 mocht te komen: de belangrijkheid van de markt hing,
 behalve van het aantal en de welvaart der bezoekers,
 ook van de vraag of de plaats gemakkelijk door de
 kooplieden met hunne waren kon worden bezocht.

Het door Friezen en Saksen bewoonde gedeelte van
 ons land kreeg de vreemde waren, waaraan het be-
 roefte had, zeker grootendeels uit Engeland, waar
 onder den invloed der Romeinen de Britten eene
 hooge mate van beschaving hadden bereikt. Engeland
 was reeds vroeger voor de Romeinsche bezettingen in
 ons land en hooger op aan den Rijn de groote voor-
 landschuur van koren. En nadat de Saksen of Anglen
 en de Friezen in grooten getale naar Engeland waren
 getrokken, werden de betrekkingen tusschen Engeland
 en het vaste land nog nauwer. Over en weer bleef
 men zich nog eeuwen lang stamverwanten voelen: bij
 Beda, een Engelsch schrijver van de 8e eeuw, vindt
 men nog de uitdrukking »antiqui Saxones« voor de
 Saksen op het vaste land en in de Annales Bertiniani
 wordt in de 9de eeuw nog herhaaldelijk van de Saxo-

vermeed dat er toen ook wel een te Mimigernaefor (Munster) »par-
 rochiae sedes principalis in pago Sudtergoe«, zie Altfridus § 23, is
 geweest. In Matthaeus de Rebus Ultraj. cap. XXV p. 21 leest men
 dat Rodolphus de Covordia zich in 1226 een leger verzamelde »de
 bris videlicet de Steenvordia et de Dalen et de Loen et de Gore.«
 Sommige van die markten zullen echter wel eerst na de 8e eeuw zijn
 ontstaan, doordat die plaatsen eerst later een min of meer aanzienlijk
 centrum zijn geworden, zooals ook het geval schijnt te zijn met de
 markt te Oldenzaal (Aldensele), waar in de tiende eeuw een kapittel
 was gesticht en waar in 1049 Keizer Hendrik III aan den Bisschop
 van Utrecht gaf »jus et potestatem habendi mercatum rerum venalium«
 en wel elken woensdag een weekmarkt en bij de viering van de in-
 rijding der St. Plehelnuskerk, XI Kl. Novembr., eene jaarmarkt,
 die 5 dagen duurde. Zie deze oorkonde bij Matthaeus de Reb. Ultraj.
 n. 120.

nes of Angli occidentales gesproken ¹⁾. Toen de Saksen nog pas in Engeland waren haalden zij meest hunne vrouwen van het vaste land; zelfs bleven de aanzienlijke Saksen in Engeland dit, ondanks het verschil van godsdienst, nog doen, nadat zij tot het Christendom waren bekeerd ²⁾. Zeker staken de Engelsche Saksen, stoutmoedige zeevaarders als zij waren, gedurig de zee over, drongen langs de rivieren het vaste land in en haalden en brachten koopwaren van verschillenden aard. Onder Karel den Groote was deze handel zoo aanzienlijk dat deze beloofde aan de Engelsche kooplieden in zijn rijk behoorlijk bescherming te geven ³⁾. Van den anderen kant kwamen ook wel Friezen en Saksische kooplieden in Engeland: toen Ludger zich omstreeks 765 te York bevond, waren daar Friesche kooplieden; en de slavenmarkten te York, Londen en Bristol werden door Saksische kooplieden bezocht.

De voornaamste koopwaar der Saksen, evenals van de meeste Germaansche volkstammen, waren destijds nog slaven, die zij voor den akkerbouw gebruikten en ook wel buitenslands verhandelden ⁴⁾. Verder werden er door de Saksen hoofdzakelijk huiden, misschien ook wel paarden uitgevoerd. Daarentegen bekwamen de Saksen zeker uit Engeland hunne wapenen, metalen, gereedschappen en sieraden of het metaal hiervoor benodigd; en wanneer de oogst hier mislukte, was het Engeland zeker die het benodigde koren aanvoerde. Ook andere waren trokken zij uit het buitenland; zoo

¹⁾ Verg. hierboven pag. 99 noot 1.

²⁾ Schlosser Holl. editie 1861-1862 V p. 156.

³⁾ Dirks Kooph. der Friezen p. 166, verg. Arend I p. 353, volgens wien voor of in 779 dit eerste handelsverdrag moet gesloten zijn.

⁴⁾ Zie Dirks Kooph. der Friezen 1846 p. 42, 138, 139, 165.

den Saksische kooplieden in de 7de eeuw reeds
 a, honig en zeker roode verf; uit Engeland werd
 alve delfstoffen en granen vooral wol uitgevoerd;
 aland leverde reeds lang aan andere landen en
 keren geweven goederen.

Dok in de IJselstreken bestond er natuurlijk reeds
 r voor de komst van Lebuinus behoefte aan ver-
 illende waren die 't eigen land niet opleverde. Deze
 ren werden zeker te water uit het buitenland aan-
 voerd. Mitsdien moeten er wel een of meer plaatsen
 a den IJsel zijn geweest, alwaar die waren in den
 el werden aangevoerd en waar de handel zich voor-
 menlijk concentreerde. En er bestaat n. i. alle reden
 a aan te nemen dat Deventer de plaats is geweest
 ar dit voornamenlijk of uitsluitend geschiedde, niet
 chts om hare gunstige ligging aan den IJsel, maar
 oral omdat Deventer na Karel den Groote eeuwen
 ng de eenige handelsplaats aan den IJsel is geweest,
 arvan melding wordt gemaakt. En is Deventer die
 ats geweest, zoo is dit een reden te meer om aan
 o nemen dat hier goovergaderingen zijn gehouden,
 ar die plaatsen uit den aard bijzonder geschikt waren
 oor markten, op de tijden dat hier het volk bijeen-
 kwam.

Hier te Deventer schijnt ook van ouds een centrum
 van wegen geweest te zijn. Van Nijmegen liep een
 weg den IJsel langs naar beneden; volgens Hofdijk
 zou deze weg verder van Deventer naar Stavoren
 hebben gelooopen; volgens Acker Stratingh zou deze
 weg verder de richting hebben genomen langs de
 Vecht over Hardenberg naar de Eems. Volgens Dirks
 en Weeling zou van Deventer een weg naar Twenthe

hebben geloopen ¹⁾, zooals ik vermoed langs Rijsen, Weerselo en Ootmarsum, de eenige plaatsen in ons gewest waar Romeinsche munten zijn gevonden; terwijl hij over de grenzen dan zeker uitkwam op den weg die van Stavoren over Koevorden naar Keulen liep ²⁾. Dat te Deventer reeds een veer of overtocht over den IJsel bestond voordat Lebuinus hier kwam, meen ik met Prof. de Geer te mogen aannemen ³⁾, alsmede dat hier destijds reeds een der voornaamste wegen, zoo niet de voornaamste weg liep waarover het verkeer plaats had tusschen de Saksen die ten oosten en ten westen van den IJsel woonden, alwaar de Saksen zich naar mijne meening over de Veluwe tot aan den Eem en verder hadden verspreid ⁴⁾. Wellicht liep er van ouds reeds een min of meer belangrijke landweg van Deventer naar Amersfoort, die echter voor den Romeinschen handel wel nooit van gewicht zal zijn geweest ⁵⁾.

Al werden hier te Deventer ook goovergaderingen gehouden en al werden hier ook nu en dan waren aangebracht, niet alleen voor Hameland, maar ook voor Twenthe en andere verder gelegen gouen, toch stel ik mij Deventer, tijdens de komst van Lebuinus, niet

¹⁾ Zie Hofdijk p. 54 en 98, Acker Stratingh II 1e st. p. 419, Dirks p. 183 en Weeling O. Alm. 1837 pag. 22 noot.

²⁾ Zie over dezen landweg van Keulen naar Stavoren Dirks p. 177 en 178 en over de munten te Rijssen enz. gevonden Acker Stratingh II 1e st. p. 417 noot 1. In Gelderland heeft men Romeinsche munten gevonden te Eefde onder Gorsel, te Vorden, te Grol en te Westervoort.

³⁾ De Geer De Saksers pag. 12 noot 3.

⁴⁾ Verg. hierboven § 3 vooral pag. 54, 60 e. v.

⁵⁾ Wanneer de Chamaven en Friezen een Romeinsche markt te Utrecht met hun vee en koren bezochten, zooals Dirks p. 112 en Asch van Wijck aannemen, zullen dit wel alleen die Chamaven, welke daar in de buurt woonden, gedaan hebben.

veel bevolkter voor dan menige andere buurschap. Het stel mij de zaak namenlijk aldus voor, dat hier omme kooplieden op een of meer tijden in het jaar omme waren aanvoerden en aan de van heinde en verre bijeengekomen menigte te koop aanboden en dat het na de inlijving van Deventer in het Frankische rijk en onder den invloed van de toenemende rechts-sterkheid hier zich schippers-kooplieden zullen geves-eld hebben, die zelf de waren van andere landen en reken haalden.

§ 7.

De Evangelieprediking van Lebuinus heeft zich, naar mijne meening, tot de naaste omgeving van Deventer bepaald. Alleen doordat hier bij sommige gelegenheden veel volk bijeen kwam heeft zijn invloed zich ook verder doen gevoelen. Altfridus meldt er ons niets van dat Lebuinus hier het Christendom zou hebben doen doordringen door heinde en verre zendingstreken te maken; integendeel spreekt hij er alleen van dat het volk naar de Deventer kerk toestroomde; en ook andere christen predikers in ons land schijnen zich tot enkele plaatsen en hare naaste omgeving beperkt te hebben, zooals Bonifacius te Wyrda (Woerden?) enz., Werenfridus te Elst, ook later Ludger in Oostergoo.

Over het algemeen is bij geschiedschrijvers van lateren tijd de werkzaamheid van Lebuinus en vooral van Marcellinus zeer overdreven. Zelfs zou men, wanneer men sommige schrijvers volgt, aan Marcellinus een grooter aandeel in de bekeering van Overijssel moeten toekennen dan aan Lebuinus, daar laatstgenoemde zich dan maar uitsluitend tot Deventer en

omstreken zou hebben bepaald, terwijl Marcellinus ook in Twenthe en de Vechtstreek zou hebben gepredikt en kerken gesticht.

Wat men uit goede bronnen van Marcellinus weet geeft geen reden tot de vooronderstelling dat deze aan de bekeering van Overijsel veel deel heeft gehad. Ludger schrijft in *vita Gregorii* dat Gregorius met goedvinden van zijn meester Bonifacius twee knapen van Angelsaksischen oorsprong, Marchelmus en Marcuvinus genaamd, als leerlingen tot zich nam ¹⁾. Altfridus verhaalt in *vita Ludgeri*, dat Gregorius aan Lebuinus, op diens verzoek om hem naar den IJsel te doen brengen, Marchelmus medegaf, opdat deze hem aan het hoofd zou stellen van het volk (ut eum praeponeret populo). Hieruit mag men m. i. opmaken dat Marchelmus in deze streken, meer bepaald aan den linkeroever van den IJsel, waar Lebuinus zijne prediking begon, bekend was, wellicht aldaar vroeger het Evangelie had verkondigd. Altfridus noemt hem hier een slaaf of dienaar Gods, van zijne prille jeugd af door Bisschop Willebrord onderwezen, en vermeldt hem later nog eens naar aanleiding van een droom, dien Ludger te Utrecht had in dat zevental jaren 777—784 dat Ludger, als geestelijke verbonden aan het klooster van S. Salvator te Utrecht, in Oostergoo het Evangelie verkondigde. Marchelmus wordt bij deze gelegenheid genoemd »custos ecclesiae S. Salvatoris» ²⁾.

Latere schrijvers die andere en meer bijzonderheden

¹⁾ *Vita Gregorii* bij Browerus *Sidera* p. 10: „(Gegorius) pueros duos cum consensu magistri (Bonifacii) in discipulatum suum, Marchelimum videlicet et Marcuvinum de gente Anglorum, secum adduxit.” Moll *Kerkg.* I. p. 158 vermoedt dat beiden jonge slaven waren.

²⁾ Zie Altfridus I § 18, alwaar ook wordt genoemd Haddo praepositus monasterii.

Marcellinus weten te verhalen, zooals Beka en Heda, Brumanus en Pseudo-Marcellinus, verdienen zeer weinig geloof waar het die oude tijden betreft. Beka, die omstreeks 1350 schreef, en Heda, die in 1525 stierf, gaan van de meening uit dat deze Marcellinus, die Lebuinus naar den IJsel vergezelde, daar te lande met Willebrordus was gekomen. Beka noemt hem op onder de medgezellen van Willebrordus. Heda zegt dat Marcellinus, meer dan 100 jaren oud, bij Oldenzaal is gestorven, na 72 jaren het Evangelie gepredikt te hebben ¹⁾. Nu weten wij echter uit het leven van Gregorius door Ludger, dat Marcellinus of omstreeks het jaar 723 door Gregorius als knaap bij zich genomen is, alzoo bijna eene halve eeuw eerder moet zijn geboren dan Heda meent. En evenmin deugt het sterfjaar 762 dat Heda opgeeft: immers uit het leven van Ludger door Alfridus blijkt dat dezelfde Marcellinus, die Lebuinus naar den IJsel vergezelde, tusschen de jaren 777 en 784 nog custos was van de St. Salvator te Utrecht.

Dat Marcellinus te Oldenzaal zou gestorven zijn is mogelijk, maar er is even weinig grond om dit op gezag van Heda aan te nemen als om, op gezag van Beka, aan te nemen dat Lebuinus te Oldenzaal stierf, wat in strijd is met hetgeen andere schrijvers zeggen. Evenmin bestaat er reden met Brumanus aan te nemen dat Marcellinus te Oldenzaal zou begraven zijn en dat door hem en Lebuinus of onder hun invloed een kapel zou zijn gesticht te Heemse aan de Vecht

¹⁾ Zie over Marcellinus Beka, in *vita Willebrordi* p. 8 en 10, in *vita Gregorii* p. 20; Heda in *vita Willebrordi* p. 25, in *vita Gregorii* p. 38. Zie ook de *Overijss. Chronycke* bij *Dumbar Analecta* II p. 209, die meldt dat Lebuinus en Marcellinus „anno 700 het christengelove omtrent Deventer gepredicket hebben.”

en kerken te Oldenzaal en Ootmarsum ¹⁾. Reeds de bijvoeging dat dit prachtige tempels met hooge torens waren, doet zien hoe deze schrijver phantaseeren kon.

Nog gewichtiger rol geeft aan Marcellinus zekere Pseudo Marcellinus, een onbekend schrijver, waarschijnlijk uit de 15de eeuw, die op naam van Marcellinus eene levensbeschrijving van Suitbert schreef, welke allerlei fabelen bevat, deels uit oude verhalen, deels uit eigen brein geput, doch een tijdlang door vele schrijvers voor echt is ghouden. Deze toch legt aan Marcellinus de volgende woorden in den mond: ik Marcellinus, presbyter, gezonden naar de streken over den IJsel, regeer over Oldenzaal, Drenthe en Twenthe en Koevorden en Deventer en heb dit van den Heidenschen Godsdienst gezuiverd ²⁾.

¹⁾ Zie H. Brumani, scholae rectoris, Res Transisalanac, bij Dumber Anal. II p. 53: „Lebuinus interim et Marcellinus in Transisalanania omni opera studioque incubuere ut paganos ad verae fidei cognitionem perducerent, tam prospero eventu ut non solum Heemschae ad Vidrum fluvium ab incolis sacellum exstructum sit in quo sacra peragerentur, verum etiam Daventriae, Oldensaliae, Odemarshemi fana stupendi operis suis turribus coelo surgentia . . . Marcellinus, septuaginta annorum spatio piitatis magistrum cum jam egisset Oldensaliae vita decessit ibique in templo tumulatus, Lebuinus vero Daventriam.”

²⁾ Et ego Marcellinus presbyter a praefatis Pontificibus missus ad partes Transisalanas, locum Aldensalem, Trentam et Twentam et Covordiam ac Daventriam rego. Zie over Pseudo Marcellinus o. a. Roijaards Inv. 3e dr. p. 194. — Ook Cincinnius in zijne vita Ludgeri 1515 zegt dat Marcellinus reeds voor Lebuinus de inwoners bekeerde „Daventriae Transisalananiae Trentaeque.” Zie Paris de Ludgero p. 50 noot 3. In overeenstemming met dezen Pseudo Marcellinus zegt ook Molhuysen Over. Alm. 1836 p. 4, dat Marcellinus toen hij Lebuinus vergezelde reeds was een man van hooge jaren en dat hij reeds „vroeger deze streken bezocht en zoowel te Deventer als hooger op in Drenthe en Twenthe, bijzonder te Koevorden en Oldenzaal, veel gedaan had tot bekeering der inwoners.” Hetzelfde zegt ook Witkamp Gesch. der 17 Nederlanden 1882 I p. 130, met dit verschil evenwel dat volgens hem Marcellinus „inzonderheid nabij Hardenberg en Ootmarsum” reeds belijders voor Jezus leer had gewonnen.

indelijk dient nog onder de nieuwere schrijvers
 waards vermeld te worden, die in zijne bekende Ge-
 iedenis der Invoering van het Christendom in
 derland betreffende Marcellinus schrijft: »daar (d. i.
 Overijsel) was hij ijverig bezig en vooral wordt er
 meld dat vijf plaatsen, wier namen niet genoemd
 warden, door hem van 't Heidendom bekeerd, aan
 in onmiddelijk opzicht werden aanbevolen. Twenthe
 as vooral het tooneel van zijn zendelingschap, en
 marin nog bezig, stierf hij te Oldenzaal en werd te
 leventer begraven.« Hoe deze schrijver aan die laatste
 bijzonderheden kwam, is gemakkelijk na te gaan, al
 wordt het door hem zelven ook niet gezegd: hij heeft
 namelijk de berichten van Heda, Pseudo Marcellinus
 en Brumanus door elkaar gewerkt en naar zijne op-
 telling verbeterd en geretoucheerd. Maar hoe komt
 hij aan de bijzonderheid van die vijf ongenoemde
 plaatsen? Geruimen tijd bleef ik hierover in 't onzekere.
 Wel zegt Altfridus I § 24, dat Ludger vijf plaatsen
 (gelli) in Friesland heeft bekeerd en onder zijn toe-
 zicht gekregen, maar het scheen mij onmogelijk toe,
 dat men die plaats bij vergissing op Marcellinus liet
 slaan, tot ik die plaats op zulk eene wijze bij van
 Heussen vond aangehaald onder eenige berichten be-
 treffende Marcellinus, dat ik er ook een oogenblik
 mee in de war raakte. En dat hier van vijf plaatsen
 in Friesland wordt gesproken belette Royaards niet
 om aan te nemen dat die plaatsen in Overijsel lagen,
 omdat hij het er voor hield dat Overijsel ook destijds
 tot Friesland behoorde ¹⁾. En zoo meen ik hiermede

¹⁾ Verg. hierboven pag. 69. Zie verder Roijaards Inv. 3e druk
 n. 292, van Heussen Kerk. Hist. folio ed. I p. 124. Ook Moll Kerkg.
 p. 167 verklaart op dezelfde wijze dit bericht bij Roijaards.

de wordingsgeschiedenis van dit valsche bericht te hebben opgespoord. Wellicht is Pseudo Marcellinus er ook op dergelijke wijze toe gekomen om juist vijf namen te noemen ¹⁾.

Wat mij betreft, ik meen dat er geen grond bestaat om aan te nemen dat Marcellinus veel aandeel heeft gehad in de bekeering van Overijsel en dat er omstandigheden bestaan die dit zeer onwaarschijnlijk maken. Aan Lebuinus, aan Ludger, aan Werenfridus, ook aan de beide Ewalden, aan Willebrordus, aan Plechelmus, aan Gangulphus zijn in deze streken kerken toegewijd, maar geen kerk of kapel is, voor zoover mij bekend is, aan Marcellinus toegewijd ²⁾. En te Deventer waar, in later tijd althans, de overblijfselen van Marcellinus rustten, werd van die reliquiën betrekkelijk weinig notitie genomen, niet alleen veel minder dan van die van Lebuinus, maar ook zelfs minder dan van die van Bisschop Radboud. Terwijl zoowel op den sterfdag van Lebuinus (Pridie Idus Novembris) als op den dag der »Translatio beatorum Lebuini et Radbodi confessorum« (VII Kl. Julii) het

¹⁾ Onder de nieuwere schrijvers die de geschiedenis van Lebuinus en Marcellinus met nieuwe bijzonderheden hebben verrijkt, moet ook nog genoemd worden Witkamp, die p. 130 van zijne Geschiedenis mededeelt, dat beiden te Deventer gehuisvest waren bij de weduwe Averhilda, dat beiden naar Markelo zijn gegaan, enz. Hoe hij er aankomt kan ik niet mededeelen.

²⁾ De kerken van Deventer en Wilpe waren aan *Lebuinus*; die van Wigmond, Zelhem, Varseveld en Hal aan *Ludger*; die van Olst en Hummel aan *Willebrordus* toegewijd; aan *Werenfridus* was niet slechts de kerk te Elst op de Betuwe, maar ook te Ulzen in het Bentheimsche; aan de beide *Ewalden* de kapel te Laer; aan *Plechelmus* de kerk te Oldenzaal; aan *Gangulphus*, een Frankisch zendeling, de kerk te Garderen toegewijd. Zie Lindeborn Hist. Episc. Dav. p. 177, 232, 238, 484, 175, 237, 540, 185, 462; verg. betreffende de kerk te Ulzen een oorkonde van 1327 bij Jung, en over de kerk te Zelhem Lacomblet Urk.buch p. 30, Sloet p. 48.

zilveren hoofd van Lebuinus, op laatstgemelden dag
 ook dat van Radboud steeds in eene plechtige processie
 over het kerkhof werden rondgedragen, werd op den
 aan Marcellinus toegewijden dag (Pridie Idus Julii)
 zilveren hoofd alleen dan in eene processie rond-
 gedragen wanneer die dag tevens op een Zondag viel
 dan ook niet door twee canonici, zooals bij Lebuinus
 het geval was, maar door twee vicarii. Ook op den
 dag, aan de inwijding der kerk toegewijd, zijnde de
 Zondag voor Margarethae festum (Pridie Nonarum Julii
 soms) volgde in de processie op de capsa Lebuini
 eerst de capsa Radbodi, dan eerst de capsa Marcellini.
 En deze capsa of kaste van Marcellinus was ook, zoo-
 als uit eene inventaris der zilveren voorwerpen in de
 St. Lebuinuskerk blijkt, veel minder kostbaar dan die
 van Lebuinus en Radboud, welke op zilveren leeuwen
 rustten, terwijl de leeuwen onder de kaste van Mar-
 cellinus maar van hout waren ¹⁾. Uit een en ander
 meen ik gerust de gevolgtrekking te mogen maken,
 dat Marcellinus te Deventer als een persoon van veel
 minder gewicht dan Lebuinus werd beschouwd; hij
 wordt in de boeken van het kapittel genoemd »socius
 sancti Lebuini«, maar hij werd geenszins met Lebuinus
 gelijk gesteld. En dat zijne nagedachtenis op andere
 plaatsen in Overijsel zou geëerd zijn heb ik niet kun-
 nen ontdekken, zelfs niet te Oldenzaal, waar hij vol-
 gens Heda en de Overijsselsche Chronijk zou gestorven.
 volgens Brumannus ook zou begraven zijn en waar
 volgens velen meer bepaald het centrum zijner werk-

¹⁾ Zie de uittreksels uit het Ordinarius Capituli op gemelde dagen
 bij Dumbar, Deventer, I p. 284, 286 en 291 en het uittreksel uit het
 Necrologium bij Dumbar I p. 397. Gemelde inventaris van zilveren
 voorwerpen vindt men bij Dumbar I p. 440.

zaamheid zou zijn geweest. Ware Marcellinus de man geweest die Twenthe had bekeerd en had hij eene kerk te Oldenzaal gesticht, zooals men bij vele schrijvers vindt vermeld, vreemd zou het zijn dat zijn reliquien niet te Oldenzaal werden bewaard en dat de kerk aldaar niet aan hem was gewijd, maar eerst aan S. Silvester en later aan S. Plechelmus, wiens overblijfselen aldaar onder Bisschop Balderik schijnen gebracht te zijn. Ook schijnen er bij de kerk en het kapittel te Oldenzaal geene overleveringen omtrent Marcellinus bestaan te hebben. De decaan dier kerk Rovenius, die omstreeks 1613 eenige aantekeningen schreef, schijnt uit eene overlevering te putten, waar hij zegt dat Twenthe omstreeks 753 door Plechelmus is bekeerd, maar wat hij omtrent Marcellinus schrijft, heeft hij, zooals hij zelf zegt, ontleend aan het leven van Suibertus, waarvan de onechtheid tegenwoordig algemeen wordt aangenomen. Rovenius stelt zich de zaak aldus voor dat voor de komst van Plechelmus Marcellinus reeds in Twenthe had gepredikt, maar de bewoners daarna weer tot het Heidendom waren vervallen en toen nogmaals door Plechelmus waren bekeerd ¹⁾. Dit is echter, dunkt mij, niets dan eene gissing door Rovenius gemaakt, in verband met de berichten van sommige schrijvers, die Marcellinus hielden voor een der medgezellen van Willebrord en zijne prediking dan ook reeds in de 7de eeuw laten aanvangen. Er blijkt niets van dat er zoodanige overlevering in Twenthe zou hebben bestaan. Had deze bestaan, zoo had men in de Middeneeuwen ook aldaar eene bijzondere betrekking op Marcellinus moeten ge-

¹⁾ Lindeborn Hist. Ep. Dav. p. 186.

voelen, doch hiervan blijkt zoo weinig, dat in de Plechelmuskerk te Oldenzaal wel vicarien voorkomen aan de Ewalden, Bonifacius, Eligius en Lambertus, maar geen aan Marcellinus gewijd.

Dat de reliquien van Marcellinus in de kerk te Deventer waren is op zichzelf nog geen bewijs dat hij hier begraven is. Volgens Beka zou Bisschop Baldericus verschillende lichamen van Heiligen hebben opgezocht en hiermede kerken versierd, zooals van Werenfridus, Lebuinus, Plechelmus, Odulphus en anderen; Marcellinus wordt hier niet genoemd ¹⁾. De overblijfselen van Plechelmus zijn toen waarschijnlijk van Roermond, waar hij gestorven en begraven was, naar Oldenzaal overgebracht ²⁾. En zoo zoude ook Marcellinus eerst kunnen zijn begraven in de St. Salvator te Utrecht, van welke kerk hij in de jaren 777-784 custos was en zouden zijne overblijfselen veel later kunnen zijn overgebracht naar Deventer. Ook zou het echter kunnen zijn dat Marcellinus bij de stichting van het Deventer coenobium, waarover ik zoo straks zal spreken, hiervan deel heeft uitgemaakt en alzoo in Overijssel is gestorven.

¹⁾ Zie Beka p. 34 „idem episcopus (Baldricus) corpora sanctorum Werenfridi, Lebuini, Plehelmi, Wironis, Otgeri, Odulphi ac Radbodi per mysticam revelationem adinvenit; de quibus sanctis Patronis Trajectensem ecclesiam gloriosus adornavit.” Buchelius verwondert zich noot *f* over de uitdrukking „per mysticam revelationem” met het oog op Radboud, die te Deventer begraven was. Maar ook van de anderen wist Baldricus natuurlijk wel in welke kerk zij begraven waren, Werenfridus te Elst, Lebuinus te Deventer, Plechelmus, Wiro en Otgerus in het klooster van de St. Pieters of Odiliaberg bij Roermond, Odulphus te Utrecht; maar de openbaring was noodig om bij de opgraving onder vele andere lijken dat van de Heiligen te kunnen aanwijzen.

²⁾ Verg. over Plechelmus Lindeborn p. 186 en van Heussen I p. 111, die ook eenige bronnen vermeldt.

Wat de hierboven vermelde overlevering betreft dat Plechelmus in Twenthe zou hebben gepredikt, ik meen hieraan geene waarde te moeten hechten. Waar die overlevering niet van elders wordt bevestigd en geen der oudere schrijvers die Plechelmus vermelden hiervan gewag maken, zou ik eerder meenen dat die overlevering een gevolg is van het bezit dier reliquien, en het feit dat Baldericus die reliquien aan deze kerk heeft geschonken bewijst toch zeker op zichzelf nog volstrekt niet dat Twenthe eenige bijzondere betrekking had op Plechelmus. Eindelijk verdient nog opmerking dat het schier onmogelijk is dat Plechelmus, die een oudere tijdgenoot van Bonifacius moet geweest zijn, in de eerste helft der 8ste eeuw met blijvend succes in Twenthe heeft gepredikt en dat de overlevering zelve zeer onbestemd is. Rovenius zegt dat Plechelmus door Pepijn naar Friesland en de landen over den IJsel gezonden is en dat de Tubanten of Twenthers door hem zijn bekeerd; blijkbaar wist niemand precies te zeggen wat hij had gedaan.

Volgens Beka zou Gregorius niet slechts Lebuinus en Marcellinus, maar ook Willibaldus naar Overijssel hebben gezonden ¹⁾. Hoe Beka er toe gekomen is om dit van Marcellinus te zeggen laat zich uit Alfridus, Huchaldus en andere oude schrijvers zeer goed verklaren, maar hoe komt hij aan Willibaldus? Ludger schrijft in de levensbeschrijving van zijn geliefden meester Gregorius dat Willibaldus niet alleen een bisschopszetel te Hehstede onder de Baguarii heeft bezet, maar ook in Nordgoe heeft gepredikt, waar Bonifacius

¹⁾ Beka in *vita Gregorii* p. 20 „*idem episcopus destinavit Lijfvinum, Marcellinum ac Williboldum ad partes Transisellanas praedicare sanctum Evangelium.*”

le eerste grondslagen had gelegd ¹⁾. Nu wordt in oorkonden van 793 en 891 een pagus Nordgo genoemd met de plaatsen Hatheim en Fasna, waarin sommigen een gedeelte van de Veluwe zien ²⁾; de Utrechtsche kerk bezat goederen te Nordgo: Altfridus vermeldt een pagus Nordgo, alwaar een blinde woonde die in zijn jeugd Ludger had gediend ³⁾, en Bonifacius zou zeer goed, hetzij tijdens zijn verblijf ten zuiden van het meer Almare, hetzij later, op de Veluwe de grondslagen van het Christendom hebben kunnen gelegd ⁴⁾. Maar ook is het mogelijk dat Nordgo, waar Willibold predikte, het graafschap Nordgou in den Elzas was ⁵⁾ of Nortgowi bij de rijksverdeeling van 839 genoemd. Opmerkelijk blijft het echter zeker dat Beka hem noemt, hoewel ik er overigens geen spoor van heb ontdekt dat hij in ons land is werkzaam geweest, behalve dat van Heussen hem geloofsverkondiger in Vriesland noemt. Of heeft Beka misschien bedoeld Winnibaldus den broeder van gemelden Willibaldus, die volgens Ludger aan Gregorius zeer dierbaar was en in diens gewest door zijne prediking licht verspreidde ⁶⁾? Was

¹⁾ Zie *vita Gregorii* bij Browerus Sidera p. 8: „Willibaldus . . . episcopatum quod nuncupatur in Hehstede in parte proxima nobis Beguariorum. Idem in Nordgoe simili modo ut pius Pater a fundamentis illud erigens melioravit et custodivit.”

²⁾ Zie hierboven § 4 pag. 87 noot 2.

³⁾ Zie Altfridus II § 1: „Fait quidam in pago Nordgo Irmingerus nomine qui eidem sancto Liudgero prius in juventute serviebat.” Hij was later in dienst van Dindo, die met zijne vrouw het klooster te Werden ging bezoeken. Diekamp pag. 27 noot 4 en pag. 39 weet eigenlijk niet waar hij die Nordgou zoeken moet.

⁴⁾ Verg. hierboven pag. 118 en 128.

⁵⁾ Zie Kremer De Graven in Hameland p. 3. Ook van Spaan Oordeek. Inl. IV p. 137 twijfelt of in de oorkonde van 890 een gou op de Veluwe wordt bedoeld.

⁶⁾ Zie *vita Gregorii* l. l. „germanus praedicti Willebaldi nomine Winnibaldus Presbyter magistro meo B. Gregorio valde carus et ipse

het aan een van deze beiden te danken dat Lebuinus aan de overzijde van den IJsel reeds Christenen vond?

Onbewezen en onwaarschijnlijk acht ik in allen geval dat reeds vóór Lebuinus het Christendom in Overijsel was doorgedrongen en acht ik eveneens de bewering van velen dat Marcellinus, hetzij voor hetzij na de komst van Lebuinus een groot deel aan de bekeering van Overijsel heeft gehad. Uit Altfridus, in verband met de overleveringen bij de Deventer kerk, moet, dunkt mij, worden opgemaakt dat Marcellinus niet veel anders heeft gedaan dan Lebuinus naar deze IJselstreken te brengen en hij ten minste alleen als zoodanig werd vereerd.

Ook de werkzaamheid van Lebuinus is door vele schrijvers zeer overdreven, laatstelijk nog door Moll, die in zijne Kerkgeschiedenis schrijft dat »Lebuinus in den beginne van zijne prediking tijden van ongestoorden voorspoed had, zoodat hij zelfs op plaatsen, die ver van Deventer verwijderd waren, met zijn medearbeider Marchelmus kerken en gemeenten kon stichten, te Oldenzaal, naar men zegt te Ootmarsum, te Heemse aan de Vecht en elders.«¹⁾ Volgens mijne meening is er toch geen historische grond om aan te nemen, dat er door hem op meer plaatsen kerken zijn gesticht dan te Wilpe en te Deventer, en laten de oudste ver-

locum et regionem suam sancte et feliciter illustravit." Hij is op het laatst van zijn leven abt te Heidenheim geweest. In Cronica de Trajecto bij Matthaeus Analecta V p. 314 leest men: Iste Gregorius misit Lebuinum, Marcellinum et *Winiboldum* in Transiselaniam ad praedicandum et convertendum populum.

¹⁾ Moll Kerkg. I p. 167. Hij verwijst hierbij naar Molhuysen, die steunt op Brumanus en zelfs op Pseudo Marcellinus, zie Over. Alm. 1836 p. 5.

halen omtrent Lebuinus dit zelfs niet toe ¹⁾. En op zich zelf is het zeer onwaarschijnlijk dat Lebuinus allerwege in ons gewest kerken zou hebben gesticht. Zooals ik hierboven heb betoogd is Lebuinus waarschijnlijk eerst omstreeks 768 hier te lande gekomen en is hij reeds omstreeks 772 gestorven ²⁾. Zijn zendingsarbeid is alzoo niet van langen duur geweest; daarenboven heeft hij eerst nog eenigen tijd gewacht voor hij den IJssel overschreed en zich te Deventer vestigde; en zijn arbeid is daarna nog eens afgebroken toen de Saksen de kerk verwoestten en alle christenen verdreven. Bedenk hierbij nog dat m. i. Lebuinus in Overijssel niet onder Frankische bescherming predikte, dat de Saksen toen niet alleen een zeer onbeschaafd volk waren, maar ook van nature wantrouwend tegenover het Christendom, en dat het alzoo onraadzaam moest zijn meerdere kerken en gemeenten te stichten, voordat de christelijke gemeente te Deventer zich goed gevestigd had en van hieruit het Christendom zich verder had verbreid. Het behoort ook volstrekt niet tot de gewoonten van de zendelingen in die dagen om hunne krachten aldus te versnipperen. Bonifacius vertoefde achtereenvolgens geruimen tijd op een drietal plaatsen ten zuiden van de Zuiderzee; Ludger wijdde zeven jaren achtereen zijne krachten aan Oostergoo; Werenfried de zijne aan Elst, Adelbert aan Kennerland.

Evenwel is de werkzaamheid van Lebuinus niet

¹⁾ Zie vooral Altfridus, Hucbaldus en het oude lied betreffende Lebuinus. In vita II wordt wel in het algemeen gezegd dat Lebuinus kerken (ecclesias) bouwde, (verg. hierboven p. 9) maar dit is alleen te wijten aan minder nauwkeurige inlichtingen.

²⁾ Verg. hierboven pag. 30 e. v.

gering te schatten. Hij had te Deventer eene belangrijke Christengemeente gesticht, zooals blijkt uit de woede der ongeloovige Saksen en hunne verwoesting der geheele plaats. Bij de eerste verwoesting, zegt Alfridus dat de Christenen uit deze streek verdreven werden en de kerk verbrand; bij de tweede verwoesting, na den dood van Lebuinus, werd de geheele plaats verwoest en deze bleef hierop geruimen tijd woest en ledig; alle inwoners schijnen alzoo toen reeds Christenen te zijn geweest. Wellicht had door den invloed van Lebuinus Gregorius onder zijne leerlingen in de Utrechtsche school ook reeds eenige Saksen uit deze streek ¹⁾. Ludger schrijft althans dat zij kwamen uit den nieuwen tuin Gods, die in zijnen tijd was aangelegd.

Lebuinus of Liafwinus, zooals zijn naam nog bij Alfridus voorkomt, behoorde tot de Angelsaksische bevolking van Engeland ²⁾ en was als zoodanig bekend met de taal en de zeden der bevolking in deze streken. Toen hij hier kwam was hij reeds presbyter, alzoo een man van middelbaren leeftijd, en Alfridus noemt hem »doctus«, geleerd, hetgeen niet vreemd is in een tijd dat de Engelsche scholen zoo beroemd waren. De

¹⁾ Zie Ludgers Commemoratio de sancto Bonifacio atque Gregorio, bij Browerus Sidera p. 13, Reg. Over. Oork. no. 897: „Quidam vero et de novella Dei plantatione, diebus nostris inchoata Fresonum et Saxonum.”

²⁾ In de uitgave van Diekamp leest men slechts „de terra Anglorum”, in de meeste Ms. en in vita II echter „de gente Anglorum”, Ubbo Emmius Rer. Fris. p. 62 noemt „Leafwinus quidem Frisius”, Luden Gesch. der teutschen Volks IV p. 28 noemt hem een Frank, verg. E. J. Diest Lorgion Gesch. van de Inv. des Christ. in Nederland 1852 p. 119 noot 27. Luden houdt hem tengevolge van die dwaling voor een vromen ijveraar, die het leger der Franken vooruit snelde om het woord Gods onder de Saksen te verkondigen en met dat woord tweedracht onder hen te verwekken.

postbaarheden die worden vertoond als door hem te zijn medegebracht, schijnen aan te duiden dat hij niet slechts een vermogend man was maar ook eene zekere mate van kunstzin bezat. Hoogst waarschijnlijk was hij ook van een aanzienlijk geslacht; althans volgens Moll ²⁾ waren alle zendelingen onder de Friezen en Saksen edellieden. Wellicht was dit ook een onmisbare eigenschap om invloed te verkrijgen, te meer omdat in die dagen, anders dan in den eersten Christentijd, de bekeering tot het Christendom meest met de aanzienlijken schijnt begonnen te zijn.

Door welke beweegredenen gedreven Lebuinus zijne prediking aan den IJssel begon, blijkt uit hetgeen hij volgens Altfriidus aan Gregorius mededeelde: dat hij dat driemaal in den droom op ontzettende wijze door God vermaand was hier het Evangelie te verkondigen. Eerster bevond Lebuinus zich voor zijn overkomst hier in de lande in een Engelsch klooster. Daar hoorde hij telkens verhalen van Engelsche zendelingen die met vrucht op het vasteland predikten, vooral ook onder de Friezen. Die verhalen oefenden eenen wonderbaren invloed op hem uit, meer dan de Noordpooltochten en andere onderzoekingstochten op de energieke en min of meer avontuurlijke jongelingen van onzen tijd; meer dan de ontdekkingsreizen van de 16e eeuw op de zeevaarders en kooplieden van dien tijd. Een heilige, vurige geestdrift ontwaakte in hem. Toch schijnt hij de bezwaren niet licht te hebben geteld, of zijn vaderland niet dan met moeite te hebben kunnen verlaten; hij aarzelde, maar telkens duidelijker hoorde hij die stem in zijn binnenste: ook gij zijt geroepen

²⁾ Moll Kerkgesch. I p. 188.

aan uwe stanverwanten op het vasteland het Evangelie te brengen; en op ontzettende wijze werd hij door God er toe vermaand. Hetzij dat Lebuinus door zijne afkomst het oog bijzonder op de Saksen had gericht, of dat er andere redenen voor bestonden, hij hoorde, volgens het meergemelde oude lied op Lebuinus, in Engeland de Goddelijke vermaning om onder de Saksen en volgens Altfridus zelfs nog meer bepaald om aan den IJsel op de grenzen der Franken en Saksen te prediken. Zeker was hem uit Beda, een schrijver van het begin der 8e eeuw, zoowel als uit mondelinge verhalen de ongelukkige afloop bekend der zendings-tocht van de beide Ewalden, die, evenals hij, buiten de bescherming der Franken om, onder de Saksen het Evangelie hadden willen verkondigen, nu ruim een halve eeuw geleden. Maar dit schrikte hem niet af, evenmin als de veel latere vruchteloze pogingen van Bonifacius om het Evangelie onder de Saksen te doen doordringen, evenmin als de marteldood dien Bonifacius nog kort te voren onder de Friezen had ondergaan, bij wien het christendom toch reeds vrij wat meer ingang had gevonden. Alleen hebben deze voorbeelden misschien het gevolg gehad, dat hij zich voornam om met voorzichtigheid en beleid te handelen, ten einde meer waarborg te hebben dat zijn waagstuk ook gunstige resultaten zou opleveren. Zoo ging hij eerst naar Utrecht, waar hij het best in de gelegenheid was zich op de hoogte van de IJselstreken te stellen; zoo nam hij Marcellinus mede, die reeds meer aan den westelijken oever van den IJsel schijnt geweest te zijn; zoo begon hij aan den westelijken oever van den IJsel, waar zich reeds eenige christenen bevonden, het Evangelie te verkondigen. Hier

bouwden de geloovigen voor hem een bedehuis, oratorium, te Wilpe eene plaats schuinsch tegenover Deventer gelegen. En daarna — zeker nadat het christendom ook aan den overkant van de rivier reeds min of meer was doorgedrongen — bouwde men voor hem te Deventer eene kerk, ecclesia, en vestigde Lebuinus daar zijn verblijf. Hucbaldus vermeldt dat voor Lebuinus een huis werd gebouwd naast de kerk. Hetzelfde zegt Altfridus echter ook reeds met andere bewoordingen: immers het verschil tusschen een oratorium en ecclesia bestaat minder in de grootte en de sierlijkheid van het gebouw als wel daarin dat aan eene ecclesia steeds geestelijke of parochiale zorg was verbonden ¹⁾.

Wat wij van de werkzaamheid en de persoonlijkheid van Lebuinus afweten is niet veel, maar toch genoeg om min of meer eene voorstelling van hem te krijgen, de voorstelling van eene andere persoonlijkheid b. v. dan van Livinus, wiens dichterlijke, zwaarmoedige natuur ons door een lied is bekend, van Ludger, wiens »vultus hilaris, non tamen facilis in risu« Altfridus I c. 9. vermeldt, van Bonifacius, die door zijn ijver voor de Latijnsche hierarchie en zijn dogmatischen zin, gepaard met groote organiseerende talenten, misschien wel boven alle andere geloofsverkondigers van die eeuw uitsteekt, maar ook voor velen eene minder aantrekkelijke figuur vormt.

Bisschop Radboud verhaalt ons hoe streng Lebuinus was tegen zich zelven, sober levende, zwaar werkende en zich zelven kastijdende; hij beteugelde en temde, zegt Radboud, de oproerigheid van zijn jonge

¹⁾ Zie Roijaards Inv. 3e dr. p. 184 Gesch. II p. 153.

bloed, opdat hij misschien niet zelf iets afkeuren waardigs zou doen, terwijl hij aan anderen predikte. In overeenstemming hiermede roemt Hucbaldus zijn nederigheid en zegt dat zijne daden geheel in overeenstemming waren met hetgeen hij in zijne prediking aanbeval. In het oude lied op Lebuinus wordt zijn zachtmoedigheid en beleid geroemd.

Lebuinus vir sensatus,
 Prudens, mitis et beatus,
 Signa fecit plurima.
 Diffidentes superavit,
 Quorum mentes permutavit
 Per verba salubria.

Verscheidene trekken, die zijn persoon min of meer teekenen, deelt ons Altfridus mede, waarvan velen door ons reeds hierboven zijn besproken; buitendien verdient nog meer bijzonder onze aandacht zijne diepe droefheid en zijn troost zoeken bij God na de verwoesting der Deventer kerk, alsmede de herbouwing dier kerk, zoodra de omstandigheden dit maar eenigszins toelieten; ook verdient opmerking dat onder de geloovigen, die hem bij zijne komst welwillend ontvingen, door Altfridus alleen eene vrouw, Avaerhilda, met name wordt genoemd, en dat volgens Hucbaldus Lebuinus bij deze vrouw, daar Abachilda genoemd, zijn intrek nam.

Van de door anderen vermelde bijzonderheden staat m. i. genoegzaam vast dat Lebuinus eens eene algemeene vergadering, »generale consilium,« van de Saksen, hetzij aan de Weser, hetzij te Marclo, op de grenzen

¹⁾ Zie Sermo beati Radbodi bij Surius Nov. 12 p. 282: „Pubertatis spatia non lascivientis animi voluptatibus effeminavit sed potius rigore frugalitatis et jugi laborum exercitio rebellionem juventutis edomuit, castigans corpus suum et in servitutum redigis ne forte cum aliis praedicaret, ipse reprobis officeretur.

van Twenthe, bijwoonde, omdat men die bijzonderheid zoowel in het oude lied op Lebuinus als bij Hucbaldus vindt vermeld. Zeker onderscheidde Lebuinus zich niet slechts door grooten ijver maar ook door eene groote welsprekendheid, die het volk naar de Deventer kerk deed samenstromen om hem te hooren. Ware de redevoering, die Hucbaldus hem op de volksvergadering der Saksen in den mond legt, eene volksverlevering, zou zoude men hieruit nog iets kunnen putten betreffende den aard zijner welsprekendheid; waarschijnlijk is zij echter geheel een product van des schrijvers fantasie en geeft zij van die welsprekendheid een verkeerd denkbeeld. Volgens het oude lied op Lebuinus oefende hij door zijne zachtmoedigheid en tact een wonderbaren invloed uit op zijne omgeving, en de verwoesting der kerk heeft volgens Altfridus dan ook niet plaats gehad door de inboorlingen van die streek, maar door van elders komende Saksen.

Eindelijk mag nog zijn naam Leafwinus (lieve vriend) karakteristiek genoemd worden, als zijnde hem waarschijnlijk, met het oog op zijne persoonlijkheid, gegeven.

Al deze bijzonderheden bij elkaar genomen geven ons een grootsch en tevens aantrekkelijk beeld van Lebuinus. Door heiligen geestdrift beziel, met eene weglepende welsprekendheid begaafd, man van de daad tevens, moedig en vol beleid, volhardend, streng tegen zichzelf en toch met eene zachtheid en warmte van gemoed die hem aller harten, zoo van vrouwen als van mannen, won, zoo staat ons deze man voor de oogen: deze geloofsheld, die door Gods stem geroepen, ondanks het hem moeite kostte, zijn vaderland verliet; die, ondanks het voorbeeld der Ewalden en dat van Bonifacius, het waagde buiten de Frankische bescher-

ming zich te vestigen om het Evangelie aan de Saksen te verkondigen; die terstond, nadat de vijandige Heidenen waren afgetrokken, de kerk weer herbouwde en zelfs stoutmoedig in eene volksvergadering van Heidensche Saksen optrad; deze asceet, wiens zachtheid wordt geroemd en aan wien de naam Leafwin werd gegeven; die na de verwoesting der kerk in diepe droefheid zijn troost zocht bij God; die, aan den IJsel komende, zijn intrek nam bij eene vrouw; die in zijne omgeving weldra zulk een invloed verkreeg dat men eerst eene kapel, later eene kerk voor hem bouwde; die door zijne welsprekendheid het volk naar zich toe deed stroomen om hem te hooren.

Dat Lebuinus de geheele Middeneeuwen door eene betekenisvolle figuur in de oogen van het volk bleef blijkt genoeg uit de eer hem steeds bewezen. Ook viel het mij op dat ik in de Genealogische aantekeningen van mr. van Doorninck, alzoo in de 16e, 17e en 18e eeuw, misschien nog wel honderdmaal den voornaam Lebuina, een enkele maal Lebuina of Lubbeken aantrof, waaruit men zeker wel mag opmaken dat die voornaam ook in de Middeneeuwen zeer populair was; den mannen naam Lebuinus trof ik daarentegen nooit in Overijsel aan, wel den voornaam Lieven.

Ook in de Utrechtsche kerk werd het feest van Lebuinus met veel luister gevierd, wat zeker geen wonder is wanneer men bedenkt dat de Utrechtsche kerk hare uitbreiding in Overijsel aan hem te danken heeft ¹⁾.

De prachtige zilveren kast, waarin de overblijfselen van Lebuinus berustten, werd in 1578 door het Spaansche krijgsvolk, dat te Deventer in garnizoen

¹⁾ Zie de Geer De Dom van Utrecht p. 105 en 129.

lag, versmolten ¹⁾. De overblijfselen zelve bevinden zich nog in de R. C. kerk te Deventer ²⁾. Ook andere herinneringen van Lebuinus worden nog bewaard. Op de Geschiedkundig-Overijsselsche Tentoonstelling van 1882 bevond zich onder no. 1360 eenen merkwaardigen, fijn besneden elpenbeenen beker, die bewaard wordt in de R. C. kerk te Deventer, volgens de overlevering te Deventer door Lebuinus als miskelk zou zijn gebruikt en volgens het snijwerk ook wel reeds vóór dien tijd moet vervaardigd zijn. En onder no. 1550 van gemelde tentoonstelling vond men een Evangeliarium, bevattende den text der vier Evangelien in Iersch Angelsaksisch Handschrift van de 7de eeuw, dat in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht wordt bewaard en, zooals de catalogus zegt, volgens betrouwbare overlevering door St. Lebuinus bij zijne geloofsprediking aan de oevers van den IJsel is gebezigd. Op den rijk versierden band van de 13de eeuw zijn kostbaarheden van vroeger tijden aangebracht, waaronder een in onyx gesneden kop van Oosterschen oorsprong en twee cameëen van het laatste tijdperk der Grieksch Romeinsche kunst. Deze Codex werd bij de beëdiging der Utrechtsche bisschoppen gebruikt; en ook de Graaf van Arenberg deed hierop nog den eed als stadhouder van Philips II, toen deze in 1556 als landsheer van Overijssel te Deventer werd gehuldigd ³⁾.

¹⁾ Zie Over. Alm. 1836 p. 13, verg. Lindeborn p. 59, Moonen p. 120, Eevius p. 489.

²⁾ Zie Over. Alm. 1836 p. 17, verg. Moonen p. 120 en 121.

³⁾ Zie Dumber Deventer I p. 441, Slichtenhorst Geld. Gesch. p. 490, Over. Alm. 1836 p. 17, alwaar de heer Molhuijsen echter beweert dat het handschrift een veel lateren oorsprong aanduidt. Wie gelijk heeft, de heer Molhuijsen of de catalogus, durf ik niet beslissen; doch ik hecht voorloopig meer aan de opgave in de catalogus.

Toen de prediking van Lebuinus vrucht begon te dragen, werd de Deventer kerk door Heidensche Saksen verwoest en de Christenen verdreven. Door Lebuinus herbouwd, werd zij na zijn dood door ongelooovige Saksen andermaal verwoest, en hunne verbittering tegen het Christendom was zoo groot dat zij drie dagen lang, doch te vergeefs, naar het lijk van Lebuinus zochten. De bevolking, naar het schijnt reeds geheel tot het Christendom overgegaan, werd verstrooid en durfde in de woelige tijden die volgden niet terug te keeren, althans de plaats wordt lang daarna nog beschreven als woest en verlaten. Het was een tijdlang, alsof Lebuinus hier voor niets had gewerkt: Ook aan den IJsel was door de Saksen het Christendom weer over hun grenzen teruggedrongen. En zoo konden Einhardus, Poeta Saxo en andere schrijvers de Saksen bij het begin van hunne oorlogen tegen Karel den Groote terecht afschilderen als een geheel Heidensch volk ¹⁾.

Deze oorlogen waren volgens Einhardus aanvankelijk geen veroveringsoorlogen, maar ter verkrijging van goede en bepaalde, Beaconsfield zou misschien gezegd hebben, van wetenschappelijke grenzen. De grenzen tusschen de Franken en Saksen waren volgens Einhardus in dien tijd hoogst onzeker, op weinige plaatsen na, waar groote bosschen of bergruggen tusschen hen lagen. En van daar kwamen vele strooptochten over en weer voor, die ten laatste de Franken zoo verbitterden dat zij den oorlog tegen de Saksen opvatten ²⁾.

¹⁾ Verg. hierboven pag. 131.

²⁾ Zie Einhardi vita Karoli Magni cap. 7, Pertz Mon. II p. 446.

Weldra kreeg deze oorlog echter een ander karakter. Nadat in 772 de Franken in het land der Saksen waren gevallen en deze gedwongen hadden een verdrag te sluiten en gijzelaars te geven, maar de Saksen, naar bepaald de Angrariers, dit verdrag in 774 weer verbroken hadden door in Hessen een strooptocht te houden, besloot Karel de Groote in 775 om het trouweloze en verdragbrekende volk der Saksen geheel te onderwerpen en te dwingen het Christendom aan te nemen ¹⁾. Misschien had de verwoesting der Deventer kerk, die kort te voren had plaats gehad, ook op dit besluit invloed uitgeoefend, hoewel die kerk op Saksisch en niet op Frankisch territorium stond, en men van die verwoesting dan ook geene melding gemaakt vindt in de Frankische annalen maar alleen in de levens van Ludger en van Lebuinus. Evenals de Angrariers en de Oostfalen werden ook de Westfalen, welke laatsten eerst eene afdeeling te Lidbach of Hildbecki bij Minden geslagen hadden, geheel overmand en gedwongen gijzelaars te geven ²⁾. En het scheen een korten tijd of Karel de Groote voor goed meester van Saksen was geworden, toen hij hen in 776 nogmaals getuchtigd had. Van heinde en verre toch kwamen de Saksen aan de Lippe tot hem, stelden het land in zijne handen en lieten zich in grooten getale doopen ³⁾.

¹⁾ Volgens Annales Einhardi werd toen door de Franken besloten te beoorlogen „gentem perfidam et foedifragam Saxonum dum aut victi religioni subjiocerentur aut omnino tollerentur.”

²⁾ Annales Laurissenses en Annales Einhardi, verg. Poeta Saxo. Zie Pertz I p. 154, 155, 232.

³⁾ Zie Ann. Lauriss. Pertz I p. 156. Saxones perterriti . . . ex omni parte reddiderunt patriam per wadium omnes manibus eorum et sponderunt se esse Christianos et sub dicioni Caroli regis et Francorum subdidierunt. Verg. Annales Laurishamenses en Einhardi Annales Pertz I p. 30 en 157.

En met nog meer plechtigheid had deze onderwerping in 777 te Paderbrunnen plaats, alwaar hij midden in Saksen als in eene provincie van het Frankische rijk zijn rijksdag hield; alleen Wittekind en enkele anderen bleven weg ¹⁾).

In dezen rustigen tijd en wel in 776, zooals ik hierboven ²⁾ heb trachten te betoogen, werd de Deventer kerk herbouwd, en zij kwam natuurlijk, evenals vroeger, onder den Bisschop van Utrecht, door wiens toedoen zij trouwens was herbouwd. Volgens het leven van Sturm zou Karel in dezen tijd reeds geheel Saksen in bisdommen hebben verdeeld en het grootste gedeelte aan Sturm, abt van het in 744 gestichte klooster Fulda, hebben toevertrouwd, die met zijne presbyters velen doopte en ook sommige kerken stichtte ³⁾. Ook was het omstreeks dezen tijd, ik vermoed in 777 of 778, dat Willehad uit de gou Hugmerchi in Groningen naar Drenthe ging en daar het Evangelie verkondigde; toen zijne leerlingen echter daar de Heidensche tempels begonnen te verwoesten, die naar de gewoonte dier volken in ronden vorm waren opgericht, werden de inwoners zeer verbitterd en ontkwamen Willehad en de zijnen ternauwernood den dood ⁴⁾.

In 778 staken sommige Saksen, er van gebruik makende dat Karel de Groote zich in Spanje ophield,

¹⁾ Annales Lauriss. en Einhardi Pertz I p. 156.

²⁾ Zie pag. 27-29.

³⁾ Zie vita S. Sturmii bij Pertz Mon. II p. 376, Browerus Sidera p. 22.

⁴⁾ Zie Anskarii vita Sancti Willehadi bij Pertz II p. 378, verg. Reg. Over. Oork. no. 905. Volgens den Kroniekschrijver Beninga XLII (zie Matthaëus Anal. IV p. 67) zou Willehad, tengevolge van een verzoek van Karel aan Koning Alfred, van Engeland zijn overgekomen en wel met de beide Ewalden. Even weinig betrouwbaar is dit bericht des schrijvers als dat over Hertog Ludger van Saksen en anderen uit dien tijd.

het hoofd op en deden, niet om te rooven, zooals Einhardus uitdrukkelijk verklaart, maar om zich te wreken, een woedenden tocht op Frankisch gebied, alles te vuur en te zwaard verwoestende en vermoordende zonder onderscheid van geslacht of jaren. Ten onrechte hebben sommige schrijvers die verwoede Saksen in Overijssel laten komen en de Deventer kerk verwoesten ¹⁾, zij gingen volgens eenstemmig getuigenis der geschiedschrijvers van dien tijd van Deutz de rivier opwaarts tot de Moezel; hier de nadering der Franken vernemende, trokken zij langs den Lahn terug. In het volgende jaar werden de Westfalen, die zich vooral aan dezen zooveel haat tegen de Frankische heerschappij openbarenden uitval schijnen te hebben schuldig gemaakt, bij Bokholt of Buochholt en daarna nog op eene andere plaats »in monte Caisio« geslagen, waarop Karel naar den Weser doordrong en de Angrariers en Oostfalen onderwierp ²⁾.

Het was hierna dat Karel Willehad zond naar den pagus Wigmodi in de omstreken van Bremen. En volgens de *Annales Laureshamenses* verdeelde Karel in het volgende jaar, 780, Saksen onder Bisschoppen, presbyters en abten ³⁾. Naar ik vermoed heeft deze regeling echter meer op papier dan in werkelijkheid bestaan; immers te Bremen ontstond eerst in 787 een bisdom en onder de westelijke Saksen of Westfalen was er al lang na 785 nog geen sprake van een bisdom, zooals wij zullen zien.

Het jaar 781 was voor de Franken een voorbeel-

¹⁾ Zie hierboven pag. 35.

²⁾ Zie Einhardi *Annales*, *Annales Laurissenses* en Poeta Saxo bij Pertz I p. 161, 160, 235, verg. Diekamp *Widukind* p. 18.

³⁾ *Annales Laureshamenses*, verg. *Annales Petaviani* bij Pertz I p. 31 en 16.

deloos rustig jaar: »sine hoste fuit hic annus« leest men in de *Annales Petaviani*. En in 782 werd evenals in 780 weer een rijksdag aan de bronnen van de Lippe gehouden. Op dien rijksdag stelde Karel over de Saksen graven aan uit de aanzienlijkste Saksische geslachten ¹⁾. En door de Saksen aldus onder koninklijke beambten te stellen bleek duidelijker dan ooit Karels bedoeling om Saksen in te lijven in het Frankische rijk en de oude vrijheden van het volk te vernietigen. Al de Christelijk-Frankische instellingen, niet het minst het betalen van tienden en de dwang om, wanneer de Franken zulks verkozen, te oorlogen tegen onbekende volkeren, waren den Saksen uiterst gehaat. En zij stonden op, nu de inlijving reeds een voldongen feit scheen, met grooter kracht en volharding dan zij ooit te voren hadden ontwikkeld ²⁾.

De opstand begon (782) in die streek tusschen Weser en Elbe, alwaar Willehad sedert 780 met vrucht het Evangelie verkondigde. Hij zelf redde zich, maar velen zijner volgelingen, welke in die noordelijke gouen waren verspreid, vielen als een offer van de volkswoede tegen de Franken en de Christenen. Aan den linkeroever van den Wezer verzamelde Wittekind de Saksen en bracht eene Frankische legerafdeeling, welke hem daar aanviel, een zwaren nederlaag toe. Toen evenwel Karel de Grootte zelf kwam, onderwierpen de Saksen zich, zonder slag te leveren, en Wit-

¹⁾ *Annales Laureshamenses* bij Pertz *Mon. I* p. 32 „constituit super eam ex nobilissimis Saxonis genere comites.“ Verg. over deze graven *De Geer de Saksers* p. 40.

²⁾ De voorstelling van dezen strijd van 782-785 heb ik voornemenlijk ontleend aan Diekamp *Widukind der Sachsenführer 1877* pag. 20-40. Verg. *Stacke Deutsche Geschichte I* p. 176 en 177, de *Geer de Saksers* p. 17-19, *Schlösser* enz.

tekind zocht als vroeger weer bescherming bij de Deenen, zonder dat het blijkt of de Saksen, die zich nog slechts begonnen te verzamelen, versaaagd werden door den snellen komst, of dat het leger der Saksen zich onvoorzichtig verstrooid had, b.v. om overal de sporen van het Christendom te vernietigen.

Karel de Groote oefende op de Saksen, die hij niet meer als oorlogvoerenden maar als opstandelingen beschouwde, eene ontzettende straf uit, door 4500 hunner, die vrijwillig voor hem verschenen, waarschijnlijk hopende door hun aantal voor straf beveiligd te zijn, bij Verden aan den Aller te onthoofden. En Saksen was weer een tijdlang stil, zoo stil dat Karel ongestoord vele Saksen in troepen naar Frankrijk kon overbrengen. Doch kort duurde die schijnbare rust. Had de opstand van 782 zich misschien tot enkele noordelijke gouen bepaald, gelijk Diekamp meent, nu breidde hij zich tot alle Saksische volkstammen uit, en de macht der Saksen groeide weldra zoo aan, dat zij voor het eerst koning Karel zelven bij Detmold een slag aanboden (783); eene ontelbare menigte Saksen viel in dien slag, maar ook Karel was zoo verzwakt dat hij moest terugtrekken; nadat hij in Paderborn versterking gekregen had, rukte hij evenwel andermaal tegen de Westfalen op, die nu evenals in 775 het langst voor de volksvrijheid bleven vechten, en versloegen hen op hunne grenzen aan de Hase. En er vielen, zegt de annaalschrijver, veel meer duizenden dan ooit vroeger.

Toch was hun weerstand nog niet gebroken. In 784 wist Wittekind ook de Friezen, die ten oosten van het Vlie woonden, te bewegen op te staan, hetgeen evenals in Saksen terstond gepaard ging met

hot verbranden der kerken en verdrijven der priesters.¹⁾ En weder drong Karel den Grooten met een leger Saksen binnen; hij zelf ging met een gedeelte van het leger naar de Oostfalen, die zich spoedig onderwierpen, maar zijn zoon Karel overwon niet dan met moeite de Westfalen, die ook nu weer den heftigsten weerstand boden in een ruitergevecht aan de Lippe in Dreingau. Om te beletten dat de Saksen zich nogmaals zouden verzamelen, bleef Karel nu ook voor het eerst den geheelen winter in hun land, en door herhaalde tochten in hun land werd hun macht zoo gebroken, dat zelfs Wittekind allen moed opgaf, nadat Karel de Grooten onderhandelingen met hem had aangeknoopt, zich onderwierp en liet doopen (785). En toen, juicht de schrijver der *Annales Laurissenses*, was geheel Saksen onderworpen. Later, in 793 en volgende jaren, zijn de noordelijk wonende Saksen en Friezen nogmaals opgestaan, doch Westfalen schijnt rustig te zijn gebleven.

Karel de Grooten schreef in de vreugde van het eerste oogenblik dat met den doop van Wittekind alle Saksen tot het Christendom bekeerd waren. En de Paus schreef dankdagen uit voor de geheele Christenheid om dit heugelijke feit te vieren. Men make zich evenwel van die bekeering, welke hun met het zwaard was opgedrongen, nog geen grootsche denkbeelden, zelfs niet van de kerkelijke organisatie die vooreerst kon worden ingevoerd, meer bepaald in Westfalen. Wil-

¹⁾ *Altfrius I c. 21 „consurrexit radix sceleris Widukind, dux Saxonum eatenus gentilium, evertit Fresones a via Dei combussit que ecclesias et expulit Dei famulos et usque ad Fleo fluvium fecit Fresones Christi fidem relinquere et immolare idolis, juxta morem erroris pristini.”* Verg. hierboven p. 27 en 28.

lehad keerde weer terug naar Wigmodia, Ludger werd door Karel den Groote aangesteld als doctor over vijf Friesche gouen ten oosten van de Lauwers en de Eems, en de abt Bernradh werd door Karel als doctor gezonden onder de westelijke Saksen d. z. de Westfalen ¹⁾. Hoe het aldaar echter nog met het Christendom gesteld was kan hieruit blijken, dat toen Bernradh niet lang daarna stierf, het hoogst moeilijk bleek te zijn in het rijk der Franken een opvolger te vinden, die vrijwillig onder deze barbaren wilde gaan prediken. Door de verbittering die er ongetwijfeld onder de Saksen tegen de Franken bleef bestaan, was het voor een Frank ook bijna niet mogelijk hier invloed te krijgen. Tot grooten blijdschap van Karel den Groote bood Ludger de Fries zich echter aan, na den hem aangeboden bisschopsstoel van Trier te hebben afgewezen, omdat hij zich dezen niet waardig keurde. Karel stelde hem toen aan tot doctor in het westelijk gedeelte van Saksen ²⁾. Men kan den tijd hieruit berekenen dat de aartsbisschoppelijke stoel van Trier is vacant geweest van den dood van Wiomad in 791 tot de verkiezing van zijn opvolger Richbod, abt van Lorsch, in Febr. 794, en uit Altfridus moet men opmaken dat het is geweest na den opstand der Friezen in 793 ³⁾.

¹⁾ Vita secunda Liudgeri I c. 17: „Ea quoque tempestate devicto sive converso Widukindo, abbas quidam religiosus Bernradh nomine occidentalibus Saxonibus a rege missus fuerat doctor. Quo non multo post tempore migrante ad Deum, difficile in regno Francorum potuit inveniri, qui libenter ad predicandum inter barbares iret”, verg. over Willehad en Ludger vita Willehadi c. 8 en 9 en Altfridus I c. 22.

²⁾ Zie Altfridus I c. 23: „rex Carolus eundem virum Dei Liudgerum pastorem in parte occidentali Saxonum constituit”, verg. vita II c. 17.

³⁾ Zie Diekamp vitae Liudgeri pag. 62 noot 4, verg. Altfridus c. 22 en 23.

In den tijd van Karel den Groote heeft niemand zooveel voor de bekeering der Heidensche bewoners van ons land gedaan als Ludger, die een Fries van geboorte was en op zijn dringend verlangen in de Utrechtsche school van Gregorius was opgevoed. Van 777-784 was hij met veel vrucht werkzaam in Oostergoo in Friesland; van 787-793 in de ten oosten van de Lauwers gelegen Groningsche gouen Hugmerthi, Hunusga en Fivilga, alsmede in de Oost-Friesche gouen Emisga en Fideritga. En van 793 af was hij veel in Gelderland en Overijsel. Den 22sten Maart 793 vinden wij hem reeds in de villa Bidningahusum op de Veluwe, die ook in oorkonden van 796, 805 en 806 onder den naam Bidningahem voorkomt ¹⁾. Maar vooral schijnt hij veel te Wigmond onder Warnsveld bij Zutfen vertoefd te hebben, alwaar Wracharius den 9 October 794 in villa Brimnum of Brunnnum een stuk land aan Ludger schonk tot gebruik der kerk Gods ²⁾ en waar meerdere giftbrieven ten behoeve van Ludger zijn geschreven. Volgens oorkonden van 797 en 799 waren door Ludger hier te Wigmond zelfs de hem zoo dierbare reliquien van S. Salvator en van eenige heiligen gebracht of opgesteld (constitutae) ³⁾, waaruit men geneigd zou zijn aan te nemen dat hij hier destijds zijn hoofdverblijf hield; mogelijk zou het echter zijn dat hij die reliquien daar in het midden

¹⁾ Sloet no. 14, 16, 24 en 25. Verg. hierboven p. 58 en 89.

²⁾ Bondam no. 7, Sloet no. 15. Gemelde villa Brunnnum is volgens Sloet Brummen. Het komt mij echter waarschijnlijker voor dat het de buurschap Brunsbergen is onder de gemeente Warnsveld aan den IJsel gelegen, alwaar ook het in 1672 verwoeste slot Brunsberg stond. Verg. Teg. St. van Geld. III p. 392. Het stuk land is met de daarop gebouwde kerk door den IJsel verzwolgen, zie Lindeborn p. 232, en lag alzoo wellicht dicht bij Brunsbergen, hoewel „in villa Withmundi.”

³⁾ Sloet no. 17 en 18.

van Saksen, te Munster b.v., nog niet veilig genoeg achtte. Ook bleven zij niet geregeld te Wigmond, waar toen trouwens nog geene kerk was, maar Ludger droeg ze op zijne reizen bij zich ¹⁾. Nadat vijf deelgerechtigden den 16den September 800 aan den presbiter en abt Ludger een akker uit hun erfgoed te Wigmond hadden gegeven ten einde hier eene kerk te stichten, zijnde deze akker gelegen naast dien welken hij van graaf Wracharius had gekregen, werd hier ook spoedig eene kerk gesticht. Althans den 26sten Augustus 801 is een giftbrief, waarbij de schenking en de levering van een in de villa *Englandi* gelegen erfgoed »ad reliquias sancti Salvatoris et sanctae Marie et in manus Liudgeri abbatis« werd geconstateerd, afgegeven »in loco qui dicitur Wigtmundi ad ecclesiam sancti Salvatoris,« welke kerk waarschijnlijk tengevolge van die reliquien aan den Heiland was gewijd ²⁾. Ook blijkt uit *vita II Liudgeri* c. 28 dat Ludger er ernstig over heeft gedacht hier te Wigmond een klooster te stichten ³⁾, doch hij dit tengevolge van eene goddelijke aanwijzing te Werden aan de Roer heeft gesticht, alwaar later gemelde reliquien zijn gebracht. Diekamp meent uit eene oorkonde van 8 Mei 801 op te maken dat de kerk te Werden toen nog niet voltooid, althans niet ingewijd was, maar de reliquien zich toch aldaar reeds op die plaats bevonden ⁴⁾.

¹⁾ Zie Diekamp *Vitae Liudgeri* p. X en XLIII, die hier verwijst naar oorkonden van 799 en 800, bij Erhard 229, 234 en 235, verg. Diekamp p. 282 en 283 en p. 36 noot 2.

²⁾ Zie deze oorkonden van 800 en 801 bij Sloet no. 19 en 22.

³⁾ *Duo autem loca construendis apta monasteriis videbantur, unus in Withmundi juxta fluvium Isla, alter que ad cruces dicitur, secus fluvium Arnapa* (bij Neuss aan den Rijn).

⁴⁾ Diekamp *vitae* Inl. X en XI.

Deze kerk te Werden was evenals die te Wigmond aan S. Salvator toegewijd en later ook aan Ludger. Behalve die te Wigmond waren er ook andere kerken in Gelderland aan Ludger gewijd, met name die te Zelhem en Varseveld in het graafschap Zutfen en die te Hall, Elburg en ook misschien te Doornspijk op de Veluwe. Het stift Werden had van die kerken, alsmede van de St. Nicolaaskerk te Oosterwolde, het collatierecht ¹⁾. Ook na den dood van Ludger heeft dit stift nog aanzienlijke goederen in Gelderland gekregen, met name van Folcker in 855.

Er zijn niet zulke zekere bewijzen voor dat Ludger in Overijsel als dat hij in de Graafschap en op de Veluwe is werkzaam geweest, maar toch meen ik dit gerust te mogen aannemen, waar hij in 't algemeen als doctor onder de westelijke Saksen was gezonden, waar Overijsel evengoed als de Graafschap en de Veluwe door Saksen was bewoond en waar de Deventer kerk toch zeker niet aan de geestelijke behoeften van geheel Overijsel voldeed. Ook meen ik hiervan ~~eene~~ bevestiging te vinden in oorkonden van 797 en 799, waarbij Oodhelmus, zoon van Oodwercus, aan Ludger geeft goederen, gelegen in de IJselgouw en in Noord-Twenthe, onder voorbehoud van levenslang vruchtgebruik voor zich en zijne vrouw; deze goederen bestonden uit eene hoeve in den pagus Hisloi in villa Ocanni (Ockenbroek?) welke door zijne slaven of lijfeigenen (liti) werd bebouwd en voorts uit hoeven in de pagus Northtuinti, in villa Manheri en in Hasungum (Mander en Hezingen onder de gemeente Tubbergen) en ook in villa Huleri (Haarle onder Tub-

¹⁾ Zie Sloet Oork.b. aant. p. 47 en 48.

rgen of Heerl bij Lage?) ¹⁾ Wilmans neemt aan at de leengoederen, welke de Bisschop van Munster n de parochie Raalte had, ook afkomstig zouden zijn van Ludger ²⁾. Mij dunkt dat men dan met hetzelfde recht ook andere leengoederen van de Bisschoppen van Munster in Overijsel, onder Dalfsen enz. zou mogen houden voor giften aan Ludger gedaan, maar meen dat voor een en ander nog het bewijs ontbreekt.

Uit deze werkzaamheid van Ludger op de Veluwe, in het graafschap Zutfen en in Overijsel mag men m. i. niet besluiten dat die streken destijds nog niet onder den Bisschop van Utrecht stonden. De op last van Albricus herbouwde Deventer kerk behoorde zeker tot de Utrechtsche parochie, en de Veluwe schijnt zelfs reeds voor de komst van Lebuinus er toe behoord te hebben. En men zal Ludgers werkzaamheid in streken die onder den Bisschop van Utrecht stonden minder vreemd vinden, wanneer men niet alleen bedenkt dat Karel hem tot doctor onder de westelijke Saksen had aangesteld en dat deze streken ook eene Saksische bevolking hadden, maar tevens dat Ludger zoo nauw verbonden was aan de Utrechtsche kerk, in wier belang hij reeds vroeger de Deventer kerk had herbouwd en zeven jaren in Friesland het Evangelie had verkondigd. Ook is het mogelijk dat de toestanden meer oostelijk tot 797 toe neg te onrustig waren voor eene geregelde prediking, hoewel misschien voor dien tijd reeds het klooster te Munster door hem is gesticht.

¹⁾ Zie de oorkonden bij Sloet no. 17 en 18. Roijaards I p. 61 zegt zeer pertinent dat Twenthe „door Ludger vooral is bekeerd”, ook de IJselstreek, meer bepaald Salland, verg. p. 59 en 60, doch hij geeft zijn gronden niet op.

²⁾ Wilmans Wesf. Urkb. ad no. 1682, zie Reg. Ov. Oork. no. 461, verg. Over. Alm. 1851 p. 41.

Alfridus zegt dat de voornaamste zetel in de parochie van Ludger is te »Mimigernaefor« of Mimigerneford (c. 28 en 32), waar hij een klooster stichtte: »monasterium sub regula canonica famulantium.« Ook voegt hij er bij dat Ludger zich beijverde op iedere plaats de afgoderij uit te roeien, het woord Gods te zaaien, kerken te stichten en hieraan presbyters te voegen die hij zelf had opgeleid. Slechts enkele kerken vond ik echter in oorkonden of elders bepaald genoemd, namenlijk die te Wigmond, Coesveld en Billurbeke, behalve de kloosters te Mimegerneford, welke plaats naar dat klooster (monasterium) Munster is genoemd, en te Werden. Wat het klooster te Munster betreft, vermoed ik dat dit in of voor 797 is gesticht, daar Ludger van toen af in de oorkonden niet slechts presbyter maar ook abbas wordt genoemd. En hier te Munster vestigde hij ook zijn Bisschoppelijken zetel nadat hij tusschen 802 en 805 en wel waarschijnlijk in het eind van die jaren tot Bisschop was gewijd ¹⁾.

Eerst in 804 mocht ook geheel Saksen voor goed onderworpen heeten, nadat Karel de Groote op groote schaal had gedaan, wat Lebuinus volgens Hucbaldus had geprofeteerd, namenlijk een groot gedeelte der bevolking in altoosdurende ballingschap gezonden, door uit geheele districten, voornamenlijk tusschen den Weser en de Elbe, de bevolking te lichten en in het land der Franken over te plaatsen, terwijl hij in die verlatene districten Frankische koloniën plaatste om aldus den samenhang onder de Saksen te verbreken.

Na de stichting van het Munstersche bisdom werden

¹⁾ Verg. Diekamp vitae IX. Bisschop wordt Ludger het eerst genoemd 23 April 805, abbas het laatst 13 Januari 802. Zie Erhard Reg. 259 en 243, Lacomblet I 27 en 23, verg. Diekamp p. 29 noot 5.

de grenzen van het Utrechtsche bisdom wellicht voor het eerst juist afgebakend. Of die grenzen toen reeds dadelijk zoo zijn vastgesteld als zij later in de middeleeuwen waren, dan of zij b.v. onder de Bisschoppen Radboud en Balderik van Utrecht of zooals Roijaards meent tijdens de invallen der Noormannen nog eene verandering hebben ondergaan, zou ik niet durven beslissen. In de middeleeuwen waren Ulst, Burg, Deutichem, Doesburg, Vorden, Lochem, Goor, Diepenheim, Haaksbergen, Enschede, Losser, Lage, Neuhaus en Veldhuizen grensplaatsen van de Utrechtsche diocoeze, terwijl het zuidoostelijk deel van het graafschap Zutfen tot de Munstersche diocoeze behoorde ¹⁾. Geheel Overijssel met de parochie Ulzen in het Bentheimsche ²⁾ behoorde alzoo tot het Utrechtsche bisdom. En ik kan mij niet vereenigen met de voorstelling van mr. van Doorninck, Ov. Alm. 1836 p. 89 noot, dat Overijssel, de Veluwe enz. eigenlijk aan den Bisschop van Munster hadden moeten komen, als zijnde door Saksen bewoond, evenmin met de voorstelling van Tadema Gesch. v. Zutfen p. 32, dat de vijf Friesche gouwen die bij het bisdom Munster bleven als eene schadeloosstelling moesten strekken voor het verlies

¹⁾ Zie von Lodebur Bruct. p. 20, Roijaards I p. 61, Acker Stratingh II 2de st. p. 202. Roijaards Gesch. I pag. 95 en 96 zegt, met verwijzing naar sommige tijdschriftartikelen van von Ledebur, dat het gedeelte van ons land dat door Saksen was bewoond, tot het Bisdom van Munster behoorde en eerst na de invallen der Noormannen aan de Utrechtsche Bisschoppen is opgedragen, met name Twenthe, Salland en Drenthe. Zie p. 60, 61 alsmede p. 23, 24 en 46. Ook hier is Roijaards echter niet duidelijk en schijnt, o. a. wat Salland betreft, met zichzelf in tegenspraak.

²⁾ „Ecclesia parochialis S. Werenfridi confessoris in Ulzen Trajectensis diocesis” wordt in eene oorkonde van 1327 genoemd bij Jung Hist. Com. Benth. p. 134.

der IJselstreken. Immers het komt mij niet meer dan natuurlijk voor dat de Utrechtsche kerk die streken onder haar beheer hield, waar het Christendom door haar was ingevoerd, te meer nog waar dit is geschied lang voordat er een Saksisch bisdom bestond. Daarentegen had Ludger, die op last van den Bisschop van Utrecht de Deventer kerk herbouwde en zeven jaren in Oostergoo predikte, ook wel evengoed daarna in dat gedeelte van Friesland gepredikt dat bij het Bisdom van Munster werd gevoegd, maar hij heeft dit laatste, na zijn terugkomst uit Rome, niet gedaan voor de Bisschoppen van Utrecht, die zich met de prediking aldaar volstrekt niet schijnen te hebben ingelaten, maar op uitdrukkelijken last van Karel den Groote zelve, en hij heeft door zijne prediking alzoo ook niet dat gedeelte van Friesland voor de Utrechtsche kerk veroverd.

Wanneer men uit de hierboven vermelde feiten nagaat hoe het na de herbouwing der Deventer kerk in 776 tot aan de bekeering van Wittekind in 785, ja zelfs tot aan den komst van Ludger in westelijk Saksen in 793, met het Christendom aldaar moet gesteld zijn geweest, mag het wel opmerkelijk heeten dat die kerk na Ludgers herbouwing door de Saksen niet weer werd verwoest, zooals Altfridus, zeker om het bijzondere van het geval, uitdrukkelijk zegt.

Naar het mij voorkomt blijkt uit dit feit dat Overijsel betrekkelijk weinig van deze oorlogen te lijden heeft gehad. Al de legers van Karel den Groote drongen, voor zoover ik heb kunnen nagaan, ook langs een anderen weg Saksen binnen, meest langs de Lippe en van daar naar den Weser. De moerassen, veenen

en bosschen, in het oosten van ons gewest gelegen, maakten het ongeschikt voor den doortocht van groote legers. Van de bewoners der naaste omgeving schijnt de Deventer kerk reeds van den beginne af weinig te duchten te hebben gehad. En de Saksische ruitery waagde zich waarschijnlijk niet gaarne in deze streek, waar de terugtocht zoo moeilijk, ja dikwijls ondoenbaar kon zijn, terwijl Nijmegen, waar Koning Karel dikwijls vertoefde, nabij was.

Er was nog eene belangrijke omstandigheid, die m. i. er zeer toe heeft medegewerkt oat de door Ludger herbouwde kerk sedert door de Saksen niet werd verwoest, zelfs niet in 783, toen overigens geheel Saksen schijnt opgestaan te zijn, en in 784, toen Wittekind geheel Friesland tot aan het Flie medeslepte in den opstand van de Saksen tegen de Franken. En die omstandigheid is deze dat Deventer, naar mijne meening, ongeveer gelijktijdig met de herbouwing der kerk onder Frankische heerschappij is gekomen, en niet alleen Deventer maar geheel Hameland, voor zoover dit ten oosten van den IJsel gelegen was, terwijl het ten westen van den IJsel gelegen gedeelte reeds vroeger was ingelijfd.

Het komt mij namenlijk genoegzaam bewezen voor dat het door Saksen bewoonde Hameland eerder dan het overige Saksen in het Frankische rijk is ingelijfd, dat het hierdoor een tijdlang afgescheiden is geweest van het overige Saksen, hetwelk bij de capitularia van 785 en 797 zijn eigen recht behield, terwijl in Hameland het Frankische recht werd ingevoerd en bleef gelden tot dat in de negende eeuw het Saksische recht weer werd hersteld en Hameland ook weer tot Saksen werd gerekend. En uit hetgeen wij weten volgt m. i.

verder dat de inlijving van het ten westen van den IJsel gelegen gedeelte omstreeks 776 moet hebben plaats gehad.

Om het belang der vraag, ook voor ons onderwerp, meen ik een en ander wat uitvoerig te moeten ontwikkelen.

Ik heb hierboven ¹⁾ trachten te betoogen dat de Chamaven in de vierde eeuw uit Hameland zijn verdrongen door de Saksen, welke in grooten getale in ons land kwamen en in de 5de eeuw voor een deel naar Engeland zijn overgestoken; en ten betooge dat Hameland in de 8e eeuw nog bewoond was door Saksen heb ik o. a. gewezen op de volgende omstandigheden: dat tijdens de komst van Lebuinus, toen de Franken reeds dikwijls hunne grenzen ten koste van de Saksen hadden vooruitgeschoven, de IJsel nog de grens was tusschen de Franken en Saksen; dat Ludger, na in 793 door Karel den Groote aangesteld te zijn als doctor over de westelijke Saksen, veel werk heeft gemaakt van de evangelieprediking te Wigmond bij Zutphen en op de Veluwe; dat de pagus Fladate aan den Eem in een giftbrief van Vuolcwich aan Bonifacius wordt genoemd als gelegen »in plaga Saxoniae.«

Daarentegen blijkt uit de volgende feiten dat in de 9de eeuw Hameland is afgescheiden geweest van het overige Saksen en dat er toen geen Saksisch maar Frankisch recht gold. In 834 gaven de zoon en kleinzoon van den Saksischen Hertog Wittekind aan de Utrechtsche kerk goederen te Ostarbac en Prast, die zij onder de Frankische wet bezaten, terwijl Oosterbeek m. i. tot Hameland behoorde ²⁾. Bij de rijks-

¹⁾ Zie § 3 en 4.

²⁾ Verg. hierboven § 4 pag. 90 en noot.

verdeeling van 839 komt het graafschap Hameland voor naast het regnum Saxoniae en maakt alzoo hiervan geen deel uit ¹⁾. In 855 gaf Folker goederen weg, welke hem toebehoorden »jure hereditario in pago Hamulande in comitatu Wigmanni nec non et in Batuwe in comitatu Ansfridi . . . item in Frisia« en wel »secundum Legem Ripuariam et Salicam, nec non secundum Euna Fresonum,« waaruit alzoo blijkt dat in Hameland bij deze overdracht geen Saksisch recht gold, maar Frankisch en wel, met het oog op de volgorde die hier in acht is genomen en vooral met het oog op het slot van deze oorkonde, de Lex Ripuaria ²⁾. In 896 eindelijk beschikte Swentibold, die in 895 van zijn vader Arnulf Lotharingen als een afzonderlijk en onafhankelijk koninkrijk had gekregen — terwijl Arnulf het Duitsche rijk en hiermede Saksen onder zijn bewind had — even goed over den tol te Deventer als over dien te Tiel ³⁾, waaruit blijkt dat Deventer en waarschijnlijk alzoo geheel Hameland destijds een deel van Lotharingen en niet van Saksen uitmaakte.

Daarentegen blijkt uit de volgende feiten dat in de 10de eeuw Hameland wel weer tot Saksen werd gerekend en dat daar wel Saksisch recht gold. Sigebertus Levita zegt in zijne »vita Theoderici I Metensis Episcopi« dat deze geboren was »ex pago Saxoniae Hama-

¹⁾ Bij Bondam p. 24.

²⁾ Zie deze oorkonde bij Bondam p. 31, Sloet p. 45. Het slot luidt: Haec sunt nomina testium qui hanc traditionem secundum legem Ripuariorum fieri viderunt et audierunt . . . Nomina testium qui in orientali ripa Renu fluminis constituti esse noscuntur. Sig Hilderic enz. Dat in de Betuwe de Lex Salica gold, blijkt ook uit eene oorkonde van 896 of 900 bij Bondam p. 47, bij Sloet no. 68.

³⁾ Bondam I no. 42, Sloet no. 69 e. a.

lant oriundum comite Everardo patre et Amalrada matre¹⁾, waaruit alzoo blijkt dat Hameland destijds tot Saksen behoorde; en uit een oorkonde van 956 blijkt dat Tuneguruin (waarschijnlijk de buurschap Tongeren onder Wijhe) lag in comitatu Everhardi. Uit oorkonden van 954 en 956 blijkt dat Deventer, ook gelegen »in pago qui dicitur Hamaland«, lag »in comitatu Wiemanni«; Adela, eene dochter van dezen Hamelandschen graaf Wigman huwde met Imed en men vindt dit in vita Meinwerici (een zoon van Adela) vermeld met de volgende bewoordingen: »Imed . . . nobilem duxit uxorem de terra Saxoniae Athelam nomine«, zoodat ook hier Hameland wordt genoemd als gelegen in terra Saxoniae²⁾. Gemelde Hamelandsche

¹⁾ Zie Leibnitz Script. rer. Brunsv. I p. 294. Deze Everardus komt ook voor in oorkonden van 943, 944 en 956, Heda p. 83 en 84 en Bondam p. 62, die in een noot zegt dat Eccoard volkomen heeft bewezen dat deze Everhard in 966 is gestorven. Hameland was tijdens het leven van Everhard niet meer zooals bij de rijksverdeling van 839 één groot graafschap, maar er waren meerdere graven in dit landschap, waarvan wij behalve Everardus ook Wigmannus en Imed kennen. Ook tijdens de oorkonde van 855, alwaar men leest »in pago Hamulande in comitatu Wigmanni,« waren hier waarschijnlijk reeds meerdere graafschappen. Na den dood van Everardus en van Imed is Hameland, naar het schijnt, echter weer geheel of nagenoeg geheel onder één graaf gekomen en wel onder Wigman, die over eene groote uitgestrektheid goederen bezat en ook waarschijnlijk het bestuur had, niet alleen ten oosten van den IJsel maar ook op de Veluwe, in Nardinclant, te Urck in de gou Salon, in de Groningsche landschappen Hunisgo Fivilgo, Humerche en Emische, terwijl ook Trenthe zeker even goed tot zijn comitaat behoorde als later tot dat van zijn schoonzoon Baldericus. Verg. oork. van 968, 970, 997, 1030, 1134 bij Bondam p. 63, 64, 72, 107, 182 en de oork. van 1006 bij Heda p. 101. Ook verdient het opmerking dat in de oork. van 968 wordt gesproken van »Wichmannus comes . . . in comitatu Hamelant,« waaruit ook valt af te leiden dat geheel Hameland weer één graafschap vormde, hetzij met dezelfde hetzij met andere grenzen als in 839.

²⁾ Zie Vita Meinwerici cap. 2 bij Pertz XI p. 107, verg. Sloet Oork. p. 110.

graaf Wigman stichtte op den Eltenberg eene abdij, alwaar zijne oudste dochter Luitgarda abdis werd, terwijl hij de abdij met goederen, gelegen in comitatu Hamalant, in comitatu Nardinclant en in pago Salo, rijk begiftigde, doch blijkens oorkonden van 997 en 1134 ¹⁾ kwam zijne dochter Adela tegen die giften op welke haar vader had gedaan, aanvoerende dat haar vader »secundum legum Saxonica« geen overdracht kon doen zonder hare toestemming en deze gift alzoo nietig was; ten laatste werd in dit geschil eene schikking getroffen waarbij uitkwam dat haar grief blijkbaar als rechtmatig is beschouwd, zoodat ook hieruit blijkt dat destijds in Hameland voor zulke overdrachten de Lex Saxonica gold.

Het feit dat Hameland, ofschoon Saksisch, in de 9de eeuw afgescheiden van Saksen voorkomt en dat er toen Frankisch recht gold, wordt nu m. i. het best hierdoor verklaard dat Hameland eerder door de Franken is ingelijfd dan het overige Saksen en hierdoor evenals de Betuwe en andere reeds vroeger op de Saksen veroverde streken Frankisch recht gekregen heeft. En de tijd van deze inlijving is naar mijne meening ook vrij nauwkeurig na te gaan. Wij weten uit Altfridus en andere oude berichten over de stichting der Deventer kerk dat tijdens de komst van Lebuinus de IJsel de grens was tusschen de Franken en Saksen en dat alzoo toen wel reeds het ten westen maar nog niet het ten oosten van die rivier gelegen gedeelte van Hameland door de Franken was ingelijfd. En alzoo was, naar ik vermoed, nog de toestand toen onder Karel den Grooten de langdurige oorlogen tus-

¹⁾ Zie deze oorkonden bij Sloet en Bondam.

schen Franken en Saksen begonnen, daar het volgens Einhardus den Franken vóór dien oorlog voornamenlijk om zekere en veilige grenzen te doen was, zooals de IJsel er zeker een was. Maar wanneer zou dan het ten oosten van den IJsel gelegen gedeelte van Hameland door de Franken zijn ingelijfd? Zeker voor de capitularia van 785, omdat deze anders ook wel voor Hameland zouden gegolden hebben. En m. i. is de tijd nog wel wat nader te bepalen. Ik meen namenlijk dat dit moet geschied zijn nadat de Deventer kerk voor de tweede maal is verwoest en kort voordat Ludger haar in 776 heeft herbouwd. Zoo kon met betrekkelijke zekerheid hier de kerk worden herbouwd en de verdreven Christenbewoners naar de verlatene plaats terugkeeren. Zoo wordt het begrijpelijk dat deze kerk daarna niet meer door Heidensche Saksen is verwoest. En de verwoesting der Deventer kerk is wellicht de aanleiding voor deze inlijving geweest ¹⁾.

Bij deze voorstelling moet men ook noodwendig aannemen dat te Deventer een Frankisch slot is gesticht; zonder burgt of sterkte is toch eene inlijving van den rechteroever van den IJsel niet denkbaar en zou de herbouwde Deventer kerk ook niet onder Frankische bescherming hebben gestaan. En dit slot zou ik dan niet zoeken op den Berg, alwaar door Dumbar en anderen het slot van Davo wordt geplaatst en waar later de Bergkerk is gebouwd, maar ik zou het zoeken bij de kerk waar het deze beter kon beschermen, waar het gemakkelijk met diepe grachten kon omgeven worden en waar het voortdurend communicatie kon houden

¹⁾ Witkamp Gesch. der 17 Nederl. I p. 131 stelt deze verwoesting der Deventer kerk zelfs voor als een aanleiding voor den eersten veldtocht van de Franken tegen de Saksen in 772.

met den IJsel en wel ter plaatse thans nog Norenberg genaamd, waarmede niet slechts eene straat maar een zeker gedeelte van de stad wordt bedoeld. De uitgang *berg* duidt toch in de middeleeuwen meestal eene burch aan, men denke b.v. aan de Iperenberg en de Bruinenberg, versterkte huizen of burchten bij en in Deventer, en terwijl de Bergpoort bij de Bergkerk steeds wordt genoemd *porta Montis*, wordt er in het perkamenten boek, »*Ordinarius Capituli*« genaamd, van Noertburger of Noerburger of Noerdenburger of Noerenberger strate en poerte en in de Deventer Kamerrekeningen van 1337 e. v. van Noerdenburgh of Nordenburgh gesproken ¹⁾. Opmerking verdient ook, wat de beide eerste lettergrepen betreft, dat in Deventer door het volk nooit van Noordenberg maar altijd van Norenberg wordt gesproken en dit ook reeds in de 16de, 17de en 18de eeuw het geval was, terwijl men ook reeds in middeleeuwsche stukken de *d* dikwijls vindt weggelaten ²⁾, waarom ik vermoed dat die beide eerste lettergrepen niet slaan op de noordelijke ligging der burch ³⁾, in welk geval men trouwens ook

¹⁾ Zie *Dumbar Dev.* I p. 285, 299, 300, 301. Extracten uit gemelde rekeningen vindt men *Cod. Dipl. Utr. Hist. Gen.* I p. 45 e. v. *Verg. over de beteekenis van den uitgang berg J. de Geer Bijdr. tot de Gesch. en Oudh. der Prov. Utrecht* 1861 p. 343.

²⁾ *Dumbar* I p. 111-153, 285, 301. Ook *Fresinga* spreekt, in zijn in 1583 te Deventer geschreven *Geschiedverhaal*, van den *Norimbergschen thoren*. Zie *Dumbar Analecta* III p. 68.

³⁾ Nooit toch wordt in plaats van Noordenwind Noorenwind gezegd. Zou ook de naam niet Noorderberg in plaats van Noordenberg moeten luiden, wanneer de beide eerste lettergrepen op de noordelijke ligging doelden? Vooralsnog meen ik dat de schrijfwijze Noorden- of Noerdenbergh alleen bewijst dat sommige middeleeuwsche geleerden, bij wien men zoovele onmogelijke naamsafleidingen vindt, den naam van de noordelijke ligging afleidde, en hierom aldus schreven, niet omdat het volk den naam aldus uitsprak.

het bestaan van een andere zuidelijk gelegene burgt zou moeten aannemen, maar dat zij op iets anders slaan, misschien wel op de Noren of Noormannen.

Naar mijne meening zou de kerk niet in maar bij de burgt hebben gelegen; men vindt dit ook op de oudste platte gronden van Brugge en Gent ¹⁾, en hiervoor bestond deze gewichtige strategische reden, dat een kleine burgt niet slechts veel gemakkelijker te maken, maar ook in dien tijd veel gemakkelijker te verdedigen was dan een groote burgt. In tijden van gevaar trok dan de omliggende bevolking in de burgt, welke zij mede hielp verdedigen. Bij de toenemende welvaart had deze inrichting echter het gewichtige bezwaar dat de plaats zelve geplunderd en verwoest kon worden, ondanks het sterke kasteel, zooals dan ook meermalen met Duurstede en Utrecht schijnt te zijn geschied door de Noormannen, terwijl het kasteel toch niet door hen werd genomen ²⁾. Ook

¹⁾ Witkamp I p. 457. Volgens een oud kaartje van Utrecht bij Blondeel p. 77 lag de kerk aldaar wel niet in de burgt, maar toch in eene ommuurde ruimte bij de burgt. Beka zegt p. 9 van Willebrord: „*prope castrum Trajectense canonicorum coenobitium construxit ecclesiam.*” In een oorkonde van 722 bij Heda p. 28 wordt echter gesproken van „*monasterium quod est intra muros in Trajecto castro situm constructum.*” In eene oorkonde van 834 wordt genoemd „*ecclesia S. Martini quae constructa est in castello Trajecto;*” in eene oorkonde van 839 „*ecclesia sancti Martini quae est infra muros iam dictae (Trajectensis) civitatis constructa.*” Bonifacius onderscheidt in een brief aan Paus Stephanus III bij Jaffé Bibl. rer. Germ. III 266 „*in loco et castello quod dicitur Trajectum.*” Beka p. 28 onderscheidt in 856 de burgt en de ommuurde stad: *castrum* en *civitas*, ook *urbs* genoemd.

²⁾ Omstreeks 't jaar 1000 verbrandden de Trajectenses zelve hunne havenplaats („*portum incenderunt*”) opdat de aanrukkende Noormannen zich niet van de gebouwen aan de haven zouden bedienen bij de belegering van het kasteel. Zie Alpertus de divers. temporum bij Pertz Mon. VI 705, verg. Bolhuis p. 197. Zie ook de Geer Het oude Trecht p. 86 en 102.

De Deventer werden in 882 misschien alleen de woningen der bij den haven wonende bevolking verwoest, maar niet de burgt en ook niet de reeds min of meer versterkte kerk ingenomen. In de Annales Fuld. wordt ten minste alleen gezegd dat zij de haven of de havenplaats (portum) in brand staken, terwijl velen werden gedood; en de overlevering dat de miskelk en het evangelieboek van Lebuinus tot in onze dagen zijn bewaard gebleven doet niet aan eene geheele verwoesting, ook van de burgt en van de kerk, denken.

In de 10de eeuw behoorde Hameland, gelijk wij hebben gezien, weer tot Saksen en gold daar weer Saksisch recht, en ook dit is m. i. niet moeilijk te verklaren.

Ons land was in de negende eeuw in een deerniswaardigen toestand gekomen tengevolge van de invallen der Noormannen en de zwakheid der Frankische vorsten. De rijke handelsplaats Duurstede, het welvarende Walcheren en Friesland waren reeds in de eerste helft der negende eeuw herhaalde malen door de Noormannen geplunderd en afgebrand, ondanks Lodewijk de Vroome den Noorman Heriold en diens broeders Roruk en Hemming met het krijgsbestuur over deze streken had belast, in de hoop dat zij de invallen van andere Noormannen zouden keeren; zelfs was kort nadat Heriold in 826 was gedoopt aan dezen Duurstede in beneficium gegeven ¹⁾, hetgeen hierom bij de rijksverdeeling van 837 zeker afzonderlijk wordt vermeld. Veel erger werd het evenwel nog in de tweede helft dier eeuw. Het best was er nog aan toe

¹⁾ Zie Bolhuis De Noormannen p. 57 en 62, Bilderdijk I p. 162-166, de Geer Nederl. Rechtsgesch. in N. Bijdr. voor Rechtsg. en Wetg. 1878 pag. 616.

het gedeelte van ons land ten noorden van den Rijn, dat bij het verdrag van Verdun in 843 aan Lodewijk den Duitscher (843-876), den bekwaamste der zonen van Lodewijk den Duitscher, was toegekend. Ook hier hadden de zeekustlanden, vooral Friesland, veel van de Noormannen te lijden, hetgeen hem noopte de door Karel den Groote afgeschafte Hertogen te herstellen ¹⁾. Doch ten zuiden van den Rijn kon ons land schier alleen nog in naam, maar niet meer in werkelijkheid geacht worden onder het bestuur van een Frankisch vorst te staan. Toen in 850 Duurstede door Roruk den Noorman vermeesterd was en Lotharius geen kans zag hem te verdrijven, besloot deze hem tot leenman aan te nemen ²⁾. In 857 werd, misschien tijdens Roruks afwezigheid, niet alleen Duurstede verwoest, maar ook de burch te Utrecht door een bende Noormannen ingenomen en de wallen ter neergeworpen. De Utrechtsche Bisschop Hungerus moest de wijk nemen en stierf in 866 buiten zijn bisdom in ballingschap. En Bisschop Radboud, die volgens den wensch van Koning Arnulf door Koning Swentibold in 899 of het begin van 900 tot Bisschop van Utrecht was aangesteld ³⁾, vond Utrecht nog geheel door de Deenen verwoest en hield tot aan zijn dood in 917 voornamenlijk verblijf te Deventer, alwaar hij werd begraven en de geheele middeneeuwen door bijzonder is geëerd.

En geen wonder was het dat Radboud in dien tijd

¹⁾ Stacke Deutsche Geschichte I p. 210.

²⁾ Bolhuis de Noormannen p. 101.

³⁾ Moll Kerkg. I p. 267. Radboud schrijft zelf: „Hoc eodem anno (900) Folko Remorum metropolitanus et Zwendiboldus rex interfecti sunt ac non multis antea diebus ego peccator Radbodus intor famulos sanctae Traiectensis aeccliesiae conscribi merui.” Zie Pertz II p. 218.

eventer als zijne voornaamste verblijfplaats uitkoos. (adat Arnulf in 899 en Swentibold in 900 gestorven was, onder de regeering van Lodewijk het Kind, verheieven de Landsvorsten zich hoe langer hoe meer ten koste van den Rijksvorst, en de machtigste en uitnemendste van allen was Hertog Otto van Saksen, terwijl daarentegen Lotharingen aan de grootste verdeelden ten prooi was ¹⁾. Door toedoen van dezen Hertog Otto werd, na den dood van Lodewijk het Kind, in 911 Koenraad Hertog van Frankenland tot rijksvorst van Duitschland gekozen, wiens eerste onderneming een tocht was om Lotharingen weder aan Duitschland te onderwerpen, hetgeen echter mislukte toen, na den dood van Hertog Otto van Saksen in 912, een oorlog tusschen hem en Hertog Hendrik van Saksen ontbrandde. In 919 werd deze Hertog Hendrik tot Koning van Duitschland gekozen, door wiens invloed reeds vroeger Giselbert de zoon van Reginar in het Hertogdom Lotharingen was gesteld. Onder de machtige bescherming van de Hertogen Otto en Hendrik van Saksen hield alzoo zeker Bisschop Radboud in het door eene burgt versterkte Deventer zijn verblijf. En onder deze beide Hertogen van Saksen is ongetwijfeld Hameland, eerst misschien feitelijk later ook rechtens, bij Saksen gekomen.

Slechts zeer kort heeft ook Deventer en daarmede Hameland tot Lotharingen behoord. Bij de rijkverdeeling van Verdun in 843 vielen aan Lotharius alleen landen ten deel, die ten zuiden van den Katwijkschen Rijnarm lagen en wat hij van ons land bezat kwam daarna aan zijn zoon Lotharius II, naar wien het

¹⁾ Zie hierover en over het hier later vermelde de Geer l.l. I § 4, 6 en 7 N. Bijdr. voor Rechtsg. en Wetg. 1878 p. 614, 617 en 618.

Lotharingen werd genoemd ¹⁾. Lotharingen strekte zich alzoo toen tot dien Rijnarm uit. Bij de verdeling van 870 kreeg Lodewijk de Duitscher ook Utrecht, Teisterbant, de Betuwe, Hattuarie en andere streken langs de Maas, waardoor Lotharingen nog meer inkromp. In 882 kreeg de zoon van Lodewijk den Duitscher, met name Karel de Dikke, en in 887 diens opvolger Arnulf weer het geheele rijk en hiermede Lotharingen. Arnulf maakte in 895 zijn natuurlijke zoon Swentibold Koning van Lotharingen, waartoe nu niet slechts alle landen ten zuiden van den Rijn maar ook Hameland werd gerekend, waarschijnlijk omdat deze streek niet slechts onder den Bisschop van Utrecht stond, maar hier ook Ripuarisch recht gold.

Dit vreemde aan de bevolking opgedrongene Ripuarische recht was echter bij de onzekere rechtstoestan- den der 9de eeuw nog weinig inheemsch geworden bij het volk, zoodat het niet kan bevreedden dat onder Hertog Otto of Koenraad van Saksen in Hameland het Saksische recht, dat er ongetwijfeld nog min of meer in het volksbewustzijn was blijven voort- leven, is hersteld, hoewel er misschien sporen van

¹⁾ Aldus de Geer N. Bijdr. v. Rechtsg. en Wetg. 1878 p. 613 text en noot 5, met vele schrijvers daar genoemd. De woorden „Lotharius totam Frisiam filio suo Lothario donat” in Prud. Trec. Annales bij Bondam p. 30 en Sloet p. 45 moeten dan natuurlijk be- teekenen Friesland voor zoover hij dit had. Zie verder de oorkonden bij Bondam I no. 24, 25, 29 en 37, verg. de Geer l.l. § 3, 4 e. v. Ik kan mij echter niet vereenigen met de lezing van Bondam p. 39 noot e in de rijksverdeeling van 870: „de Frisia duas partes de regno quod Lotharius habuit. Super istam divisionem,” maar vind veel aannemelijker de lezing: „de Frisia duas partes. De regno quod Lotharius habuit super istam divisionem,” immers ook bij het aandeel van Karolus vindt men „de Frisia tertiam partem,” zonder de bij- voeging dat dit een derde deel was van het gedeelte van Friesland dat Lotharius bezat.

die tijdelijke heerschappij van het Frankische recht in markeninrichting, enz. zijn blijven bestaan ¹⁾. Minder ter uitbreiding van Saksischen invloed als op aandrang en initiatief van de Saksische bevolking is, naar ik vermoed, het oude recht hersteld en is Hameland weer bij Saksen gevoegd. Want er bestond onder de Saksen van die dagen, zooals hun geschiedschrijver en tijdgenoot Witichind schrijft, zulk een fier gevoel, dat zij niemand wilden gehoorzamen dan mannen van hun eigen stam ²⁾.

Hameland heeft sedert niet meer tot Lotharingen behoord. Bij het verdrag van 921 tusschen Karel den Eenvoudige en Hendrik van Saksen schijnt over het algemeen de Rijn de grens tusschen beiden te zijn geweest ³⁾. Echter behoorde aan eerstgenoemde destijds nog het Graafschap van Dirk I van Holland, die in 922 door Karel den Eenvoudige werd bevestigd in het bezit der kerk te Egmond enz., en ook vindt men bij dit verdrag aan de zijde van Karel den Eenvoudige evengoed Bisschop Baldericus van Utrecht als de graven Dirk en Walger van Holland en Teisterbant, maar dit was, naar ik vermoed, omdat Utrecht, de zetel des bisdoms, ten zuiden van den Rijn lag ⁴⁾. Volgens Prof. de Geer »behoorden wellicht de graafschappen »van Dirk en Waltger de beide broeders en ook de

¹⁾ Opmerkelijk is het dat in Deventer, Olst, Wijhe, Holten, Raalte, evenals op de Veluwe en ook in een gedeelte van de Graafschap Zutphen, *Enk* genoemd wordt wat in Twenthe en aan de Vecht, ook in Zwollerkerspel en Kampen, alsmede in een ander gedeelte van de Graafschap Zutphen, *Esch* wordt genoemd. Kan dit verschil ook een gevolg zijn van die tijdelijke Frankische heerschappij?

²⁾ Zie Stacke *Deutsche Geschichte* I p. 248.

³⁾ Zie dit verdrag bij Bondam I no. 46, verg. de Geer I.1. § 7 en 10 pag. 618 en 620.

⁴⁾ Verg. hierboven pag. 111.

»Bisschopszetel van Balderik en de omliggende streken »nog na 921 tot Lotharingen, maar de overige westelijke en noordelijke gedeelten van ons vaderland, »van Saksische en Friesche bevolking werden er zeker »na 921 niet meer toe gerekend, zoo zij er ooit toe »behoord hebben, maar werden gerekend tot het Duit- »sche rijk en gedeeltelijk wel tot het hertogdom Saksen.« Bisschop Balderik had aldus zijn kerkelijk gebied destijds gedeeltelijk onder Karel den Eenvoudige gedeeltelijk onder Hendrik van Saksen en met laatstgenoemde was hij blijkbaar veel meer verbonden; door Koning Hendrik was Balderik tot opvolger van Bisschop Radboud gekozen; Koning Hendrik zond in 929 zijn zoon Bruno naar Utrecht, opdat daar de vierjarige knaap onder Balderiks leiding zou worden opgevoed; en Otto I, Bruno's broeder, gaf aan Bisschop Balderik, die hem steeds trouw ter zijde stond, belangrijke voorrechten en giften. Na 939 behoorde geheel Lotharingen weer aan Duitschland en ook door de latere Hertogen van Neder-Lotharingen werd ten noorden van de Maas in ons land geen gezag meer uitgeoefend ¹⁾.

Door de tijdsomstandigheden werd het door Saksen bewoonde Hameland eerder dan het overige Saksen in het Frankische rijk ingelijfd en kwam hiermede onder Frankisch recht en bleef dientengevolge ook later afgescheiden van het overige Saksen dat zijn eigen recht behield. En de tijdsomstandigheden bewerkten ook dat Hameland in het begin der 10de eeuw weer bij Saksen werd gevoegd en het Saksisch recht herkreeg. Dit is m. i. de beste verklaring van de hierboven vermelde plaatsen uit de 9de en 10de eeuw

¹⁾ Zie de Geer I.I. § 10 tot 12 pag. 620 en v.

die betrekking hebben op Hameland. Evenwel meen ik hier niet te mogen verzwijgen dat tot nu toe andere verklaringen van die plaatsen zijn gegeven.

Von Ledebur ¹⁾ tracht die verschillende plaatsen te verklaren door Hameland te verdeelen in een Saksisch deel dat tot de Munstersche diocoese behoort en een Frankisch deel dat tot de Utrechtsche diocoese behoort. Tot dit Saksische deel behoorde dat gedeelte van het Hertogdom Gelder dat onder den Bisschop van Munster stond, en het omvatte volgens hem waarschijnlijk ook nog Vreden. In het Frankische deel gold gedeeltelijk Ripuarisch gedeeltelijk Salisch recht en wel Ripuarisch recht in een smalle strook langs den Rijn, die zoowel Elten als het Utrechtsch aartsdiakenschap van Emmerik met de plaatsen Kellen, Griethusen en Rinderer omvatte, Salisch recht in het overige Hameland dat Doesburg, Zutfen, Deventer, Salland en Twenthe omvatte. Deze verdeeling van Hameland in een Saksisch en Frankisch gedeelte berust op zijne stelling dat de grens van het Bisdom van Utrecht en van Munster ook de grens vormde tusschen de Frankische en Saksische bevolking, van welke stelling ik p. 77 e. v. reeds de onjuistheid heb trachten aan te toonen, en dient om te verklaren dat in *vita Theodorici* gesproken wordt van diens vader als »comes in pago Saxoniae Hamalant.” En de verdeeling van het Frankisch Hameland in een Ripuarisch en Salisch gedeelte staat in verband met zijne meening dat de Saliërs in Overijsel zijn blijven wonen en dient om te verklaren dat volgens een oorkonde van 855 in Hameland Ripuarisch recht gold.

¹⁾ Von Ledebur *Bruct.* p. 70 e. v., verg. hierboven p. 70 en 78.

Acker Stratingh ¹⁾ daarentegen is het in zoover met von Ledebur eens, dat hij aanneemt dat in geheel Hameland Frankisch en wel Ripuarisch recht heeft gegolden en dat het Munstersche deel van Gelderland tot Westfalen en alzoo tot Saksen behoorde. Hij geeft hierbij echter geene verklaring hoe de Frankische bevolking aan den IJsel aan Ripuarisch recht is gekomen, terwijl toch de Saliers hier volgens hem zijn blijven wonen. En van de plaatsen, die schijnen te bewijzen dat in Hameland Saksisch recht gold en dat het als een deel van Saksen werd beschouwd, maakt hij zich al vrij gemakkelijk af. Dat de pagus Fladate wordt genoemd als gelegen »in plaga Saxoniae» schrijft hij aan eene dwaling toe. Dat Adela den eisch tot nietig verklaring van de gift haars vaders grondde op de Lex Saxonica, kan volgens hem zeer goed daarop berusten dat haar vader van Saksischen afkomst was en bewijst volgens hem nog niet dat in Hameland, waar haar vader Wichman graaf was en waar vele der weggeschonken goederen lagen, Saksisch recht gold ²⁾; zelfs wil hij de uitdrukking »Wigmannus comes occidentalis Saxoniae,« die volgens hem van een Hamelandschen graaf Wigman wordt gebezigd, ook aan dien Saksischen afkomst alleen toeschrijven. Misschien zou hij ook op dezelfde wijze verklaard hebben dat Adela wordt genoemd »de terra Saxoniae,« zoo hij

¹⁾ Acker Stratingh II 2de st. p. 203-212, verg. p. 182. Zie ook hierboven p. 71, 72, 78.

²⁾ Ook mr. G. Wicherlink, die het gevoelen verdedigt dat Hameland steeds Frankisch en „staatkundig geheel gescheiden van Saksenland” is gebleven, schijnt dit beroep op de Lex Saxonica hierdoor te willen verklaren dat „het regt bij alle Germaansche stammen zijn personeel karakter heeft behouden.” Zie verslag 54e verg. der Ver. v. Over. R. en Gesch. p. 12. Van eene geheel andere meening is evenwel Prof. de Geer, zooals wij zien zullen.

an die plaats had gedacht. Hoe hij de woorden »in pago Saxoniae Hamalant,« die in vita Theoderici voorkomen, met zijn gevoelen rijmt, verzuimde hij eveneens mede te deelen, hoewel hij die plaats in eene noot aanhaalt.

Van den Bergh ¹⁾ daarentegen meent dat Hameland Saksisch was en bleef en maakt zich zeer gemakkelijk af van de plaatsen die het tegendeel bewijzen. Volgens hem p. 184 bewijst de oorkonde van 855 niet dat in Hameland Frankisch recht gold; dat charter dwaalt volgens hem, »want,« zegt hij, »dat Frankisch recht gold niet in Hamaland maar in Flehite, de Veluwe van de Betuwe, en zooals wij vroeger aangewezen hebben beriep de dochter des graven van Hamaland zich bij gelegenheid van zekeren twist over eene erfenis alleen op het Saksisch regt.« De eenige reden waarom hij alzoo aanneemt dat dit charter van 855 »eene verkeerde voorstelling« geeft, is deze dat men in een charter van 997 iets leest dat er mede in strijd is. Zou het niet rationeeler zijn te zeggen: in 855 gold in Hamaland Frankisch, in 997 Saksisch recht? En van het feit dat Hameland in de 9de eeuw afgescheiden van Saksen voorkomt, geeft van den Bergh in 't geheel geen verklaring, hetwelk m. i. op zijn standpunt dat Hameland Saksisch was en daar het Saksische recht heerschte wel noodig was.

Ook volgens Prof. de Geer ¹⁾ »was in de streken van het westen van ons land, in Hamaland, Triente, Salon, Isloi, Thrente de bevolking van Saksischen

¹⁾ Van den Bergh Handb. Middel Nederl. Geogr. 1852 p. 120. Eveneens tweede editie 1872 pag. 116, verg. 182.

²⁾ Mr. B. J. L. de Geer, Schets eener Nederl. Rechtsgech. III § 3 in N. Bijdr. voor Rechtsg. 1879 p. 188.

»stam en leefde zij naar het Saksische volksrecht, ter-
 »wijl in Utrechts omtrek, in de Betuwe, in Teisterbant
 »het recht der Salische Franken en in enkele streken
 »de lex Ripuariorum schijnt te hebben gegolden.« En
 hij voegt er bij dat gemelde oorkonde van 855, als-
 mede een oorkonde van 834, waarbij Wibrach en zijn
 zoon Walbertus aan de Utrechtsche kerk schonk wat
 Wibrach in Oosterbeek en Prast bezat »omnique quod
 sub lege Francorum in eorum erat dominio« het ver-
 moeden wettigen »dat in de 9de eeuw deze rechten
 »reeds in sommige opzichten hier een territoriaal ka-
 »rakter hadden aangenomen en dat de overdracht van
 »onroerend goed moest geschieden onder het gebied
 »en op de wijze van het recht waaronder het goed
 gelegen was.« Deze opvatting wordt m. i. nog ver-
 sterkt door de omstandigheid dat Wibrach een afstam-
 meling was van Hertog Wittekind ¹⁾ en dus tot een
 Saksisch geslacht behoorde, zoodat hier het Saksisch
 recht zou hebben gegolden, wanneer dat recht, gelijk
 Acker Stratingh meende, een persoonlijk karakter droeg.
 Maar mij dunkt dat bij deze opvatting te meer moet
 aangenomen worden dat in 834 te Oosterbeek en Prast
 en in 855 in Hameland Frankisch en geen Saksisch
 recht gold.

Dat Prof. de Geer ondanks deze oorkonde van 855
 tot het gevoelen komt dat in Hameland ook destijds
 Saksisch recht gold, is hieraan te wijten dat de schrijver
 met van den Bergh, voornamenlijk op grond van het
 hierboven vermelde charter van 997, aanneemt dat
 »Hameland door Saksen was bevolkt en tot Saksen
 behoorde« en Saksisch recht had, en nu de oorkonde

¹⁾ Zie hierboven pag. 90 noot 1.

van 855 niet anders kan verklaren dan door eene fout in die oorkonde aan te nemen. Wel verklaart Folker in deze oorkonde dat hij zijn erfgoederen in Hameland en de Betuwe volgens Ripuarisch en Salisch recht overdraagt, maar de later in deze oorkonde genoemde goederen op de Veluwe en in de Eemgou zijn volgens Prof. de Geer niet in Hameland gelegen, en alzoo komt hij tot de conclusie dat in deze oorkonde geene goederen in Hameland worden opgegeven, hetzij die uitgevallen zijn, hetzij de vermelding van pagus Hamalande min nauwkeurig is, omdat Wigman, Graaf van Hamaland, ook tevens Graaf over aangrenzende pagi was¹⁾.

Naar mijne meening daarentegen strekte zich Hameland wel over de Veluwe en de Eemstreek uit (verg. hierboven p. 86-90) en blijkt niet slechts uit deze oorkonde van 855 maar ook uit een oorkonde van 834, uit de rijksverdeeling van 839 en uit een oorkonde van 896 dat Hameland in de 9de eeuw niet tot Saksen behoorde, maar er van afgescheiden was.

§ 9.

Nadat Ludger de Deventer kerk had herbouwd is zij vermoedelijk dadelijk gewijd, hetgeen in dat geval niet is kunnen geschieden door Albricus, die toen nog niet tot Bisschop geordend was, maar waarschijnlijk door den Corepiscopus (wellicht nog Alubert) is geschied. En natuurlijk werden aan die kerk een of meer geestelijken toegevoegd. Naar ik vermoed zullen

¹⁾ Zie Nieuwe Bijdr. voor Regtg. en Wetg. 1856 pag. 180, 192, 183 in eene beoordeeling van Gaupp's Lex Francorum Chamavorum, verg. over dese Lex hierboven p. 65 en 78 noot 2.

hier toen reeds terstond meerdere geestelijken zijn gevestigd om de verspreiding van het Christendom in deze streken te bevorderen. De tijdsomstandigheden drongen toch het zendingswerk met ijver voort te zetten. En het was de gewoonte dier dagen om centrum van evangelieprediking te maken waar meerdere geestelijken vereenigd waren. Zoo was in de dagen van Willebrord Werenfried met verscheidene geestelijken te Elst geplaatst om in die volkrijke streek te arbeiden; zoo stichtte Ludger in Oostergoo 776-784 »famulantium Deo congregationes« en toen hij in 793 tot doctor onder de westelijke Saksen was aangesteld stichtte hij te Munster weldra een »monasterium sub regula canonica Domino famulantium.« Dat hier te Deventer dadelijk na de herbouwing en wijding der kerk een bepaald coenobium of monasterium is opgericht is niet waarschijnlijk, gelijk wij later zullen zien. Bisschop Albricus koos reeds de eerste geestelijken die zich te Deventer vestigden hoogstwaarschijnlijk uit de broeders van S. Salvator, waartoe ook Ludger behoorde. Ludger zelf werd echter hier niet als geestelijke gevestigd, daar hij nog geen presbiter was; trouwens Bisschop Albricus had met hem andere plannen en zond hem naar Friesland, alwaar hij, na in Keulen den rang van presbiter gekregen te hebben, zeven jaren achtereen het Evangelie verkondigde, d. i. met tusschenpoozen van drie maanden, wanneer hij te Utrecht aan de kloosterbroeders onderwijs gaf ¹⁾.

Het oudste bericht omtrent het bestaan van een klooster of coenobium te Deventer vond ik bij Altfridus, die, na den dood van Lebuinus, het vinden

¹⁾ Zie Altfridus § 17 en 18.

ran diens graf en de voltooiing en wijding der herbouwde kerk vermeld te hebben, schrijft dat Lebuinus daar deugden wrochte tot dezen dag, alwaar nu ook een klooster is van kanonniken die God dienen (»ubi est etiam nunc coenobium canonicorum Deo famulantium«); het woord »coenobium« gebruikt Altfridus ook voor het klooster te Werden ¹⁾, doch met de bijvoeging »monachorum« in plaats van canonicorum; onder »coenobium canonicorum« verstaat Altfridus zeker hetzelfde als onder een »monasterium sub regula canonica Domino famulantum,« zooals hij het door Ludger te Mirmigernesferd gestichte klooster noemt; ook maakt hij meermalen gewag van het »monasterium« te Utrecht (I § 9, 17 en 18). Andere coenobia dan van kanonniken vond men toen in ons land nog niet; eerst in de tiende eeuw kwamen er coenobia van de Benedictijner orde, met name het klooster van Egmond en dat op den Heiligenberg bij Amersfoort, door Heda p. 102 genoemd een »coenobium sub professione sancti Benedicti.«

Wat waren nu deze »canonici,« deze »sub regula canonica Domino famulantes?«

Chrodegang van Metz, die omstreeks 765 stierf, ontwierp een regel voor de klerken zijner kathedraal, waardoor hij naar het voorbeeld van Augustinus en Eusebius van Vercelli hen tot een gemeenschappelijk leven poogde te leiden. In 816 werd deze regel, na eenige wijzigingen ondergaan te hebben, in eene kerkvergadering te Aken tot wet verheven, waaraan de

¹⁾ Altfridus draagt de levensbeschrijving van Ludger namenlijk op „delectis fratribus et monachis in cenobio sancti Salvatoris et sancti patris Liutgeri.“ Ook I § 21 spreekt Altfridus van 't „coenobium monachorum“ te Werden en § 32 van 't „habitaculum monachorum.“

geestelijken van de kathedraal en collegiaal kerken zich alzoo te onderwerpen hadden. Deze kerkwet werd zeker ook in ons land ingevoerd ¹⁾. En ik vermoed dat vóór dien tijd de regel van Chrodegang ook in ons land gold, hoewel het mogelijk is dat men hier een min of meer gewijzigden regel volgde.

Naar dezen regel (canon) werden deze geestelijken canonici genaamd. Zij hadden min of meer de levenswijze der monniken overgenomen, zooals zich die in het oosten had ontwikkeld, maar er bleef tusschen de canonici en de eigenlijke monniken een groot verschil bestaan, al werden de eersten ook wel eens monniken genoemd. Terwijl de monniken de Christelijke heiligheid en deugd geheel afgescheiden van de maatschappij en de gevestigde kerken wilden beproeven, waren de kanoniken presbiters, gewijde geestelijken, werkende in de kerk en maatschappij en ook niet aan een orde verbonden ²⁾.

De canonici waren in den beginne zendelingen die gemeenschappelijk en volgens zekere regels leefden en op de canon of Matrikel eener kerk als dienstdoende geestelijken waren ingeschreven. Het waren priester-vereeningen die ten doel hadden de verbreiding en vestiging van het Christendom. Beda vermeldt p. 9 dat Willebrord te Utrecht in 't zelfde jaar zoowel een doophuis of doopvont wijdde, als eene kerk van kanoniken (*canonicorum coenobitalium ecclesiam*) stichtte. Heda vermeldt dit feit aldus p. 26: »*collocans ibidem canonicos coenobitales, hoc est communem et apostolicam vivendi legem observantes.*« In een giftbrief van

¹⁾ Moll Kerkg. I p. 309 en 310.

²⁾ Verg. Roijaards Geschiedenis van het Christendom gedurende de middeleeuwen I p. 103.

722 bij Heda p. 28 wordt het Utrechtsche klooster aldus vermeld: »monasterium quod est intra muros in Trajecto castro situm constructum ubi . . . pater noster Willebrordus Archiepiscopus sub sanctae conversationis coenobitali ordine custos praeesse videtur.« In een giftbrief van Pepijn van 23 Mei 753 wordt gesproken van de monniken of kanonniken van de kerk van St. Maarten te Utrecht, die de Heidenen tot het Christendom bekeerden en de bekeerden onderwezen ¹⁾. Uit Alfridus blijkt dat onder Bisschop Albricus drie presbiters van het Utrechtsche klooster, waaronder Ludger hoorde, om beurten naar Oostergoo gezonden werden om het Evangelie te prediken, dat Ludger, destijds in Utrecht vertoevende, sliep »in solario aeclesiae Sancti Salvatoris,« dat toen Haddo was »praepositus monasterii« en Marchelmus »custos ecclesiae« en Ludger zelf, wanneer hij er was, »in doctrinae studio et sanctae conversationis« aan het hoofd der broeders stond.

Het voorbeeld der Utrechtsche coenobia werd te eerder ook elders in ons land gevolgd, waar tijdens de invoering van het Christendom meerdere geestelijken aan eene kerk werden verbonden, omdat die geestelijken meestal uit de beide Utrechtsche coenobia kwamen. »Waar de missie hare posten gevestigd had, zegt Moll I p. 314, zooals te Deventer, Elst en elders, ontstond van zelf zeker gezelschap van monniken en klerken die in hun gemeenschappelijk verkeer het

¹⁾ Zie Heda p. 34: »ad ipsam casam Dei S. Martini . . . in luminaribus seu in stipendiis Monachorium vel Canonicorum, qui ibidem gentiles ad Christianitatem convertunt, et Domini misericordia ipsos, quos habent conversos docent.« Volgens Chron. de Traj. bij Mattheus Analecta 4e éd. V p. 311 vestigde Willebrord in dit klooster 40 kanonniken.

voorbeeld van de te Utrecht gevestigde broeders vermoedelijk volgden en in grooteren of kleineren munster woonachtig den monastieken levensvorm hielden, tot dat de Akensche regel (816) ook aan hun bestaan eene eigenaardige wijziging gaf.*

Ook na 816 bleven de kanonniken en de eigenlijke monniken scherp onderscheiden, niet alleen in werkring maar ook in levenswijze. De Akensche regel plaatst het beginsel op den voorgrond dat een kanoniek leven, d. i. een leven volgens de uitspraken en voorschriften van bijbel, oude kerk en kerkvaders, alle Christenen en dus inzonderheid geestelijken voegt; maar hiermede was niet gezegd dat alle Christenen als monniken moesten leven. En menig verschil bleef er ook in de levenswijze tusschen kanonniken en monniken bestaan, al werden ook over het algemeen hiervoor, zoowel als in de onderhouding van de kanonieke getijden en in de tucht van het huis, de gewichtigste voorschriften van Benedictus gevolgd. Aan de kanonniken was geen eigenaardige kleederdracht voorgeschreven, zelfs was bij den Akenschen regel bepaald dat men niet zou aannemen wat tot het kostuum der kloosterlingen behoort, omdat men van hun stand onderscheiden is; de kanonniken sliepen in het klooster bij hunne kerk en aten gemeenschappelijk in de eetzaal van het klooster, maar gedurende den dag mochten zij hunne eigene woningen betrekken; en het bezit van eigen goed, den kloosterlingen ongeoorloofd, stond hun vrij ¹⁾.

Behalve bij Altfriidus vond ik nog een paar maal dit Deventersche coenobium in de 9de en 10de eeuw

¹⁾ Moll Kerkg. I p. 310 e. v.

vermeld: in de Translatio S. Alexandri (bij Pertz Mon. II p. 673) welke voorviel in het jaar 851, wordt melding gemaakt van de wonderbare genezing van een man die blind en doofstom geboren was en om Christus wille verzorgd werd »in monasterio quod dicitur Daventrex; in vita Bernardi wordt verhaald dat de Bisschop dezen Bernardus omstreeks 987 proost wilde maken of aan het hoofd wilde stellen van het Deventersche coenobium ¹⁾). Ook hier ontmoet men weer het woord coenobium, dat ik nog eenmaal later aantrof in de oorkonde van 1040, waarop Bisschop Bernoldus de kerk te Zwolle geeft »fratribus Daventriensis coenobii.«

Tusschen dit Deventer coenobium en het kapittel van St. Salvator bestond de geheele middeneeuwen door een eigenaardige band. En de oorzaak hiervan was dat beiden oorspronkelijk één zijn geweest. Men vindt dit bericht in een brief van confraterniteit tusschen beide kapittels van het jaar 1295, alwaar men leest dat zij in hunne annalen gevonden hebben en hun ook door overlevering bekend is dat de kerk van S. Salvator en de Deventer kerk oudtijds één zijn geweest, maar dat later de Deventer kerk uit de kerk van S. Salvator is gehaald en hunne goederen zijn verdeeld, de fraterniteit evenwel ongeschonden is gebleven ²⁾). Door dezen band laat zich ook verklaren

¹⁾ Ipse ergo episcopo complacuit ut Daventriensis coenobio sua vice illius (Bernardum) praeponere vellet. Zie Pertz VI p. 759.

²⁾ Men vindt dezen brief der „Praepositi, Decani et capitula Sancti Salvatoris Trajectensis et Daventriensis” bij Lindeborn p. 61, Dumbar I p. 237. In den aanvang van dezen brief leest men: Sicut in Annalibus nostris invenimus et a seniorum nostrorum relatu dicimus Sancti Salvatoris et Davent. Ecclesiae praedictae una olim fuerant ecclesie sed postmodum ecclesia Daventriensis ex ecclesia S. Salvatoris fuit extracta bonis ipsarum divisio, fraternitate tamen integra permanentia. Verg. ook een brief van 1452 bij Dumbar I p. 239.

dat in oude oorkonden van 1176, 1178, 1188, 1217 en 1228 de proost der Deventer kerk of het zegel dier kerk terstond volgt op dien van S. Salvator, nog vóór dien van S. Pieter, St. Jan en S. Marie ¹⁾).

De scheiding, waarvan de brief van 1295 gewaagt, moet hebben plaats gehad voor 7 Dec. 1040, toen Bisschop Bernulfus op verzoek van den Deventer proost Theodoricus de kerk te Zwolle schonk aan de broeders van het Deventer coenobium; had toch die scheiding toen nog niet plaats gehad, zoo had de Bisschop deze gift aan het kapittel van S. Salvator moeten doen, ten minste niet aan het Deventer coenobium alleen. Ook blijkt uit deze oorkonde dat Deventers coenobium een eigen proost had, doch ik weet niet of dit misschien ook reeds voor de scheiding der goederen het geval heeft kunnen zijn; zeker althans moet er iemand, zij het dan ook onder den proost van S. Salvator, aan het hoofd van het Deventer coenobium hebben gestaan, en uit de aangehaalde plaats in *vita Bernardi* blijkt dat er destijds in 987 sprake van was hem tot proost te Deventer te benoemen. Onder Bisschop Bernulfus (1027-1054) heeft echter volgens Beka en Heda die verdeeling van goederen eerst plaats gehad; immers Beka schrijft van dezen Bisschop: »*medietatem collegii Sti Salvatoris Daventriam transplantavit,*« welk woord *medietas* in middeneeuwsche stukken telkens voorkomt voor de helft der inkomsten en bezittingen ²⁾. En Heda schrijft p. 118: »*Apud Da-*

¹⁾ Zie deze oorkonden bij Bondam II no. 56, 57 en 60, bij Mattheus de Reb. Ultr. p. 134 en 192, bij Sloet no. 446, bij Dumber Kerk. en Wer. Dev. I p. 315.

²⁾ Zie Roijaards Gesch. van het Christendom en de Christ. Kerk in Nederl. gedurende de middeleeuwen I p. 255 noot 2. De geheele plaats bij Beka p. 140 luidt aldus: »*Eisdem temporibus Bernulphus*

ventriam instauravit ¹⁾ templum Divi Lebuini ubi et partem canonicorum ex ecclesia beatae Mariae Traject. (quae sancti Salvatoris nunc dicitur) transmisit, *assignans ex bonis dictae ecclesiae*, quae admodum opulenta erant quibus perpetuo illic Deo militarent.«

Er is veel over getwist wanneer het Deventer kapittel zou gesticht zijn. Eerst nam men op grond van gemelde plaatsen bij Beka en Heda, in verband met de oorkonde van 1040, aan dat het door Bernulfus zou gesticht zijn. Lindeborn p. 59 betoogde echter dat dit waarschijnlijk reeds onder Bisschop Radboud of diens opvolger Balderik zou zijn geschied. Hiertegen schreef Dumbar I p. 235-237 een wijdloopig betoog en noemde Lindeborns argumenten niets dan »schijnrede,« hetgeen echter niet verhinderde dat latere schrijvers het gevoelen van Lindeborn omhelsden, dat zoo aannemelijk scheen, waar Deventer onder Bisschop Radboud en Balderik zooveel de zetel der Utrechtsche Bisschoppen is geweest en men dus zou meenen dat

Episcopus ad perennem laudis suae memoriam aedificavit in Trajecto duas collegiatas ecclesias unam in honorem sancti Petri venerabilis Apostoli, ac aliam in honorem sancti Joannis Baptistae praecursoris Domini; medietatem vero collegii sancti Salvatoris Trajectensis transplantavit in Daventriam ubi pro reverentia Beati Lebuini egregii confessoris canonicorum extruxit ecclesiam." Blijkbaar maakt Beda hier onderscheid tusschen de geheel nieuwe stichting der kapittelen van St. Jan en St. Pieter en die van het St. Lebuinus kapittel dat niet eene nieuwe stichting was, al werd het ook eerst onder Bernulfus een zelfstandig kapittel.

¹⁾ Opmerkelijk is het woord *instaurare*, herstellen of op nieuw instellen, hier gebruikt, ook in verband met hetgeen Heda even te voren betreffende de St. Jan en de St. Pieter schrijft: „Erexit in Trajecto a fundamentis ecclesias binas unam in honorem divi Petri Apostoli, alteram sancti Johannes." In het grafschrift van Bernulfus, dat nog in de St. Pieter te Utrecht hangt, worden echter alle deze drie kerken in één adem genoemd: „Sancto Baptistae, Petro, Paulo, Lebuino quatuor ecclesias condidit egregias", verg. Matthaeus de fatis et fund. p. 109 en 110.

er voor hen nog meer aanleiding was een kapittel te Deventer te stichten dan te Oldenzaal, waar het kapittel door Balderik zou zijn gesticht. Roijaards ¹⁾ brengt nog het ontstaan van dit kapittel tot den tijd van Bisschop Radboud en Balderik. Moll ²⁾ meent dat ook te Deventer reeds eerder een kapittel *kan* ontstaan zijn en dat onder Radboud, die zeker te Deventer met zijne geestelijken een kanonikaal leven voerde, het kapittel van de St. Salvator kerk te Utrecht met dat der Lebuinus kerk tijdelijk *kan* vereenigd geweest zijn. Door geen schrijver over dit onderwerp ³⁾ is nog opgemerkt voor zoover ik weet dat uit de aangehaalde plaatsen in *Altfridus, de Translatio S. Alexandri en vita Bernardi* blijkt dat er niet slechts voor Bisschop Bernulfus maar ook reeds voor Bisschop Radboud en Balderik te Deventer een klooster bestond en wel een coenobium van kanonniken. Wat bij Moll een hypothese was, namenlijk dat het kapittel van Deventer reeds voor den tijd van Radboud kan ontstaan zijn, wordt hierdoor m. i. voldoende bewezen.

Moll gist dat onder Radboud het kapittel van de St. Salvator kerk en dat der St. Lebuinus kerk tijdelijk zijn vereenigd. Maar veel aannemelijker komt mij voor dat zij van den aanvang af vereenigd zijn geweest, m. a. w. dat het Deventer coenobium geheel uit dat van St. Salvator is voortgekomen. Naar mijne opvatting is de eerste evangeliëprediking in ons land geheel uitgegaan van de beide Utrechtsche coenobia van St. Maarten en St. Salvator, welke laatste volgens

¹⁾ Roijaards *Gesch. van de Chr. Kerk in Ned.* I p. 253 e. v.

²⁾ Moll *Kerkg.* I p. 315.

³⁾ Aan Paris de Ludgero p. 55 is de plaats uit *Altfridus* niet ontgaan, doch de stichting van het kapittel lag buiten zijn onderwerp.

Altfridus § 18 ook reeds door Willebrord is gesticht en was de Veluwe reeds voor de komst van Lebuinus aan S. Salvator opgedragen ¹⁾. En het feit dat Ludger, die de Deventer kerk in 776 herbouwde, toen en nog jaren daarna aan St. Salvator was verbonden en de overlevering dat Lebuinus zelf kanonnik van S. Salvator zou zijn geweest ²⁾, toonen m. i. aan dat er van den beginne af een groote band tusschen de Deventer kerk en het coenobium van St. Salvator bestaan heeft. Alzoo meen ik dat het Deventer coenobium uit dat van St. Salvator is genomen. Uit de woorden van Altfridus »ubi est etiam nunc coenobium canonicorum Deo famulantium,« in verband met de herbouwing der kerk die hij aldaar bespreekt, blijkt, dunkt mij, dat dit coenobium niet tegelijk met de herbouwing der kerk maar eerst later is gesticht. En zoo vermoed ik dat in den beginne het coenobium van S. Salvator ook hierheen evenals naar Oostergoo bij afwisseling sommige van zijn presbiters zond en dat niet lang daarna volgens de gewoonte van die dagen ³⁾ hier meer bepaald een coenobium is gesticht, waarvoor de regel van Chrodegang, later de Akensche regel gold, en hetwelk in zeer nauwe vereeniging bleef met het coenobium van St. Salvator.

¹⁾ Zie hierboven § 5 pag. 129, verg. p. 127 en 128.

²⁾ Heribertus Rosweidus meldt dat Lebuinus na de eerste verwoesting der Deventer kerk eenigen tijd in het klooster van St. Salvator vertoefde. Zie Dumbar I p. 182. In tractatu de Ordine Canon. Regul. p. 140 wordt Lebuinus genoemd: „Gregorii discipulus et convictor Canonicus“ en p. 141: „Unus e Trajectensis Ecclesiae fratribus.“ In een Legenden Ms. wordt Lebuinus Kanunnik van S. Salvator genoemd. Zie Dumbar I p. 179 noot 1.

³⁾ Zie Arnold Deutsche Geschichte II p. 183 „Wo Heiden sich taufen lieszen wurden zunächst Klöster als Missions anstalten gegründet, die dann das werk der Bekehrung weiter trieben und die natürlichen Mittelpunkte der selben wurden“, verg. ook p. 182.

De scheiding der goederen heeft, zooals wij gezien hebben, onder Bisschop Bernulfus plaats gehad. En waarschijnlijk staat met deze scheiding ook het feit in verband dat Bernulfus te Deventer eene kerk bouwde ter eere van Lebuinus, of zooals Heda zegt, de Lebuinus kerk weer op nieuw opbouwde (instauravit). Bij deze scheiding kreeg de Deventer kerk zeker alles wat over den IJsel gelegen was. Ook later had het kapittel van S. Salvator, voor zoover ik weet in Overijssel geen bezittingen of het patronaat over kerken, zooals wel de andere Utrechtsche kapittels hadden. Veel goederen schijnt de Deventer kerk bij die scheiding echter niet gekregen te hebben; althans in een brief van 1364 van Bisschop Jan van Arkel leest men dat de Deventer kerk voornamenlijk is gesticht op meergemelde gift van Bisschop Bernoldus of Bernulfus van 1040, waaruit de Deventer kerk belangrijke inkomsten trok ¹⁾.

Zowel de beide door Lebuinus te Deventer gebouwde kerken als die welke na zijn dood door Ludger werd herbouwd, waren zeker nog weinig aanzienlijke gebouwen, gelijk de meeste kerken van dien tijd, een klein en laag langwerpig vierkant met een stomphoekig dak bedekt. Enkele van deze kerken waren reeds vroeg van steen, zooals de kapel van het Heilige Kruis te Utrecht en O. L. Vrouwe kerk ter Noord tot Heilo, beiden nog in teekening en platten grond bewaard ²⁾.

¹⁾ *Bona fructus redditus et proventus super quibus pro majori parte dicta eorum Daventriensis ecclesia est fundata.* Zie *Dumbar Kerk en Wer. Deventer I p. 343.*

²⁾ Afbeelding van de kerk te Heilo, zooals zij was voor hare verwoesting in 1573, vindt men in *Nederl. Oudh. van J. van Roijen 1715 pag. 177, verg. p. 189 noot r.* Op korten afstand voor den rond-

Maar de meesten waren van hout, het bouw materiaal
 dat men hier in overvloed vond, terwijl de steen —
 gehouwen tufsteen werd toen nog alleen in deze stre-
 ken gebruikt — van verre moest worden aangevoerd.
 Dat ook de door Lebuinus en Ludger gebouwde kerken
 van hout waren duiden verschillende uitdrukkingen
 bij Altfridus genoegzaam aan; de eerste kerk werd
 toch door de geloovigen zelve van deze streek voor
 Lebuinus gebouwd en deze kenden nog geen steen-
 constructie; de eerste verwoesting der Deventer kerk
 wordt aldus verhaald: »succenderunt ecclesiam,« d. i.
 zij staken van onder de kerk in brand, terwijl bij een
 anderen kerk van dien tijd juist het houten dak in
 brand zou gestoken zijn; toen Ludger bezig was de
 kerk te herbouwen, werd hem in den droom mede-
 gedeeld dat het lijk van Lebuinus lag »sub australi
 pariete« en hierop »Ludger fecit transvehi bases ejus-
 dem aedificii in partem australem et ita infra eccle-
 siam collegit sepulchrum viri Dei.« Laatstgemelde
 plaatsen doen mij zelfs denken dat deze kerkbouw wel
 geheel en al eene constructie boven den grond kan
 geweest zijn, min of meer op de wijze van, doch van
 veel zwaardere constructie dan onze kermiskramen.
 Ook vele oude van zware balken vervaardigde Noor-

Bij den ingang ziet men hier een put afgebeeld: de Runksputte. Eene
 afbeelding van de kapel van het Heilige Kruis vindt men in Liefland
 Oudheid Pl. 48, aldaar S. Thomas genoemd, verg. echter
 De Geer de Dom van Utrecht p. 51-53. Het smallere koor dat men
 bij deze kapel vindt is m. i. later aangebouwd. De afmetingen van
 beide kerken zijn, naar ik meen, echter overigens dezelfde gebleven.
 De afbeelding van de St. Thomas kapel op het oude kaartje van
 Utrecht bij Blondeel p. 77 heeft geen waarde; dergelijke torens trof
 men in de 8e eeuw toch nog niet aan. Dit kaartje heeft m. i. wel
 enige historische waarde, maar zeker is het geen getrouwe copie van
 het oude, waarnaar het, naar ik vermoed, is vervaardigd.

weegsche huizen schijnen, volgens de afbeeldingen, aldus gemaakt te zijn en op den grond te staan.

Van de gevels dezer houten kerken vindt men nog ruwe afbeeldingen op vele munten onder Karel den Groote en zijn zoon Lodewijk geslagen, met het omschrift »Christiana religio« of ook wel met het omschrift »Dorestatus Mon« ¹⁾. Voor den gevel ziet men een paar trappen, zoodat de vloer dier kerk blijkbaar een weinig boven den beganen grond heeft gelegen; boven deze trappen ziet men een viertal stijlen of kolommen, die een horizontale, naar ik vermoed, vooruitspringende balk dragen en hierboven verheft zich het stomphoekig, of nagenoeg rechthoekig dak, op welks top een kruis staat, terwijl in het frontaal, door gemelden horizontalen balk en het schuinsch oplopend dak gevormd, nog een paar evenwijdig met het dak schuinsch oplopende balken te zien zijn, die op de beide binnenste stijlen rusten. Tusschen de beide binnenste stijlen of pilaren, waar men den ingang zou verwachten, is een kruis geteekend; en mogelijk komt het mij voor dat dit kruis ook maar niet op deze afbeelding is geplaatst om des te duidelijker te doen zien dat het eene Christelijke kerk verbeeldt, maar dat zoodanig kruis in werkelijkheid aan de zijde van het altaar als lichtopening dienst deed, daar ik dezen venstervorm ook aantrof op eene afbeelding van den toren van Earls Barton, Northamptonshire. Alzoo zoude op deze munten dan niet de westelijke voorgevel, maar de oostelijke koorgevel zijn afgebeeld. En dat bij deze eerste houten kerken het dak, evenals aan de latere steenen Groningsche kerken van de 12de eeuw, alleen

¹⁾ Jhr. A. Rethaan Macare, Verhandeling over de bij Domburg gevonden munten in het Zeeuwsche Archief 1856.

aan de beide langzijden der kerk afliep en de gevel der kerk aan de beide smalle zijden van het langwerpig vierkant zich tot den nok van het dak verhief, komt mij ook zeer waarschijnlijk voor.

Opmerkelijk vooral is op deze afbeelding de vorm der pilaren, omdat deze niet is ontleend aan de Romeinsche en evenmin aan de Byzantijnsche architectuur, maar blijkbaar van inheemschen oorsprong is. Boven en beneden het midden van de kolom zet zich deze rondbuikig uit, terwijl de pilaar aan de einden zoowel boven als beneden weer iets breeder wordt. Wellicht vindt men deze vorm, die zoo sterk afwijkt van de klassieke pilaren en meer overeenkomst heeft met sommige Indische grotpilaren, nog in meerdere der oudste steenen gebouwen van westelijk Europa terug; ik trof echter dergelijken pilaarvorm alleen aan op eene afbeelding der bommelgaten van den reeds genoemden toren van Earls Barton, welks oud-Saksische bouwtrant nog geheel eene navolging van de vroegere houtconstructie is ¹⁾. En in sommige streken van Noorwegen vindt men aan de kunstig besneden houten huizen, wier overhangende daken op pilaren rusten, nog wel dergelijke fantastische pilaarvormen.

Van het inwendige dier kerken, welke evenals de latere Romaansche kerken wel zeer weinig verlicht zullen zijn geweest, is ons geene afbeelding bewaard gebleven. Of het viertal kolommen aan den voorgevel

¹⁾ Eene afbeelding van deze bommelgaten vindt men bij Parker „An Introduction to the study of Gothic Architecture 1861” pag. 23 en van den geheelen toren p. 19. Een anderen dikbuikigen pilaarvorm vond ik op de afbeelding van een bommelgat in den toren te Monks-wearmouth (Derham). Zie Bloxam Die Mittelalterliche Kirchenbaukunst in England 1847 Tafel IX in zijn hoofdstuk over oud-Saksischen stijl.

eene aanduiding is dat het langschip der kerk in drie schepen is afgedeeld, durf ik niet beslissen, doch wanneer er destijds ook reeds grootere kerken hebben bestaan, moeten zij wel, evenals de Romeinsche en later de Romaansche basilicas, aldus zijn afgedeeld. En deze kolommen binnen in de kerk hadden dan waarschijnlijk denzelfden barbaarschen vorm, dien wij aan den voorgevel aantreffen. Deze kolommen waren natuurlijk bestemd de horizontale balken te dragen, waarop de zolder rustte die zich in deze oudste Nederlandsche kerken evenals in de oude Romeinsche basilicas en de latere Romaansche kerken schijnt bevonden te hebben, zooals blijkt uit Altfredus I § 18, die meldt dat Ludger sliep »in solario aecclesiae sancti Salvatoris« te Utrecht.

Uit de feiten die wij bij Tacitus lezen (Germ. c. 16) blijkt dat de Germanen over het algemeen zin voor kleuren hadden; het is toevallig bekend dat de Saksen reeds zeer vroeg roode verf uit Frankrijk haalden en zoo vermoed ik dat ook deze kolommen, de zolder en de wanden min of meer met kleuren zullen zijn versierd geweest. Deze versieringen waren dan zeker nog geheel aan de nationale kunst ontleend. Uit de vorm der pilaren op de hierboven besproken munten kan men toch zien dat de Byzantijnsche bouwtrant en versieringskunst hier nog weinig of niet was doorgedrongen, al was ook te Nijmegen reeds in dien trant gebouwd. Daar deze oorspronkelijke inheemsche bouwtrant en versieringskunst der Germaansche volken een nog zoo weinig ontgonnen terrein is, wijs ik hier op een overblijffel dat ik meen ontdekt te hebben in de versiering der vensternissen van de oudste Groningsche kerken van de 12de of 13de eeuw te Zuid-Broek,

Lexa enz. Men vindt namenlijk aan deze kruiskerken roepen van vijf hooge zeer smalle vensternissen, waarvan de drie binnenste lichtopeningen zijn, terwijl de wee buitenste zijn dichtgemetseld; en men heeft hier le baksteen en, waarvan deze kerken zijn gebouwd, zoo gevoegd dat zij een vlechtwerk schijnen; aan de rerk te Zuid-Broek alleen vond ik niet minder dan vijf variaties. Zeker is deze versiering ontleend aan den vroegeren bouwtrant, toen men nog geen baksteen en gebruikte, maar alleen houten kerken had en toen men bij gebrek aan glas de licht- en luchtopeningen in de zijmuren met gevlochten matwerk bedekte. Ook andere versieringen vond men in den tijd van Lebuinus reeds in de kerken; zelfs waren schilderijen aldaar niet geheel onbekend. En dat Lebuinus ook van versieringen niet afkeerig was, blijkt uit de kostbare miskelk die van Lebuinus afkomstig schijnt te zijn, alsmede uit sommige oostersche versierselen op den band van het Evangelie dat door hem werd gebruikt.

Van de door Ludger van hout herbouwde Deventer kerk is natuurlijk evenmin als van de door Lebuinus gebouwde kerk iets overgebleven. Toch doet mij in de tegenwoordige kerk nog iets denken aan dien oudsten bouw en is dit misschien zelfs nog half en half afkomstig van de door Ludger herbouwde kerk. In den vloer der krocht onder het koor van de kerk bevindt zich namenlijk een van cement of tufsteen gemetselde put of kuip midden voor het altaar. Naar mijne meening moet deze put zijn bestemd geweest voor doopvont. In later tijd werden voor den kinderdoop staande doopvonten gebruikt, waarin de kinderen bij den doop tot driemaal en werden gedompeld, doch tijdens de in-

voering van het Christendom hier te lande, toen zoovele volwassenen werden gedoopt, geschiedde dit in bronnen of in kuipen die in den grond gezonken waren, naar ik vermoed meestal buiten de kerk en in een hiervoor bestemd gebouw: baptisterium ¹⁾; in Pommeren, waar het Christendom zooveel later werd ingevoerd, liet Otto van Bamberg, de apostel van Pommeren in de 12de eeuw, in zijne baptisteria drie houten kuipen of tonnen (dolia) aanbrengen, die in den bodem werden geplaatst, een voor de mannen, een voor de vrouwen, een voor de kinderen. Boven en om iedere kuip hingen gordijnen, zoodat zelfs de priesters de doopelingen in het bad niet konden zien. In het wintergetij werden de kuipen met warm of lauw water gevuld ²⁾.

Toen Willebrord in Utrecht kwam begon hij volgens Beka bij de ruïnen van de St. Thomas kapel een oratorium te bouwen en wijdde daarin een doopvont waar de geloovigen onder bescherming van het Frankische kasteel veilig konden heengaan om het sacrament van den Heiligen Doop te ontvangen, terwijl hij daarna op het terrein van de verwoeste St. Thomas kapel eene kerk bouwde voor de kanonniken ³⁾. En ook

¹⁾ Zie o. a. Altfridus I § 19: „Liutgerus . . . in insula Fosete . . . habitatores baptisavit cum invocatione Sanctae Trinitatis in fonte quae ibi obulliebat.” Beka p. 9: „Radbodus . . . ad fontem baptisterii perductus est.” Verg. de beide volgende nooten.

²⁾ Zie Moll Kerkg. van Nederl. I p. 388, alwaar wordt aangehaald vita Ottonis bij Ludwig Script. rer. Bamb. I p. 660.

³⁾ Zie Beka p. 9 „Willebrordus prope ruinam primordialis Ecclesiae sancti Thomae sacrum aedificavit in honorem sanctae crucis oratorium, in quo renativi fontis primo consecravat baptisterium ut Christi fideles ob defensionem castellani Trajectensis securum illuc haberent accessum ad suscipiendum Baptismatis sacramentum . . . ac in fundo Basilicae sancti Thomae prope castrum Trajectense Canonicorum coenobitium construxit ecclesiam, in qua cathedralem sedem stabiliri jussit.” Verg.

n de latere centrums van Evangelieprediking, die in ons land ontstonden naarmate het Christendom zich naar verbreedde, waren ongetwijfeld dergelijke gewijde baptisteria, bestemd voor den doop der inwoners die tot het Christendom overgingen. Zoo was er ook zeker een te Deventer, zoowel in den tijd van Lebuinus als later na de herbouwing der kerk door Ludger. En deze doopvont vindt men, meen ik, nog terug in gemelde put in de krocht, als in de krocht zelve ook van veel later tijd ¹⁾. Ik neem alzoo aan dat op deze plaats van Ludgers herbouwing af is gedoopt, doch hiermede is nog niet beslist of die plaats zich in of buiten de kerk bevond, daar die plaats bij dezen nieuwen bouw onder Baldricus of Bernulfus ook binnen hare muren kan gekomen zijn, terwijl zij dit vroeger niet was. Dat men deze gewijde plaats ongerept wilde laten, zou niet vreemd zijn. En de krocht werd waarschijnlijk tijdens haren bouw eene bij uitnemendheid geschikte plaats voor de dooplechtigheid beschouwd, omdat gedurende de eerste Christeneeuwen te Rome bij voorkeur in de katakomben nieuwe leden der Christengemeente door den doop werden opgenomen, bij de graven van hen die voor het geloof waren gestorven, en omdat de krochten oorspronkelijk voor dezelfde kerkelijke doeleinden waren bestemd als de katakomben

Chron. de Traj. bij Matthaëus Anal. V p. 310 „construxit apud ecclesiam S. Thomae quae fuit destructa oratorium S. Crucis et consecravit ibi primum fontem baptismalem,” waarbij Matthaëus aanteekent: „fontem non intrabant ut videre est apud Crampinum in expositione duorum antropagorum ubi et formam fontis et ingressos eum expressit aere.

¹⁾ Later hoop ik nog eens te voldoen aan mijn belofte op de 41e pag. van de Ver. voor Ov R. en Gesch. en deze krocht te beschrijven, met de Romaansche en vroeg-Gothische overblijfsels van vroegeren bouw, die nog in de laat-Gothische kerk aanwezig zijn.

te Rome, meer bepaald ook de overblijfselen van martelaren en heiligen bevatte, die dikwijls uit de katakomben hierheen werden overgebracht en zoo over geheel Europa verspreid. ¹⁾

§ 10.

Om zich eene voorstelling te vormen van den toestand van de Deventer kerk en het daaraan verbonden coenobium in de eerste tijden van haar bestaan, is het noodig na te gaan welke positie zij te Deventer innam en welke hare verhouding was tegenover de Deventerschen.

Evenals Ludger zijne kerk te Wigmond bouwde op een stuk grond dat hem met dit doel was gegeven, is ook zeker te Deventer door Lebuinus gedaan; het stuk land waarop de geloovigen voor hem eene kerk en eene woning bouwden werd met alles wat er op was het eigendom der Deventer kerk; en mocht er een gezin van hofhoorigen — servi of mancipia — aan dat stuk grond verbonden zijn geweest, zoo werd zij tevens over deze heer en meester.

Zoo bleef het ook toen in 776 de Deventer kerk door Ludger werd herbouwd en Deventer bij het Franke rijk werd ingelijfd, met deze uitzondering alleen dat van toen af reeds misschien de goederen der Deventer kerk één waren met die der St. Salvator te Utrecht.

¹⁾ Zie G. Kinkel *Gesch. der Bild. Kunste bei de Christl. Völkern* 1e afl. 1845 pag. 147, 185, 186. Verg. ook ex Adonis Chron. bij Pertz II p. 318, alwaar wordt gezegd op het jaar 718 „Luitbrandus rex . . . in honore beatorum martyrum Thebaeorum Mauricii et sociorum eius domunculam cryptatim construxerit ibique non mediocrem partem reliquiarum sive ex his martyribus sive ex aliis posuit.”

Tot de Deventerschen stond de kerk in dezelfde verhouding als tot de bewoners van andere naburige villae, aan beide zijden van den IJssel gelegen, die binnen de grenzen van hare parochie gelegen waren en ingevolge de capitularia van Karel den Groote hunne tienden moesten opbrengen aan de kerk ¹⁾.

Bij deze kerk werd naar mijne meening door Karel den Groote een Frankisch kasteel gesticht, welks verdediging werd opgedragen aan de graven die over Hameland of over dit gedeelte van Hameland gesteld waren. En onder deze graven stond de judex, later ook scultetus of schout genaamd, die met schepenen over alle ingezetenen gericht hield, behalve over de hofhoorigen, die onder de rechtspraak stonden van hunnen grondheer, tenzij bij zware misdrijven, die strafbaar waren gesteld aan lijf en leven ²⁾.

Weldra werden echter alle personen die woonden op goederen der Utrechtsche kerk, zoowel vrijen en halfvrijen (ingenui en liti) als onvrijen en hofhoorigen onttrokken aan den rechtsdwang van den graaf. In 846 bevestigde Lotharius den Bisschop der Utrechtsche kerk in dit recht, dat hem reeds door de voorgangers van Lotharius was verleend en dat later o. a. in 896, 914, 926 en 936 herhaaldelijk werd bevestigd ³⁾. En

¹⁾ Of zij het deden is eene andere vraag. Zie Moll I p. 343 en de Geer Schets eener Nederl. Rechtsgesch. in N. Bijdr. voor Rechtsg. en Wetg. 1879 p. 342. Men bedenke dat die tienden, welke van alle inkomsten verschuldigd waren, bij de Saksen zeer waren gehaat en het dus zeer goed mogelijk is dat de Deventer kerk ze ter wille van haar invloed niet heeft gevorderd. Karel de Groote zelf gaf echter aan de Utrechtsche kerk de tienden van alles wat de fiscus binnen hare dioecese ontving. Zie oork. bij Heda p. 39 en 85.

²⁾ Verg. de Geer l.l. Bijdr. v. Rechtsg. 1879, p. 168 en 184.

³⁾ Zie de oorkonden bij Heda p. 53, 63, 72, 79 en 81, verg. de Geer l.l. p. 178 e. v.

zoo oordeelde de kerk niet slechts naar hofrecht over de onvrijen die op hare bezittingen woonden, maar hielden hare ambtenaren op die bezittingen ook als schouten het geboden ding over de vrijen en in den het fredum of vredegeld dat aan den vorst als boete moest betaald worden, nevens de compositio aan den aangerande of zijne verwanten te voldoen.

Bepaalde zich te Deventer in 776 het gebied, dat onder de bezittingen der Utrechtsche kerk kon gerekend worden, wellicht nog tot het stuk grond waarop de kerk met hare aanhoorigheden stond, uit gemelde oorkonde van 896 blijkt dat de Utrechtsche kerk destijds in *Daventria villa* aanzienlijke bezittingen had, daar in die oorkonde van al de bezittingen der kerk, die over het geheele bisdom verspreid lagen, alleen de bezittingen te Dorestad, Deventer en Tiel met name worden genoemd en verder van de bezittingen en andere plaatsen wordt gesproken ⁴⁾. Ook Koning Swentibold, van wien de oorkonde van 896 afkomstig is, behield landbezit te Deventer, zooals blijkt uit eene oorkonde van 954, waarbij Koning Otto al het land in en buiten de urbs wegschonk, dat hij van Vota de weduwe van Koning Swentibold gekregen had. Heda zegt p. 71 dat Koning Swentibold aan Bisschop Radboud bevestigde de gift van het oppidum *Daventria* en diens burgt. Maar ofschoon ik niet zou durven beweren dat dit bericht zijn oorsprong kan vinden in eene slechte lezing der oorkonde van 896,

⁴⁾ Sicut in Dorestadio in terris S. Martini residentibus . . . sic in *Daventria villa* et *Thiela* omnibus que aliis locis in terris et possessionibus ejusdem *Trajectensis Ecclesiae* consistentibus et *commanentibus*, leest men in de oorkonde van 896, verg. Prof. de Geer l.l. p. 180, die naar aanleiding van deze oorkonde zegt: „ook te Deventer en te Tiel bezat de kerk groote bezittingen.“

hecht ik er geen waarde aan, daar het mij voorkomt dat uit de oorkonden van 954 en 956 blijkt dat niet alleen de buiten de urbs Daventria gelegen goederen, maar ook die urbs zelve lag in comitatu Wiemanni en alzo nog niet aan den Bisschop gekomen was ¹⁾; daarenboven blijkt ten duidlijkste uit die beide oorkonden dat de geheele urbs destijds zeker niet tot de bezittingen der Utrechtsche kerk behoorde en alzo de Bisschop ook zeker niet krachtens de oorkonden van 846, 896, 914, 926, 936 gezag kan hebben uitgeoefend over de geheele urbs.

Wanneer ik de oorkonden van 896, 926 en 936 goed begrijp, is hierin het onderscheid van die oorkonden met de oorkonde van 846 voornamenlijk gelegen, dat — terwijl de oorkonde van 846 alleen verbood dat de judex publicus of anderen op de bezittingen der kerk zouden komen om geding te houden, boeten of freda in te vorderen, enz. — bij die latere oorkonden is bepaald dat van de homines ecclesiae, d. i. van hen die op bezittingen der kerk woonden, ook elders door de Koninklijke ambtenaren geen boeten (bannum, freda) en ook geen tolgeld en hoofdgeld (teloneum en conjectum of geschot) zouden mogen geheven worden. Eerst schijnt dit alleen bepaald te

¹⁾ Zie deze oork. bij Bondam I no. 51 en 52, bij Sloet no. 94 en 95. Bij de oork. van 954 gaf Koning Otto I aan het klooster te Maagdenburg „omne praedium cum cunctis ad hoc jure pertinentibus situm in loco Davindre et infra urbem et extra in pago qui dicitur Hamakant in comitatu Wigmanni quod nobis nostra Anita mulier Deo nobis que devota, nomine Vota tradidit.“ De Geer De opkomst der Steden. Rechtsg. Bijdr. 1884 p. 9, vermoedt dat Koning Swentibold dit praedium aan zijne huisvrouw Oda, zuster van Koning Hendrik den Vogelaar, in huwelijksgift had gegeven. Bij de oorkonde van 956 gaf Koning Otto aan gemeld klooster „XXX casas in urbe quae vocatur Daventria et undecim mensa circa urbem in comitatu Wiemanni comitis.“

zijn voor de »homines Ecclesiae« die met hun schepen te Dorestad aan den wal lagen, later ook wanneer zij te Deventer en Tiel aan den oever lagen en zich op andere plaatsen binnen het bisdom of het kerkelijk gebied van den Bisschop bevonden.

Zoo stonden de »homines ecclesiae St. Martini« dan nu ook, al waren zij buiten de bezittingen der kerk, mits zij maar in het bisdom bleven, onder de bescherming der kerk, »sub Mundiburdo et tuitione ipsius ecclesiae,« zooals het in deze oorkonden heet. Later schijnen ook andere personen in het genot van die bescherming te zijn gekomen dan »homines ecclesiae.« Immers in een oorkonde van 1002, bij Heda p. 99, wordt gezegd dat slaven en vrijen, die op de bezittingen der kerk woonden (servi et liberi ecclesiae), stonden onder den rechtsdwang der kerk door haren advocaat uitgeoefend, terwijl »ingenui, qui sub mundiburdo et tuitione ipsius ecclesiae consistunt« en ook »homines qui ceram ad praedictam ecclesiam solvent per annos singulos« (een soort van half vrijen, wastingsen genaamd), onder zoodanige wet stonden als ook aan de Keulsche kerk is verleend.

Op de lijst der goederen van de Utrechtsche St. Maarten kerk ¹⁾, die volgens van den Bergh tusschen 953 en 975 moet zijn opgemaakt, vindt men wel d

¹⁾ Commemoratio de rebus sancti Martini traiectensis ecclesie quae olim ibidem a fidelibus tradite sunt, naar het liber catenatus te Utrecht, een charterboek uit de 14de eeuw, uitgegeven bij Heda p. 6 en nauwkeuriger door van den Bergh, Middel Nederl. Geogr. 185 p. 270, naar een ouder en beter Hs. uit de 12de eeuw door Jhr. J. de Geer in diens Bijdr. tot de Gesch. v. Utr. p. 349 e. v., naar een nog ouder Hs. in de Kon. Bibl. te Londen door v. Mieris I p. 17 e. Asch van Wijck Handelsverk. v. Utr. 4de st. p. 212. Naar alle drie in Oorkondenb. no. 33.

bezittingen in Dorestad maar niet de bezittingen te Deventer vermeld. Van den Bergh, die in dit stuk een opgaaf ziet van de bezittingen der Utrechtsche kerk, merkt op dat hier verscheidene giften ontbreken, aan de kerk gedaan, zooals van Tiel, haar in 950 geschonken, en van Elst en Leusden, haar reeds in de 8e eeuw afgestaan en besluit daaruit »dat de opsteller van dit stuk niet alle de brieven geraadpleegd of een onvolledig cartularium voor zich gehad heeft.«

Zeer vreemd blijft het bij deze verklaring dat op dezen blaffert, welke toch zeker wel met een practisch doel in de 10de eeuw zal zijn opgemaakt en die nog in drie oude Hs. ons is bewaard, zulke belangrijke bezittingen als die te Tiel, Elst, enz. zouden vergeten zijn. Maar is het weglaten van die bezittingen wel een verzuim. Behoorden zij wel aan de St. Maarten kerk? Waren de bezittingen te Tiel in 950 niet aan den Bisschop gegeven (ad episcopalem sedem Traiectensem, in honore sancti Martini constructam), en had deze niet goederen, afgescheiden van de St. Maarten kerk? Waren de goederen te Elst niet in 726 aan de kerk te Elst gegeven, onder bijvoeging dat zij in het eigendom zouden komen van Bisschop Willebrordus en zijn opvolgers? Kunnen de goederen van de St. Maarten- en de St. Salvator kerk, wier kapittelen beiden een eigen proost hadden en die waarschijnlijk ook reeds van ouds een eigen werkring in verschillende streken van ons land hadden, niet gescheiden zijn geweest tijdens het maken van deze lijst van goederen, al werden »beide kathedraalkapittelen, die met gelijke rechten waren begiftigd, ook geacht slechts één collegie uit te maken« en al bleven ook sommige goederen »in

pagus Lake et Isla« aan beide kerken gemeen? ¹⁾ Zijn er niet verschillende gegevens om aan te nemen dat de Deventer kerk in eene bijzonder nauwe verhouding tot de St. Salvator kerk te Utrecht stond? En is het niet aannemelijk dat die bezittingen, waarvan de oorkonde van 896 gewaagt, ook aan, althans ten behoeve der Deventer kerk zijn geschonken?

Langzamerhand nam de macht van den Bisschop te Deventer meer en meer toe. Volgens eene aantekening uit het oude »Boek der Stadtollen« te Deventer, die blijkbaar een uittreksel uit een oude oorkonde bevat, zou Keizer Otto in 975 aan den Bisschop en de kerk om Godswille den Bisschopstol hebben gegeven, welke tol de Deventer Magistraat van den Bisschop in 1357 voorloopig voor 10 jaar en in 1401 in eene pacht gekregen heeft ²⁾.

¹⁾ Zie oork. van 944 en 1108 bij Heda p. 83 en 144, verg. ook de verhouding tussehen de St. Maarten en St. Salvator kerk Roijssche Gesch. I p. 73-75 en over beider aartsdiakenschappen p. 86-89. Uit een oorkonde van 1088 bij Matthaëus De Reb. Ultraj. in de *Delectio* p. XII blijkt dat de S. Salvator kerk, „quae cum majori sine ul est fundata et dotata, ipsique annexa fraternitate speciali“ tot haar proost mocht kiezen wien zij wilde; dat over de andere ecclesiae collegiatae „tam in civitate quam dioecesi Traiectensi“ echter een proost moest gekozen worden uit de Kanonniken van de „Ecclesia major of de St. Maarten kerk“, en dit ook gold voor de proosten te Tiel en te Elat, die door den Bisschop gekozen werden. Waarschijnlijk gold dit alzoo ook voor de Deventer proosten, die volgens Dumbar I p. 316 eerst door den Bisschop werden gekozen en na 1336 door den Paus.

²⁾ Zie gemelde aantekening bij Dumbar Deventer I p. 233 en II p. 15 noot b, verg. de oorkonden van 1357 en 1401 bij Dumbar I p. 518, II p. 16. Uit een oorkonde van 1217, Dumbar I p. 456, blijkt dat het kapittel van St. Pieter „theloneum Daventriense“ heeft gehad. Dat reeds vroeger de Bisschop den tol heeft gehad, blijkt uit de oorkonde van 1046 Dumbar I p. 442, volgens welke de Utrechtsche Bisschop den tol heeft gekregen, met verlof hierover vrij te beschikken, aan anderen te geven, enz. Of in 1046 nu alleen een vroegere gift is bevestigd of dat in 975 alleen een gedeelte van den tol, b.v. alleen die te land of te water, is gegeven of dat alleen de inkomsten of een

Mocht deze aantekening juist zijn, zoo vermoed ik dat omstreeks dit jaar 975 ook de burgt te Deventer aan den Bisschop kwam. Blijkens oorkonde van 996, Sloet no. 116, neigde Graaf Wichman, in wiens graafschap volgens oorkonden van 954 en 956 de urbs Deventer gelegen was, reeds vóór den dood van Otto I († 973) naar het graf. En het blijkt niet dat Balderik, die met Adela, de dochter van graaf Wichman, gehuwd was en een groot graafschap schijnt gehad te hebben, waarin o. a. de pagus Thrente en de Veluwe lag, zie Oork. van 1006 en 1025, Heda p. 101, Sloet no. 152, gezag over Deventer heeft uitgeoefend; alleen blijkt uit eene oorkonde van 1028, bij Sloet no. 155, dat gravin Adela aan Bisschop Adelbold (1010-1025) eene hoeve in Deventer en tienden van Deventer schonk. Opmerking verdient daarenboven dat Prof. de Geer ¹⁾ het waarschijnlijk acht dat omstreeks 975 Utrecht van het graafschap Niftarlake afgescheiden en aan den Bisschop gekomen is, wat op eene gewijzigde politiek van de Keizers schijnt te wijzen, daar vroeger aan de Bisschoppen geen burgerlijk bestuur werd opgedragen, maar zij alleen eigendommen hadden, waaraan bijzondere voorrechten waren verbonden.

Dat Deventer voor 1046 afgescheiden was van een om die plaats en in Hameland gelegen graafschap, meen ik uit een oorkonde van dat jaar te mogen opmaken. Koning Hendrik III zegt namenlijk in deze oorkonde dat hij op verzoek van Bernoldus, Bisschop van de Utrechtsche kerk, die ter eere van St. Mar-

deel der inkomsten van den tol in 975 is gegeven en alzoo de aantekenaar een foutief uittreksel uit een oude oorkonde heeft gemaakt, zou ik niet durven beslissen.

¹⁾ Zie de Geer De opkomst der Steden. Rechtsg. Bijdr. 1884 p. 12, verg. Schets Rechtsg. Bijdr. 1879 p. 166.

tinus is opgericht — het zijn dezelfde uitdrukkingen als in voornoemde oorkonden van 846, 896 e. v. — aan voornoemde kerk geeft ¹⁾ allen eigendom dien hij in zijn bezit en macht heeft in de plaats Daventre genoemd, wat betreft het muntrecht, het tolrecht en den rechtsdwang met den geheelen Koninklijken ban en alle voordeelen daaraan verbonden en met een

¹⁾ In het oorspronkelijke volgens de uitgave van Sloet no. 161 naar het Liber donationum ecclesiae Majoris Traiectensis: „talem proprietatem eidem supradictae ecclesiae, qualem visi sumus manu sub potestate tenere in loco, Daventre dicto, in moneta, teloneis, placitis, cum omni regali districtu, omnique utilitatis commoditate, quae ullo modo inde poterit provenire, et cum comitatu, in Amelande sito, termino eiusdem comitatus hic subter denotato: de Rathnon ad Hunne; de Hunne ad Weggestapolon, et inde ad Westerfle; de Westerfle ad Agastaldaburg; de Agastaldaburg ad Stenere per silvam; et in alia parte Islae de Lovenen usque ad Erbeke: de Erbeke ad Suthempe; et item ex alia parte Islae ad Ascete, in proprium tradidimus et stabilimus.” Uitdrukkelijk merkt Sloet op dat in het Liber Donationum staat „Stenere” en niet „Steuere”, zooals Bondam heeft, die in zijne uitgave p. 115 hetzelfde Ms. heeft gevolgd en in een noot opmerkt dat in andere Ms. „Stenere” en „Stenhere” staat. Dumbar, die (Deventer I p. 442) „een echt afschrift in Stats Secretekamer” heeft gevolgd en in plaats van „in alia parte Islae” leest „in illa”, geeft eene vertaling, waarvan ik, ook in menig ander opzicht, ben afgeweken. Volgens Dumbar geeft Koning Otto: „zoodaenen eigendom als we hebben aen de Stat Deventer en hetgeen wij daer ter plaetse trekken van de Munte, Tollen, Schattingen met alle Kooniglijke inkomsten en de voordeelen, die daer uit eeniger maeten kunnen worden genomen, alsmede de Lantstreck Amelande volgens de hieronder aangevezen bepaling.” Nu staat echter, om met het laatste te beginnen, in deze oorkonde niet dat Ameland wordt gegeven, maar een graafschap in Ameland, en dat het geheele landschap Ameland hiermede niet bedoeld kan zijn, blijkt dunkt mij genoeg uit de grenzen hier opgenoemd, in verband met de plaatsen die ook nog in de 11de eeuw worden opgenoemd als in Hameland gelegen, zooals Zevonaar, Elten, Doesburg enz., zelfs al neemt men met Dumbar, m. i. ten onrechte, aan dat onder Steuere moet verstaan worden Staveren bij Elspeet op de Veluwe. — Ook meen ik met Bondam p. 116 dat de woorden „in placitis” door Dumbar minder juist worden overgezet door „schattingen”, en dat hieronder de „rechtsoefening” met daaraan verbonden voordeelen moet verstaan worden; Bondam wijst hierbij op de oorkonde van 1040, bij Heda p. 122, waarbij Koning Hendrik aan dezen zelfden

graafschap in Hameland gelegen, waarvan de grenzen hieronder zijn vermeld: van Rathnon naar Hunne; van Hunne naar Weggestapolon en van daar naar Westerfle; van Westerfle naar Agastaldaburg; van Agastaldaburg door het woud naar Stenere; en aan de andere zijde van den IJsel van Lovenen tot aan

Bisschop Bernoldus gaf „tale praedium quale visi fuimus tenere in villa Groninga nuncupata in comitatu Trenthe situm . . . cum omni eiusdem comitatus districtione, monetis, teloneis, causis agendis et discutiendis cum omnibus appenditiis et pertinentiis”, daar hij meent dat onder de woorden „causis agendis et discutiendis” hetzelfde verstaan moet worden als onder „in placitis;” klaarblijkelijk heeft het woord *placitum* ook deze beteekenis in een oorkonde van Bisschop Bernoldus bij Heda p. 128: „acta sunt haec juxta Gora in placito supranominato(i) comitis;” van ouds behoorde ook reeds tot de verplichting der Graven „placita” te houden, alwaar over halsmisdaden, over vrijheid en over eigendom geoordeeld werd, terwijl ook de missie op rechtspeding en bestuur toezicht moesten houden, hunne placita hielden, zie de Geer De Saksers p. 40, 42, 48. Volgens Dumbar zou bij deze oorkonde alleen gegeven zijn wat de Koning daar ter plaatse van de munt, tol enz. trok; onder de woorden „in moneta” moet volgens hem verstaan worden „het voordeel dat de Heer van den Lande trok en genoot uit de Munte binnen deze stad”, niet het muntrecht zelf, en volgens Bondam p. 116 noot moet er geen van beiden onder verstaan worden, maar alleen het recht van den wissel (*cambium nummorum*) d. i. het voordeel verbonden aan het wisselen van vreemd tegen in Deventer gangbaar geld, hetgeen ten behoeve van vreemde kooplieden in een wisselhuis door openbare aangestelde wisselaren geschiedde. Volgens mijne meening daarentegen heeft Koning Hendrik bij deze oorkonde het muntrecht, tolrecht en den rechtsdwang gegeven, „licentiam monetam faciendi”, zooals reeds bij oorkonden van 937 en 953, Heda p. 81 en 87 aan den Bisschop in Utrecht gegeven was, en niet slechts de inkomsten van de munt, zooals in 949, Heda p. 85 „decimam partem monetarum et teloneorum intra Episcopatus terminos” en in 1006, Heda p. 106 „in Twenthe dimidium census theloniarii et monetae” aan den Bisschop gegeven was. Dumbar en Bondam meenen dat de Bisschop te Deventer eerst in 1864 het recht om te munten zou gekregen hebben en Bondam p. 115 noot *g* voert tegen de meening van Dumbar, dat in 1046 te Deventer reeds een munt zou zijn geweest, aan dat „men nooit zal kunnen bewijzen dat voor of te dezen tijd de Keizers een munthuis binnen Deventer gehad hebben;” een en ander komt mij echter onjuist voor; volgens een oorkonde van 1040, Dumbar Dev. I p. 341, moest

Erbeke; van Erbeke naar Suthempe; en evenzoo aan de andere zijde van den IJsel tot Ascete, op deze wijze dat geen rechter of eenig ander persoon hiervan iets zou mogen eischen zonder verlof van den Bisschop en dat deze evenals zijne opvolgers de macht zouden hebben over deze koninklijke giften te beschikken

de Deventer Proost toch betalen „unam libram Daventriensem“, terwijl ook in een andere oorkonde onder Bisschop Bernoldus bij Heda p. 127 wordt gesproken van „librae Daventrienses“ en in meerdere oorkonden van de 11de en 12de eeuw wordt gesproken van „sol. de denar. Daventriensis“, „librae Daventrensium moneta“, „solidi monete Daventriensis“, „solidi Daventrienses“, Sloet no. 122, 263, 302, 395. Nusert II 137, welke oorkonden ook een eigenaardig belang hebben om de groote uitgestrektheid van het Deventer munt- en marktgebied te leeren kennen; en dat het muntrecht zelf toen reeds bij den Bisschop was blijkt dunkt mij uit een oorkonde van 1200, Sloet no. 397, zijnde een verdrag tusschen den Bisschop van Utrecht en den Graaf van Gelre, waarin o. a. het volgende werd bepaald: „Item comes Gelriae apud Sutphaniam cudi monetam sub forma et in pondere Daventriensis vel Traiectensis monete non faciet.“ — Om de beteekenis van deze in 1046 geschonken regalia te leeren kennen verdient ook gelezen te worden de oorkonde van 1013 bij Heda p. 100, waarbij Koning Hendrik aan Bisschop Anfridus gaf „omnem districtum super villam Bomele et super cuncta, quae ad eandem villam pertinent, videlicet publicae rei subjecta, teloneum vero, monetam et negotium generale fermentatae cerevisiae, quod vulgo Gruit nuncupatur; imo quicquid in jam dicta villa ad publicum bannum sive districtum pertinere visum est . . . atque eundem districtum cum moneta, banno, teloneo et totius publicae rei fruitione.“ — Bij verscheidene schrijvers vindt men vermeld dat de Bisschop in 1046 de plaats Deventer met eenige regalia en met een graafschap kreeg of den eigendom dien de Koning te Deventer had, maar ook dit is onjuist; er wordt hier niet gesproken van de gift van een praedium, zooals in de oorkonde van 1040, Heda p. 122; er kan hier ook niet, zooals te Elst en Vechten, Heda p. 29 en 30, waar de geheele villa rijksofdom was, sprake zijn van een gift der geheele plaats, daar toen reeds vele bezittingen in Deventer aan de Utrechtsche kerk of het Deventer coenobium toebehoorden, sommige praedia en huizen aan het klooster te Maagdenburg waren geschonken en hier (ik bedoel in de geheele plaats, niet slechts in het versterkte gedeelte) ongetwijfeld ook nog bezittingen in handen van particulieren waren. M. i. zijn bij deze oorkonde alleen regalia geschonken en een graafschap, d. i. de grafelijke macht over zeker gebied, waarvan hier de grenzen worden genoemd.

zoals hun goeddacht ten behoeve van voornoemde kerk.

In deze oorkonde worden alzoo de plaats Deventer en het graafschap naast elkander genoemd; de Koning geeft eenige regalia in de plaats Deventer en een daarom gelegen graafschap. En dit geeft mij, vooral nu Utrecht ook niet meer aan den rechtsdwang van den graaf van Nifarlake schijnt onderworpen te zijn geweest, aanleiding om te meenen dat de plaats Deventer, waarin kasteel en ommuurde civitas gelegen waren, in 1046 niet behoorde tot het daarom gelegen graafschap, maar dat zij onder den rechtsdwang van een anderen Koninklijken of van eenen Bisschoppelijken ambtenaar stond, het eerst wel het waarschijnlijkst, daar volgens deze oorkonde van 1046 de Koning ook alles wat hij te Deventer »in placitis« had, aan den Bisschop gaf.

En wie was de graaf van dit om Deventer gelegen graafschap? Ik meen uit de hierboven vermelde grenzen te moeten opmaken dat zij in een niet zeer grooten kring om Zutten heenliepen ¹⁾. En nu in een graf-

¹⁾ Hunne, Weggestapolon en Westerfle worden door de schrijvers over deze oorkonde eenstemmig gehouden voor ter Hunnep, Weggestapelen en Westerfliet: het klooster Ter Horst (in het woud) dat volgens oork. bij Sloet no. 481 en 482 in 1225 is gesticht en later ter Hunnepe werd genoemd, lag aan het eind van de Teuge op een half uur afstands van Deventer, ten noorden van de Dorthsche beek en ten zuiden van de Schipbeek, vroeger de Hunnep of de Hunepe genoemd en door mij het eerst onder dien naam aangetroffen in de door Matthaeus uitgegeven Narratio Hist. de Reb. Ultraj. cap. XIX „duo gloriosi exercitus sibi ad invicem inimicantes castra sua super Hunopam ex utraque parte aquae metati sunt“, terwijl de buurschap Hunnepe of Honepe reeds in oudere oorkonden van 996, 1129 en 1206 bij Sloet no. 116, 254 en 425 wordt aangetroffen. Weggestapelen of Wegghestapel, alwaar volgens de Deventer Cameraarsrekeningen van 1360 II p. 716 en 718 door Fredericus de Rechter een gebouw (edificium) is gezet, lag een weinig ten oosten van Arkelberge, in 1360 reeds Arkelsteijne genaamd, zie Cam. rek. II p. 730, 789, verg.

schrift van 1031, dat in de abdij Braunweiler wordt aangetroffen, zie Sloet no. 156, wordt genoemd »Mathilde Ottonis Zutphaniae comitis filia«, gehuwd met Ludolphus, zoon van den Paltzgraaf Ehrenfried en van Mathilde, dochter van Keizer Otto II, meen ik dat gemelde graaf Otto van Zutphen graaf over dat graafschap geweest is. En hoe het komt dat het Geloersche deel van dit graafschap later weer aan de heerschappij van den Bisschop is onttrokken, is wellicht nog gemakkelijker na te gaan dan hoe de Hertog van Brabant de Veluwe van den Bisschop in leen heeft gekregen; opmerkelijk is het hoe bij een oorkonde van 1059, Sloet no. 173, een twist wordt bijgelegd die over eenige tienden bestond tusschen de Bisschoppen en de »domini Sutphaniensis oppidi«; de Bisschop kreeg toen eenige hoeven en onvrijen; de St. Walburg kerk kreeg de novalia van eilanden in den Rijn en den IJssel tot Deventer toe; de heer van Zutphen kreeg

Beda p. 142, zooals Dumbar I p. 448 zegt „in de buerschap Holterbroek niet ver van den Holterdijk.“ Westerfier, dat ook nog als Westerule voorkomt in een in 1188 opgemaakte lijst der bezittingen van Graaf Hendrik van Dalen, den stichter van het kasteel Diepenheim („pastus cignorum de molendino Vorewerek apud Eiberge usque Westerule et Awesterule ascendendo et descendendo aquam versus Lochem et Gore, quam diu durat communitas que vulgariter dicitur marka pertinens ad curiam Stockem bij Sloet no. 373), ligt ten noorden van de Schipbeek onder de gemeente Diepenheim, vlak bij de grens der gemeente Markelo, waaronder die buerschap en havezate volgens de kaart van N. ten Have 1743 vroeger behoorde.

Over den plaatsnaam Rathnon, die aan de drie besproken plaatsnamen nog alleen voorafgaat, spreek ik later. Hier echter merk ik reeds op dat m. i. terecht wordt aangenomen dat in deze oorkonde alle plaatsen in volgorde naar hare ligging worden opgenoemd en dat mij bovenvermelde aanduiding van de plaatsen Weggestapolon en Westerule volkomen juist voorkomt, maar niet die van den plaatsnaam Hunne, waarop ik terugkom.

Volkomen vereenig ik mij ook met het eenstemmig gevoelen van alle schrijvers dat onder Ascete, den laatsten plaatsnaam hier vermeld,

eenige tienden, waaronder de Lochemsche tiend, ten behoeve van de Zutfensche kanonniken. Zoowel bij deze oorkonde als bij een oorkonde van 1107, Sloet no. 214, wordt zekere rechtsmacht aan den Zutfenschen proost en diens vicarius of judex toegekend; en ik meen o. a. uit de oorkonde van 1107, waarbij Koning Hendrik IV den Graaf van Zutfen bevestigde in zijn rechtsmacht over zijne malmannen, te mogen aarden dat de graaf van Zutfen als graaf in het geheel geen rechtsmacht uitoefende, m. a. w. geen Koninklijk ambtenaar was. Aldus is ook de meening van van Spaen, die Inl. I p. 169 schrijft: »de eigenaaren van Zutphen waren Dynasten, Vrijheeren, Edele Heeren en goenzins graven; zij bezaten den volkomen eigendom van die goederen, in den uitgestrektsten zin, voorbehoudens hunne trouw en plicht aan Keizer en Rijk en hun dienst in den Heirban.« Hoe juist deze qualificatie moge zijn in lateren tijd, zij is het m. i.

met verstaan worden de onder Gorsel aan den IJsel gelegen buerschap Erbeke, en met Molhuysen en Acker Stratingh houd ik de drie voorsignde plaatsen Lovenen, Erbeke en Suthempe voor de onder Brummen gelegen marken Leuvenum of Leuvenheim, Eerbeek en Zuid-Empe, verg. hierboven p. 86 noot.

Vóór Lovenen wordt Stenere per sylvam genoemd, en het ligt voor de hand om in deze plaats, die volgens deze oorkonde weer ten westen van den IJsel moet zijn gelegen, met Sloet het tegenover Brummen gelegen Steenderen te zien, te meer omdat in oorkonden van 996 en 1134, Sloet no. 116 en 254 ook Steenrewalt wordt genoemd. En wanneer dit waar is, moet Agastaldaburg tusschen Steenderen en Westerfier hebben gelegen; misschien de Wildenborch die in de middeneeuwen en later nog eene zeer sterke burgt was, die waarschijnlijk bij een ouden Romeinschen heirweg gelegen was, verg. J. Graandijk Wandelingen door Ned. p. 42 en 86, of de Dunsborg in de marke Dunsborg onder Hengelo gelegen, of, en m. i. het waarschijnlijkst, zooals von Ledebur Bruot. noot 102 meent, het veel zuidelijker gelegen stadje Burg (Oulster Burg), even over de grenzen van het latere Landdrostambt van Zutfen gelegen, toen het stadje tot de Bannerij van Wisch behoorde, en in welk geval de grens van

niet voor 1046; toen waren zij m. i. werkelijk graven en mitsdien Koninklijke ambtenaren over het graafschap in de oorkonde van 1046 genoemd, welk graafschap eerst na den dood van Graaf Wichman of zelfs na Graaf Balderik kan zijn gevormd; hierdoor meen ik, is het anders zoo vreemde feit te verklaren dat zij den titel van graaf voerden hoewel zij geen graaf waren; hierdoor verklaar ik ook dat zij den wildban (bannum ferarum) aan beide zijden van den IJssel hadden; hierdoor ook, tevens in verband met de door den graaf te Zutfen gestichte kerk en daaraan verbonden coenobium canonicorum, het geschil tusschen de Bisschoppen en de heeren van Zutfen over Lochemsche en andere tienden.

Na 1046 bleef de Graaf van Zutfen in het bezit van het oppidum Zutfen dat hem persoonlijk in eigendom toebehoorde. Wiens eigendom was nu het kasteel

het graafschap hier heeft samengevallen met de grens van het Bisdom v. Utrecht; waarschijnlijk komt het mij althans voor dat de grens van af Westerfier ten westen van de heerlijkheid Borkulo liep, wier heeren reeds in de 12de eeuw worden genoemd, en ten oosten van Lochem, waar blijkens oork. van 1059, Sloet no. 173, zoowel de heer van Zutfen als de Bisschop van Utrecht recht preetendeerden op de tienden en wier kerk blijkens oorkonde van 1134, Sloet no. 268 aan den Graaf van Zutfen toekwam, alsmede ten oosten van Vorden, waar zich een kapel bevond die onder de kerk te Warnsveld stond en die beiden in 1121, blijkens oork. bij Sloet no. 236 door Bisschop Godbald aan het kapittel van St. Pieter te Utrecht werden gegeven.

Onder den plaatsnaam Rathnon ben ik geneigd met mr. J. I. van Doorninok (Overijselsche plaatsnamen in voce Rande) de aan den IJssel gelegen buurschap Rande te verstaan: de plaatsnaam Ratnen komt met vele andere plaatsnamen als Withmundi enz. ook voor in een lijst der inkomsten van het klooster te Werden in de 12de eeuw opgemaakt, Sloet no. 199; in oork. van 996 en 1134, Sloet no. 116 en 254 worden onder de goederen van het klooster te Elten opgenoemd goederen te Rathe of Rode evenals te Hunepe; in een oork. van 1157 Sloet no. 306 wordt onder de getuigen Harpernus de Randerode vermeld. En wanneer dit juist mocht zijn houd ik het voor

te Deventer? Mij komt het ontwijfelbaar voor, en om de reden waarom m. i. in de achtste eeuw dit kasteel is gebouwd en om den rijkstol en de rijksmunt die te Deventer werden aangetroffen, dat dit Deventer kasteel aan het Rijk heeft behoord tot het aan den Bisschop kwam. Nu wordt in de oorkonde van 1046 niet gezegd dat ook het kasteel te Deventer aan den Bisschop wordt gegeven; in andere oorkonden betreffende andere plaatsen wordt de burgt of de versterking wel genoemd, zooals in die oorkonden, waarbij de Utrechtsche kerk kreeg »villa vel castrum Fethna«, »villa Marithaime of Eliste ubi castrum est«, »monasterium in loco Tiala constructum cum nova atque lapidea eorum civitate«, Heda p. 29 en 30, verg. 111 Sloet no. 7 en 92; maar hier wordt van de versterking geheel gezwegen, en ik meen dit feit het best aldus te verklaren dat zij reeds aan de kerk behoorde, niet slechts

mer aannemelijk onder Hunne een van de beide erven de Hunne aan de Boestwetering (vroeger Hunne?) onder Diepenveen of Olst te vesten, waarvan een omstreeks het jaar 1300 in het Jud. v. Bisschop Guido wordt genoemd, te meer omdat de grens dan toch zeker liep om „der stadmerke van Deventer“, die in het oudste Stadrecht bij van Vloten Voorl. p. 147 beschreven wordt als gelegen tusschen palen staande „toe Borgelo, toe Wechlo, to Vrezenewijk, ten Velde, to Rals“, allen buurschappen en erven nog onder dien naam bekend.

Volgens mijne meening soude alzoo de grens om Deventer en Zutten hebben geloopt. In het noorden was Rande de ten oosten van den IJsel gelegen grensplaats, in het zuiden Steenderen, terwijl daartusschen de oostelijkste grensplaats Westerfier was. Bij Steenderen ging de grens over den IJsel en kwam om Leuvenheim, Eerbeek en Zuid Empe weer bij de rivier, die zij bij Eschede overging, alzoo ten westen van den IJsel alleen het scholtambt nu de gemeente Brummen met de marken van Leuvenum, van Hall, Eerbeek en Koldenhoven, van Rhienderen, Oeken, Voorstonden en Zuid Empe omvattende, terwijl de Marsch tegenover Zutten, toen nog een eiland, er ook toe behoorde alamede andere eilanden die hier in de rivier lagen, waarom de grens eerst bij Eschede geacht werd over de rivier te gaan. Moltjeusens gising, dat om het geheele ten westen van den IJsel ge-

zooals te Tiel het »monasterium cum lapidea civitate» maar ook het daarnaast gelegen castrum. Van een gift van de geheele plaats Deventer, ook van een gift van domeingrond in die plaats is in deze oorkonde van 1046 geen sprake; het kasteel moet alzo reeds voor 1046 aan den Bisschop gekomen zijn of het moet na dat jaar nog aan den Koning zijn gebleven; en daar het laatste, wijl de Koning in dat jaar de regalia van tol en muntrecht wegschonk, mij minder waarschijnlijk voorkomt, meen ik het eerste te moeten aannemen. Wel is waar heeft de Bisschop dan eerder het castrum gekregen dan de volledige rechtspraak (d. i. ook over de vrijen die niet op de bezittingen der kerk woonden) en de regalia van tol en munt, maar dit schijnt ook te Utrecht het geval te zijn geweest, waar Balderik, kort nadat hij Bisschop geworden was, zelf de door de Noormannen verwoeste muren

legen gedeelte van het graafschap vroeger, d. i. vóór 1046, een arm van den IJsel zou geloopen hebben, komt mij onaannemelijk voor, o. a. omdat de grondslag bij Eerbeek wel 6 ellen hooger is dan bij Leuvenheim en 8 el hooger dan bij Empe.

Volgens de meeste schrijvers, Racer, Rondam, Molhuijsen, J. van Doorninck, Acker Stratingh, van Vloten, v. d. Bergh, J. I. van Doorninck, zou de grens van Westerfier niet, gelijk wij meenen, in zuidelijke of zuidwestelijke richting naar Steenderen hebben geloopen, maar in noordelijke richting naar de hofstede Staveren, ook wel Berg-horst genaamd bij Enter onder de gemeente Wierden, terwijl sommigen dan onder Agastaldaburg den Oldenhof bij Markelo verstaan. Deze meening vervalte echter geheel wanneer men met Sloet Stenere in plaats van Steuere leest; daarenboven leidt die meening tot zeer zonderlinge resultaten, zooals men zal zien wanneer men de grenzen van het graafschap volgens de meening van Racer, Molhuijsen, Acker Stratingh en v. Vloten tracht te trekken; en bij Bondams lezing, ook door v. d. Bergh gevolgd, die ten onrechte alle plaatsen aan de oostzijde van den IJsel zoekt, verg. hierboven p. 86, zou Ascete het eerst in plaats van het laatst moeten genoemd zijn, daar de grensplaatsen aan den IJsel dan in het zuiden Eschede en in het noorden Suthem bij Zwolle zouden geweest zijn.

weder opbouwde; en ook te Deventer bestond er eene bijzondere aanleiding, doordat het naast het kasteel gelegene klooster met zijne versterking (monasterium cum lapidea civitate) zeker reeds aan de kerk behoorde.

Nadat de Deventer burgt aan den Bisschop gekomen was, werd, naar ik vermoed, over deze burgt evenals over die te Utrecht, Groningen en Koevorden, een castellanus of burgvoogd gesteld, die derhalve een Bisschoppelijk dienstman was ¹⁾. Wanneer en hoe burgt en burggraaf te Deventer verdwenen zijn, zal ik later ontwikkelen, doch vooraf dien ik wel mijne meening nader te verdedigen dat hier naast de kerk een burgt heeft gestaan.

Ik heb hierboven reeds trachten aan te toonen dat er met de herbouwing der Deventer kerk door Ludger in 776 een Frankisch kasteel moet zijn gebouwd, en ik heb ook trachten aan te toonen dat de naam Norenburg of Norenberg aantoont dat daar een burgt heeft gestaan ²⁾. Naar mijne meening waren kerk en

¹⁾ Verg. Jhr. J. J. de Geer Bijdr. tot de Gesch. der Prov. Utrecht p. 100 e. v., die er o. a. op wijst dat in oorkonden van 1026, 1127 en 1172, Heda p. 119, Bondam p. 174 en 219, Mieris I, 88, naast een Rutbert, een Theodoricus van Upgoye en een Hendrik van Cuyk, als Comites Trajectenses vermeld, ook voorkomen een Franco, een Arnoldus en een Theodoricus als castellani van Utrecht.

Over de verhouding van de graven van Goor tot het „castrum Ghoere” zie oork. bij Heda p. 111 en 127.

²⁾ Verg. hierboven pag. 188-190, waarbij ik nog wijs op eene plaats bij Heda p. 99: „Mortuo Ottone tertio (975) . . . eligitur Henricus . . . in Regem natione Noricus et Dux Noricorum, id est Bavarorum, quorum castrum Noricum dicitur, vulgariter Norimberch, caput Bavariae”, zonder vooralsnog hieruit andere gevolgtrekkingen te willen maken dan dat de Beijersche stad Neurenberg denzelfden naam schijnt te dragen als onze Norenberg. De gelegenheid ontbreekt mij nu om na te gaan hoe men in Duitschland tegenwoordig dezen plaatsnaam verklaart. In een in 1145 te Utrecht gegeven Brief van Keizer Koenraad, Heda p. 167 komt onder de getuigen voor: Godefridus Praefectus (of castellanus) Norenbergensis.

klooster niet in de burgt gelegen maar daarnaast, en wel omdat ik in de Norenberg die oude Frankische burgt zie, in verband met verschillende topographische bijzonderheden, waarover ik zoo straks zal spreken, zooals dat er tusschen de kerk en de Norenberg eene gracht — de Graven — liep, terwijl die meening m. i. ook nog bevestigd wordt door het oude zegel van Deventer en andere historische bijzonderheden. Voorts komt hierbij dat ook te Utrecht, volgens een nader te bespreken oud kaartje van 690, de St. Thomas kapel of kerk buiten den ringmuur der burgt zou gelegen zijn en eene eigene versterking zou hebben gehad, terwijl ook bij Heda p. 28 in diens verhaal van de inneming van Utrecht door de Noormannen in 856, castrum en civitas worden onderscheiden: toen de Noormannen de urbs Traiectensis belegerden, namen zij volgens dit verhaal eerst de civitas, daarna het castrum en verwoestten zij zoowel de verdedigingswerken van de civitas als van het castrum. En het komt mij ontwijfelbaar voor dat kerk en klooster te Deventer ook reeds vroeg versterkt waren; zeker toen Bisschop Radboud (900-917) hier onder de machtige bescherming van Hertog Otto van Saksen zijn verblijf hield, omdat Utrecht nog in de handen der Noormannen was; waarschijnlijk reeds in 882, toen de havenplaats Deventer door de Noormannen werd verbrand, daar van de verwoesting der kerk geen melding wordt gemaakt; misschien reeds in de 8e eeuw, toen de kerk na 776 aan alle strooptochten der ongeloovige Saksen ontkwam. Opmerking verdient hierbij ook nog eene plaats bij Heda p. 71, waar gezegd wordt dat Koning Zuentibolchus aan Bisschop Radboud bevestigde »donationem Daventriae oppidi ac illius arcis;» wel hecht

ik aan die mededeeling geene historische waarde, daar de oorkonden van 954 en 956 mij voorloopig meer doen denken dat niet alleen de buiten de urbs gelegen goederen maar ook de urbs Daventre zelve lag »in comitatu Wiemanni«, maar wel hecht ik hieraan eenige waarde dat volgens Heda en zijne door hem gebruikte bronnen te Deventer een oppidum met een burgt of *arx* zou zijn geweest.

De *civitas* te Deventer of het versterkte gedeelte buiten de burgt ¹⁾ omvatte naar mijne voorstelling in

¹⁾ Met Beka p. 28 zal ik het woord *civitas* in dezen zin blijven gebruiken; nog in de 13de eeuw werden te Utrecht burgenses en *cives* onderscheiden, doch elders worden de *cives* ook wel burgenses genoemd. Zie de Geer Het oude Trecht p. 148 en 159 en oork. van 1190 Sloet no. 376. Daar het woord *cives* soms misschien ook voor bewoners van onversterkte villae of buurschappen gebruikt is, zie de Geer p. 80, is het nog niet geheel zeker of het woord *civitas* altijd een versterkte plaats aanduidt; het komt mij echter wel waarschijnlijk voor en zeker wordt het in dien zin van Deventer gebruikt in een oorkonde van 1206 bij Lindeborn p. 89, alsmede van Zutfen in een oorkonde van 1190 Sloet no. 376 en van Tiel in oorkonden van de 10de en elfde eeuw Heda p. 30 en 111, waar gesproken wordt van „*lapidea civitas*“; Ludger spreekt in vita Gregorii c. 2 van Trajectum, „*antiquam civitatem et vicum famosum Dorstad*, waarschijnlijk omdat alom bij het kasteel te Utrecht maar niet bij het kasteel Dorestad een versterkte wijk was, en Bisschop Albrik spreekt 839 van „*ecclesia sancti Martini quae est infra muros jam dictae (Traiectensis) civitatis constructa*.“ Het woord *urbs* omvat bij Beka p. 28 zoowel *civitas* als *castrum*, m. a. w. de geheele versterking; in dien algemeenen zin wordt echter ook wel het woord *castrum* gebruikt, zooals in oork. van 722 en 834, waar de St. Maartens kerk wordt vermeld als gelegen „*in castro Trajecto*.“ Hierom onderscheidt Heda p. 70 misschien liever *oppidum* en *arx*; ook in vita Radbodi wordt gesproken van de „*Jacobe opidi (Daventria)*“ en de schrijver De reb Ultraj. spreekt c. 5 en 6 zoowel van *civitas* als van *oppidum* Groninghe, terwijl hij van de castra Covordia, Hardenberge, Voerst, Buchorst enz. spreekt. De geheele plaats met het niet versterkte gedeelte wordt *locus* genoemd in verscheidene oorkonden van de 10de en 11de eeuw; zie Reg. Ov. oork. no. 929, 5, 6, 7, 8, 381; vooral blijkt dit duidelijk uit de woorden „*situm in loco Davindre et infra urbem et extra*“ in een oorkonde van 954 no. 7. In een oorkonde van 891 no. 4 wordt ge-

de negende eeuw alleen de kerk en het klooster en was geheel en al eigendom van de Deventer kerk. Maar onder Bisschop Radboud werd, naar ik vermoed, voor hem en zijne geestelijken de civitas vergroot en kreeg de Bisschop hier ook een terrein dat hem toebehoorde. Ook blijkt uit oorkonden van 954 en 956 dat Koning Otto zoowel in als buiten de urbs goederen bezat, die hij gedeeltelijk van Vota de Weduwe van Koning Swentibold had gekregen; in de oorkonde van 856 worden zelfs 30 huizen (casas) vermeld, die in urbe lagen. Daar het woord urbs echter zoowel de burgt als de civitas omvat (zie Beka p. 28) blijkt niet duidelijk waar die huizen gelegen waren. De voornaamste bevolking woonde, zooals wij later zullen zien, destijds nog buiten de muren aan de haven en bij den Brink.

De omtrek van de civitas in dien tijd is m. i. met vrij groote zekerheid nog na te gaan. En de tusschen de St. Lebuinus kerk en de Norenberg gelegen straat »Graven« genaamd, in de middeneeuwsche geschriften vertolkt »platea super fossam« (cf. Dumbar I p. 18) was m. i. vroeger een gracht, die de burgt van de civitas afscheidde, maar later onnoodig werd, toen de burgt opgeheven en in de algemeene versterking der stad opgenomen werd.

Daar deze voorstelling aanmerkelijk afwijkt van die, welke over het algemeen wordt aangenomen, meen ik

sproken van „*villa Daventria et Thiela et alii loci*”, zoodat villa en locus hier dezelfde beteekenis hebben; beiden duiden namelijk de geheel buurschap aan. Hetzij alleen de wijk bij de Haven, hetzij de geheele buurschap Daventre wordt *portus* genaamd in oork. van 806 en 882 Reg. no. 918 en 926.

nij, behalve op den naam van de Graven en op de door mij verdedigde stelling dat door de Franken te Deventer eene burgt moet zijn gebouwd en dat die burgt moet hebben gestaan ter plaatse Norenberg genaamd, alsmede op de plaatsen betreffende Utrecht en Deventer bij Heda en Beka, te moeten beroepen op hetgeen ons uit de oudste Kameraarsrekeningen van Deventer blijkt ¹⁾, hetgeen ook noodig is om de grenzen der oude civitas na te speuren.

Deze rekeningen zijn onder verschillende hoofden gegroepeerd en hieronder vindt men de beide volgende hoofden: »van der stad tijnsen to Noerdenbergh« en »van der stad tijnsen ten Brincke« (rek. 1362 p. 84 e. v.), in de oudere Latijnsche rekeningen van 1349 e. v. »de censu civitatis apud Noerdenberghe« en »apud Brinckum« of »de censu Noerdenbergensi« en »de censu Brinckonis« (Deel II p. 34, 69, 192, 257, 318, 396, 481, 558, 651, 745), of in de nog oudere rekening van 1339 p. 54: »Iste est census custodie Nordenburgensis« en »Iste est census custodie Brinckonis.« De stad is alzoo administratief en ook met het oog op de verdediging, zooals ik uit het woord custodia zou opmaken ²⁾, op dezelfde wijze in twee deelen verdeeld

¹⁾ Cameraarsrekeningen van Deventer, uitgegeven door mr. J. I. van Doorninck 1863 en 1864 en wel Deel II 1348-1360 en Deel III te st. 1361 en 1362; van de oudste bewaarde rekeningen 1337-1347 zijn door mr. J. van Doorninck Sr. nog slechts uittreksels uitgegeven, vooral na 1340 zeer onvolledig, in den Codex Diplomaticus Neerl. van het Hist. Gen. te Utrecht I (1848. p. 45-87. Verg. ook een topographisch praetje over Deventer door mr. J. I. van Doorninck in *zijn* Bijdr. tot de Gesch. van Overijssel (1880) p. 333 e. v., alsmede *zijn* artt. over de Cameraarsrekeningen van Deventer in de Prov. Over. en Zwolsche courant v. 1864 no. XVII en XVIII.

²⁾ In de rekening van 1345 p. 77 vond ik een post „Ecberto, custodi supra Montem, de pennacione duorum mille teli“, verg. ook rek. 1339 pag. 59, waaruit de gevolgtrekking zou kunnen gemaakt

als zij bij het verdrag van 1206 tusschen de St. Lebuinus en de Bergkerk kerkelijk was verdeeld, gelijk wij later zullen zien. Deze verdeeling had m. i. haren historischen grond hierin dat het eene gedeelte er later is bijgekomen, d. i. later binnen de versterkte ruimte is getrokken. En welk gedeelte het oudste is kan m. i. niet twijfelachtig genoemd worden. Dat hier op den Berg, waar eerst in het laatst der 12de eeuw eene kerk verrees, de oudste bevolking van Deventer zou hebben gewoond, meen ik zelfs eene ongerijmdheid te mogen noemen. De oudste bevolking moet toch gewoond hebben bij de oudste kerk, d. i. bij de St. Lebuinus kerk, welke op vrij grooten afstand (\pm 600 meter) van den Berg is gelegen; en de St. Lebuinus kerk met daarbij behoorend klooster heeft natuurlijk ook binnen de oudste versterking der plaats gelegen. Dat hier op den Berg het Frankisch kasteel zou hebben gestaan, dat volgens mijne meening in de 8e eeuw te Deventer moet zijn gesticht, heb ik hierboven pag. 188 e. v. reeds bestreden. En ik zou nu nog tot steun van mijne meening dat de Norenberg, in de oudste rekeningen van 1337 e. v. bij afwisseling Norden- of Noerdenberg of burg genoemd, die burgt is geweest, kunnen wijzen op de opmerkelijke omstandigheid dat het aanzienlijkste deel der stad naar de Norenberg is genoemd, m. i. wel een bewijs van het gewicht dat die Norenberg van ouds had, ofschoon zij eerst later binnen de algemeene versterking is gekomen; terwijl mede opmerking verdient dat het andere gedeelte van de stad niet naar den Berg maar naar

worden dat het Berggedeelte der stad een eigen wachter had, evenals ook het eiland bij den Noerdenberg (*insula apud Noerdenberghe*) welks wachter tevens herder (pastor) was, zie p. 49 en 58.

den Brink is genoemd, alwaar zeker hoofdzakelijk de nijvere bevolking woonde die later is ingelijfd. Dat deze bij den Brink gelegen wijk, binnen de muren der stad getrokken en alzoo »pars civitatis» geworden (zie oorkonde van 1206), toch min of meer als eenheid bleef bestaan is niet vreemd. Dit was te Utrecht toch ook met de handelswijk Stathe het geval, nadat deze in de 12de eeuw binnen de algemeene versterking was gekomen ¹⁾.

Gemelde tinsen hebben betrekking op torens, poorten, bogen (arcus) in den stadsmuur ²⁾ en enkele daarbij gelegene opene ruimten en woningen, kortom op terreinen deel uitmakende van of behoorende tot de stedelijke versterking. De rekeningen van beide stads-gedeelten, althans die van 1348-1361, beginnen bij de Zandpoort en gaan dan de stad om. Opmerkelijk is het dat in de oudste stadsrekeningen (voor 1349) de Zandpoort zelve nog bij den Brink hoort, maar later bij de Norenberg werd gevoegd.

¹⁾ Zie de Geer Het oude Trecht p. 135-148. De bewoners van het Brinkgedeelte van Deventer werden nog lang Brincsaten genoemd, van hier de benaming van Brinczater poerte in de rek. van 1347 p. 84, welke naam ook in oorkonden van 1275 en 1326 voorkomt. Zie Tijdr. Reg. op het Prov. Arch. I 44. De Bergpoort werd eerst in 1451 gebouwd.

²⁾ Deze bogen (arcus), die ter versterking van den ringmuur aan de achterzijde waren aangebracht en de verdedigers beschutting verleende, niet alleen tegen het ruwe weder maar ook tegen steenen, die over de muren werden geworpen, waren met langwerpige schiet- of venstergaten (fenestrae) voorzien, terwijl over de bogen de min of meer breede muurgang liep, die eene borstwering met kanteelen had. Gemelde fenestrae vervielen echter in de 15de en 16de eeuw, toen zwaarder geschut in zwang kwam en hierom de ringmuren der steden werden voorwaard of van achteren met aarde aangevuld. Verg. Eyck van Zuylichem Kort overzicht over de oude versterkingen in ons land 1855 p. 35-37. Eene afbeelding van de Leidsche burg van binnen met bogen en muurgang vindt men in Smids Schatkamer der Nederl. oudh. 1737 voce Leiden.

In de rekeningen van 1348-1361 »de censu apud Noerdenberghe« vindt men de tinsen die tot dat stads-gedeelte behooren steeds in de navolgende orde genoemd: eerst (van af 1349) »de porta dicta Zantpoerte«; dan — en dit ook reeds in oudere rekeningen — »de turri stante in vico apud eandem portam«; dan de volgende posten: »a Johanne de Arnhem de turri retro domum suam«; »a Marquardo de turri stante apud Duemporte of stante in vico juxta portam Duemporte«; »de turri Hermanni Laland apud portam Diicpoerte«; »de area Lubberti de Hetene«; de pecunia annali domus Arnoldi ter Clocken supra fossatum of supra fossam«, welke tins door hem in 1351 is afgekocht, zie p. 260; de turri Stakedertoern per Bertam; de quinque arcubus per Theodericum Rhotgeri; de turri apud Stakederstoern; waarvan de fundamenten in 1348 werden gelegd, zie pag. 16, en die later tegen betaling van zekere tins werd gegeven aan Tuneman Sr., die hier mede een raamstede had (p. 192, 258, 319). Nu volgen tinsen van 13 bogen en dan een tins »de area et turri ex opposito Papenstraten per Johannem Honichvelt«; hierop tinsen van 3 areae en dan een post de quinque arcubus apud portam p. 259, 320 (*de* poort, d. i. de Norenbergpoort); hierop tinsen van 8 bogen en dan een tins »de area et turri up Enghestrate«; dan weer eenige bogen en casae of hutten, alsmede eenige torens: turris in quo Johannes cum barba morabatur, turris Vierschoten, Holdoppes, Leijgendeckerstoern en Ghenekini en ten slotte eenige loci molendini, die voornamenlijk of uitsluitend waren »extra portam Noerdenberghe« p. 43.

Mij dunkt uit deze opnoeming blijkt dat de volgorde in deze rekeningen bepaald is door de ligging. Een

tijldang verkeerde ik nog in het onzekere omdat men op de afbeelding van Deventers oude ringmuren, bij Dumbar I p. 10, de Dijkpoort vindt tusschen de Duinen en de Zandpoort, hoewel ik geneigd was deze Dijkpoort, door welke volgens Dumbar I p. 11, II p. 159 »de Utrechtsche kerkvoogden ten tijde hunner blijde inkomsten gewoon waren de stad in te treden« en die zich bevond »aan het eind van den Dijk, naderhand de Waterstraat herdoopt«, liever aan de andere zijde van den Dijk of Waterstraat en daarmede van de Duinpoort te zoeken, waar later de Vischpoort was. En ik meen het voor zeker te mogen houden dat Dumbar dwaalt, nu mr. van Doorninck, die de Dijkpoort en de Vischpoort voor dezelfde poorten houdt, er op gewezen heeft dat in een oorkonde van 1393, Arch. Gr. Gasthuis no. 106, wordt gesproken van een huis op den hoek der Norenbergstraat »alvaste an« de Dijkpoort. »Drong bij de Vischpoort gelegen« was trouwens volgens Dumbar ook het huis van de stad, waar de Deventer Magistraat den Bisschop hulde deed bij diens plechtige intrede in de stad; waarschijnlijk hetzelfde huis bij de Vischpoort dat reeds van ouds (1389) de Bisschop heette, wellicht ook in verband met het uithangsteeken dat men daar vond ¹⁾.

Mr. van Doorninck meent dat deze Dijkpoort ook dezelfde poort zou zijn als de Waterpoort, die volgens hem in 1343 wordt vermeld. Ik heb die oudere rekeningen van voor 1348 niet kunnen raadplegen dan voor zoover zij zijn uitgegeven. Maar Dumbar zegt p. 8 dat hij in die oude rekeningen heeft gevonden

¹⁾ Zie Dumbar Deventer II p. 160 noot, verg. Bijdr. Gesch. v. Overijssel V p. 166.

en dus de twee super fessam. En ik zou geneigd zijn deze twee sumra fessam voor een, wellicht de in 1345 geboekte. Waerpoort te houden, te menen dat men hier met dezelfde poort te maken heeft die men na 1345 aldus vindt geboekt op pagina 300 van sumra Arnoldi ter Cloeken supra pag. 142 of supra fessam p. 258 en 319.)

Deze post schijnt mij van veel gewicht toe om nog eenige veranderingen aan die van de 14de eeuw te maken. Zoals ik reeds gezegd heb, men is geneigd om grond van den Hollandschen naam al van de Latijnsche vertaling het er voor te moeten houden dat de Graven een gracht is geweest. En daar is in de beschrijving van 1355, b.v. onder het hoofd de Latijnsche naam van meerzaken de andere straten zoals de Nieuwenberghstrade, Papestrate, Nijjestrade, Buisstrade, Buisstrade, Overstrate, Assenstrate, Buisstrade, Vlaenstrade, maar nog niet de Graven ontbreken. Het is de Nieuwe Markt, het ik zelfs over de de naam van die meerzaken nog geene straat maar een gracht was.

Deze gracht of graven kan nu in geen doode sloot zijn geweest maar hij moet communicatie hebben gehad met den Rijn of de IJsselgracht, waardoor het water naar de meerzaken werd vervoerd en waardoor ook

In de rekening van 1345 p. 33 heeft men alleen geboekt Hermannus de Cloeken de pecunia annuat in de rekening van 1345 de Hermannus de Cloeken, zonder er bij te voegen waarvan die twee posten waren of alle andere posten. Was men verlegger met het huizen van de poort of huis meest gebruiken? In rekening van 1355 pag. 47 vind ik nog slechts een post, de van Cloeken. Waarschijnlijk was de sumra (of tarris Arnoldi) Cloeken alom toe nog niet gebruikt of is na den brand van 1345 vernietigd. Het schijnt hier echter zeer reeds een klok geweest zijn, met welk doel?

waarschijnlijk schuiten naar binnen konden komen; in dat geval moet er alzoo eene opening in de stads muur zijn geweest waardoor die communicatie plaats had; en de Graven heeft dus waarschijnlijk in een rechte lijn over of langs de Nieuwe Markt en door de stads muur aldaar verder geloopt. Dit wordt m. i. ook bevestigd door deze post betreffende een huis supra fossam of fossatum, daar dit huis, dat deel uitmaakte van of behoorde tot de stadsversterkingen en alzoo bij den stadsmuur moet gelegen hebben, vrij dicht bij de Dijkpoort stond, zoodat er slechts ééne area of open ruimte tusschen beiden wordt genoemd, en alzoo zich ongeveer moet hebben bevonden ter plaatse waar de Graven een uitweg kan hebben gehad door den stadsmuur. En de uitdrukking supra fossam of fossatum doet mij zelfs denken dat het huis of boven de Graven was gebouwd en alzoo een dergelijke waterpoort moet zijn geweest, als men te Amersfoort en elders vindt, of een huis daar ter plaatse op de Graven tegen den stadsmuur aangebouwd. Dat de stad in 1354 dit huis aan Arnoldus ter Cloeken heeft kunnen verkoopen breng ik in verband met de nieuwe versterkingen in 1349, 1351 en 1354 bij de Dijkpoort en den Stakedertoren aangebracht ¹⁾ en met het dempen van deze gracht ²⁾.

¹⁾ Op de versterkingen bij den Stakedertoren kom ik terug. Voor de versterking bij de Dijkpoort wijs ik op de post in de rekening van 1349 p. 78 betreffende het maken van eene „porta dicta Wtpoerte de porta Dijkpoerte.“ Arnoldus ter Cloeke komt later in de rekeningen van 1357 en 1358 herhaaldelijk voor als van stadswege met sommige werkzaamheden belast, zie b.v. de post „ad custodiam fori novi“ p. 510, „ad custodiam forum piscium“ p. 540, „de vigilatura supra turres et domos vigilum noviter constructos“ p. 517 en 581, verg. p. 460, 475, 498 — alles naar ik vermoed dicht bij zijne woning gelegen.

²⁾ Het eerst vond ik onder de rubriek „pro lateribus tecti“ een post „uppen Graven“ in de rekening van 1356 p. 442. Ook de Nieuwe

En waaraan zou deze gracht nu haar ontstaan te danken hebben? Zou men hier evenals in andere steden, b.v. te Utrecht, behoefte hebben gevoeld aan een gracht in de stad, hetzij om brand gemakkelijker te kunnen blusschen, hetzij ter wille van den handel? Mij dunkt dit is moeilijk aan te nemen, waar zij reeds vroeg in eene straat is veranderd. En er bestaat m.i. ook hierom alle reden deze graven te houden voor een overblijfsel eener vroegere versterking. Dat ik haar niet met Dumbar houd voor een overblijfsel van de oudste versterking der stad, maar van de Norenberg, is in de eerste plaats een gevolg van mijne meening dat er in de 8ste eeuw een kasteel moet zijn gesticht, hetwelk, waarschijnlijk later, den naam van Norenberg heeft gekregen. Maar hierbij komt nog dat de Graven dan ook, zooals Dumbar aanneemt, door de Enghestraat heeft moeten loopen en het vreemd is dat ook die straat den naam van Graven niet draagt. Eindelijk komt hierbij nog het volgende. Wanneer men een plattegrond der stad ziet, b.v. dien bij Dumbar, zal het de opmerkzaamheid trekken dat — terwijl overigens geen gracht zich aan de zijde van den IJsel bevindt en er ook geen gegevens zijn om aan te nemen dat die er ooit is geweest, dit wel het geval is ter hoogte van de Norenberg. Hier loopt een gracht, die op twee plaatsen door zijgrachtjes met den IJsel

Markt bestond reeds in dat jaar, blijkens een post „de platea facta uppen Nyenmarokede“ p. 394, en men vindt in datzelfde jaar ook posten van zand en steen „pro reparatione platee fori piscium“ p. 422. Misschien hebben op het dempen van de Graven wel betrekking meerdere posten in de rekening van 1353 „vectoribus arene“ p. 203. Dat men reeds vroeger, b.v. in de rek. v. 1337 p. 45 e. v., een geslachtsnaam uppe Grave aantreft, bewijst niets omtrent de vraag of de gracht toen al dan niet gedempt was.

verbonden is, tot bij de plaats waar meergemelde Graven door den stadsmuur moet zijn gegaan. En de verklaring van deze omstandigheid zie ik hierin dat men ook in deze gracht een der vier grachten om de vierkante burg terugvindt.

Toen de burg verviel en binnen de algemeene versterking der stad kwam werd ook deze gracht aan den IJselkant niet doorgetrokken, maar werd op andere wijze voorzien in den eisch dat nu de geheele stad overgoed versterkt moest zijn als vroeger de burgt was. Men vindt namenlijk in de rekeningen van 1348 e. v. dadelijk na de »domus supra fossam« genoemd »turris Stakedertoerne.« In de rekening van 1337, die volgens mr. J. van Doorninck »stellig onvolledig« is, vond ik dezen toren nog niet vermeld, maar wel wordt daar reeds van een staketsel bij een gracht gesproken »fossatum juxta Stakete.« Van 1339 tot 1354 vindt men verscheidene posten die betrekking hebben op werken bij dezen toren, voor een deel van hout, en die doen zien dat dit een gewichtig punt in de stadsverdediging werd beschouwd ¹⁾. En de reden hiervan bestond, naar ik vermoed, hierin, dat men moest bellen dat de vijand hier naar de Wel kon doordringen en zoo de stad van den rivierkant aanvallen, waar zij niet door een gracht was beschermd en mitsdien

¹⁾ In de rekening van 1345 p. 70 vindt men een post „pro opere facto apud Stakedertoerne per Henricum de Arnhem ut transitus non fieret per currus vel equos“; in 1348 pag. 16 een post betreffende het maken van fundamenten „turris constructi apud Stakedertoern“; in 1351 p. 101 een post „de structura apud Stakedertoern facta in opere ligneo“; in 1354 p. 234 een post „structura apud Stakedertoern“, almede een post „Pickardo fabro pro magnis clavis habitis ad munitiones civitatis dictas reempte apud Stakedertoerne“, verg. ook de volgende noot: Ook bij den Bozelswal vond men zulk een reempte.

eene overrompeling eerder te vreezen was; dat men eene aanzienlijke troepenmassa aan de Wel zou ontschepen scheen minder te duchten. Ook het geheele gedeelte tusschen den Stakettentoren en de Noerenbergpoort werd belangrijk versterkt. In 1339 werd aldaar de aanzienlijke som van 271 ponden besteed aan het bouwen van een muur en van torens ⁴⁾. Of men uit deze post zou mogen opmaken dat hier vroeger, evenmin als bij den Dijk tusschen de Duin- en Dijkpoort, een muur bestond, maar alleen een wal en daarenboven hier een gracht, zou ik niet durven beslissen. Maar wel meen ik deze versterking in verband te mogen brengen met het vroeger bestaan van eene »insula apud Noerdenburgh«, welk eiland blijkens de rekeningen van 1337 en 1339 voor de verdediging der stad van zooveel gewicht was, dat hiervoor een bepaalde wachter was aangesteld p. 49, 58, doch blijkbaar langzamerhand is verdwenen, waarschijnlijk aan den oever vastgehecht, daar het in latere rekeningen niet meer wordt vermeld.

Ook bij de Zandpoort bevond zich, gelijk wij gezien hebben, een toren, gelegen in de wijk bij die poort, waardoor mede van die zijde aan vijandelijke troepen

⁴⁾ *Precium Gobelini lapicide de edificio muri et turrim constructo inter turrim dictam Staketten toeren et portam Nordefiburg extendit se ad summam CC librarum LXXI lib.* pag. 59. Dat deze toren bij de Wel stond blijkt uit een paar posten op pag. 60 en 62 „ad metendum ramos ad wellam apud Staketdertoern“ of „ad wellam apud turrim Stakete.“ Fresinga vermeldt in 1576 „een seer groot bolwerok, van den grond op met steen becleedet, dwelck licht op den hoeck voer de IJselbrugge, dwelck ook de waterschuttinge beschermt, want de graften en hebben van heur selven geen waster sonder geschuttet te werden“, zie *Dumbar Analecta* III p. 68. Naar ik vermoed is dit eene latere constructie. Doch het doel om de waterschutting te beschermen zal ook wel reeds bij de constructies van 1339 tot 1354 hebben bestaan.

de toegang naar de Welle voor de stad werd verhinderd en tevens de aldaar buiten de poort gelegen woningen tegen een vijandelijken overval waren beschermd ¹⁾).

Volgens Dumbar p. 11, 15 en 17 was de Waterstraat, die langs en evenwijdig met den IJssel tusschen de Vischpoort (Dijkpoort) en Duempoort loopt en die reeds in de oudste rekeningen onder dien naam voorkomt ²⁾, vroeger Dijk genaamd en kreeg zij dien naam zoodra de beide zijden door huizen waren beslagen; of dit geheel juist is betwijfel ik echter op grond van vele posten in die rekeningen, waar nog de Dijk wordt genoemd ³⁾, en ik ben dientengevolge meer geneigd aan te nemen dat de Dijk evenwijdig met de Waterstraat liep. Tusschen de Duempoort en de Zandpoort bevond zich een klein poortje, de Melksterpoort, die ik in 1355 het eerst vond vermeld onder den naam van »parva porta Malcstersteghele» ⁴⁾ en dus aan het eind van de steeg, waardoor de melksters gingen; zij die naar de stadswaai aan de overzijde van de rivier gingen, staken hier den IJssel over, waarbij in 1331

¹⁾ In 1355 pag. 311 vond ik een post „de reparatione dicte zyle apud portam Zantpoerte ex parte domus civitatis dicta Waghehues,” verg. ook 458. Was deze zyle eene verbinding van de haven met de Schipbeek? „Pecunia dicta zeelgelt” vond ik p. 690 vermeld.

²⁾ Zie rek. 1344 p. 69; in 1347 p. 83; in 1348 en 1349 p. 65, 86, 94. In 1337 pag. 60 vindt men vermeld „platea aque.”

³⁾ B.v. in de rekening van 1357 p. 520 „factura platee supra Dykum,” p. 523 „custodia fori supra Dykum,” terwijl diezelfde rekening vermeldt „novam turrim in Waterstrate” p. 543. In 1359 p. 641 vindt men een post „per . . . facientes dykos et wellam apud Stake-dertem.” In de rekeningen van 1348 e. volg. jaren vindt men steeds een rubriek „de locis of de censu scampnorum (in 1362 „vissche bancke, lyvant bancken” enz. genoemd) uppe Dyke.”

⁴⁾ Zie Kameraarsrek. II p. 330, elders p. 392 genoemd „porta vici dicti Malcstern-steghele.”

eens 36 melkmeisjes jammerlijk verdrongen (Revius p. 28). Zij, die naar de Toghe moesten, gingen, na 1356 althans, over de Koebrug, waarmede men, naar ik vermoed, bij deze poort of bij de Zandpoort over de haven op het pothoofd (caput juxta Toghe) kwam¹). En uit den naam van deze Koebrug, evenals van den Koedijk, zijnde naar ik gis de dijk waarover men van het Pothoofd naar de Toghe ging, meen ik te mogen opmaken dat de koeien hier niet slechts een enkelen keer in 't voor- en najaar, maar dagelijks overgingen en alzoo, misschien wel veiligheidshalve, des nachts op stal waren. Wellicht dateeren Koebrug, Koedijk en Melksterpoort allen van dezen zelfden tijd, toen de Toghe ook ophield een eiland te zijn, in welk geval deze Melksterpoort buiten rekening moet gelaten worden wanneer men zich het oudste gedeelte van de stad in vroegere tijden wil voorstellen. Ook de Duemporte, die van af 1348 in de rekeningen voorkomt, vond ik in de uittreksels van de oudste rekeningen van 1337-1347 nog niet vermeld, terwijl men daar wel aantreft de Diicpoerte en Brinckpoerte (1337), »porta Nordenburg« en »Zantpoerte« (1339), de Heestpoerte (1347) en verder de »porta vysschersteghe« en »Winkelpoerte« (1340), die ik nog niet goed thuis kan brengen.

Aan twee zijden zijn ons nu de grenzen, zoowel

¹) In een oorkonde van 1465, bij Dumbar II p. 175, wordt gesproken van Ijselschepen die „bij der Koebrugge laden willen.” In de rekeningen van 1357 e. v. vindt men onder een rubriek „de redditibus civitatis” posten „de terra sita inter campum Schevinghes et pontem Kobrugge” en „de terra dicta Ghere apud dykum Koediic” (II p. 480, 558, 650, 745, III p. 2), welke posten men nog niet vindt in de rekening van 1356 p. 396; daarentegen wel een post „de exaltatione terre dicti Koediic p. 439. Buiten de Zandpoort stond in 1469 een huis de Brugge genaamd; hierdoor zou ik het mogelijk vinden dat daar de Koebrug was.

van de oude burgt, de Norenburg, als van de versterkte civitas ongeveer bekend, namenlijk van beiden de zuidwest- of IJselzijde, van de burgt de zuidoost-, van de civitas de noordwestzijde of Graven.

Waar waren nu de andere grenzen van burgt en civitas?

Uit de omstandigheid dat de Graven en de gracht langs den IJsel een rechthoek vormen, meen ik te mogen opmaken dat de ringmuur of wal om de burgt, althans in de laatste periode van haar bestaan, een rechthoekig vierkant was; en ik vermoed dat de geheele Norenbergstraat gelegen is op het terrein binnen dien muur en dat de hoofdboort in dien muur zich aan den noordelijken hoek bevond, d. i. ongeveer ter plaatse waar ook later de Norenbergpoort was. Binnen dezen ringmuur bevonden zich andere gebouwen, stallen voor paarden, enz., maar het voornaamste was een zeer sterk gebouw: de eigenlijke burgt. Zoo schijnt het Utrechtsche kasteel Trecht ingericht te zijn geweest en andere kasteelen uit den Karolingischen en ook nog veel lateren tijd en zoo is het m. i. ook ongetwijfeld te Deventer geweest.

Volgens het kaartje bij Blondeel p. 77, Utrecht in 690 voorstellende, zou deze eigenlijke burgt te Utrecht een ronden vorm hebben gehad en gedekt zijn geweest door een koepelvormig dak, terwijl om die ronde burgt een vierkante ringmuur was. De Geer zegt dat wij ons het kasteel van Dagobert I te Utrecht »veilig mogen voorstellen als een soort van Romeinschen wachttoren, geheel van steen gebouwd en ongeveer in de gedaante welke het oude zegel van de burg Trecht nog aangeeft«, waar »men eenen vierkanten getinneer-

den en ommuurden wachttoren als het sterkste punt des burgs ziet afgebeeld¹⁾. Eyck van Zuylichem²⁾ daarentegen neemt met gemeld kaartje aan dat die sterkte, welke volgens hem oorspronkelijk het Praetorium of de eigenlijke Romeinsche burgt zou zijn geweest en welke in stand zou zijn gebleven tot de inneming door de Noormannen in 857 en later door Bisschop Balderik bij de herbouwing der stad niet zou zijn hersteld, een ronden vorm heeft gehad. En ik meen ook, zoowel hierin als in andere opzichten, eene vrij groote historische waarde aan dit kaartje te moeten hechten. Even zeker als het is dat dit kaartje van betrekkelijk jongen datum is, even zeker schijnt het mij toe dat het in hoofdzaak ontleend is aan een ander kaartje dat in de 7de eeuw vervaardigd moet zijn, en wel omdat een zoo welgelukt valsch stuk, dat in strijd is met zoovele heerschende meeningen en m. i. toch in zoovele opzichten door andere omstandigheden wordt bevestigd, mij ondenkbaar voorkomt. Van dat oorspronkelijk kaartje moet m. i. afkomstig zijn de ligging van de burgt en van de kerk op een eiland in den Rijn, evenals de ligging van een ander grooter eiland dicht aan den linkeroever van den Rijn; hiervan ook het opschrift »insulae Gallorum pars« op gemelde eilanden, alsmede het woord »Frisii« (ook de woorden »vetus vicus« of Oudwijk tusschen den Rijn en de Vecht?) aan den rechteroever van den Rijn. En ook den heer de Geer, die aan dit kaartje geen waarde schijnt toe te kennen, moet het toch opvallen, wanneer

¹⁾ Zie de Geer, Het oude Trecht p. 46, verg. 118, alsmede 80 en 88 en de afbeelding van het zegel voor den titel.

²⁾ F. N. M. Eyck van Zuylichem, Kort Overzicht over de oude versterkingen en kasteelen in ons land, p. 13.

bij dit kaartje eens nader beschouwt, dat hier de loop van den Rijn en van de Vecht ongeveer is aangegeven als hijzelf, tengevolge van een grondig onderzoek, aanneemt, daar hij ook de burgt zoowel aan de noord-oost- als aan de noordwestzijde door den Rijn laat bespoelen, den Rijn door vetus vallis of oude Delle (dal) en de Vecht achter Oudwijk laat loopen ¹⁾.

Wanneer dit kaartje nu, gelijk ik meen, in hoofdmak echt is, was de ronde burgt van boven met een zwaar rond gewelf gedekt, om welk gewelf eene borstwering liep, terwijl tegen de muren der burgt — zeker wegens het zware gewelf, dat niet slechts ver-

¹⁾ Wanneer men op dit kaartje alleen den Rijnarm ten noorden van de burgt beschouwt is het eenig verschil dit dat de Geer p. 15 en 17 den Rijn bij de Ganzenmarkt, waar hij door de Oude Delle, door de Kromme Nieuwe Gracht, Jansdam en de Minnebroederstraat zou gekomen zijn, voor een bocht rechts laat maken, de Oude Gracht langs en hierop weer een bocht links door het Zand naar den Ouden Rijn buiten Catharijne, terwijl volgens dit kaartje, hetgeen mij veel aannemelijker toehijnt, de Rijn eveneens door de Oude Delle — die zich van den St. Servaastoren langs de later gegraven Nieuwe Gracht, o. a. over de Campstrate, Heerenstraat en Graesbeekstege (Jeruzalemsteeg) tot de porta veteris Delle bij Pausdam uitstrekke — zou geloopt hebben, verder waar de St. Pieter later is gebouwd en de Kromme Nieuwe Gracht zich bevindt een ongeveer rechthoekige bocht zou hebben gemaakt en van hier ongeveer in een rechte lijn naar den Ouden Rijn zou zijn gestroomd, zonder eerst nog weer twee andere bochten te maken, die trouwens m. i. door den heer de Geer zeer zwak zijn gemotiveerd. Daarenboven gaat het m. i. moeilijk drie bijna rechthoekige bochten in zulk een klein bestek aan te nemen, wanneer men dezen Rijnarm eene tamelijke breedte geeft. En eindelijk meen ik uit de Egging van de Geïnkeshaven bij de Neude, waar nog in den tijd van Heda p. 5 palen, ankers en ander scheepstuig werden opgedolven en waar volgens de Geer p. 70 eene aanzienlijke „nabij den burg Trecht gelegen havenplaats” zou zijn geweest, te moeten opmaken dat de Rijn niet door de Minnebroederstraat, d. i. ten oosten van de haven, kan geloopt, maar ten westen van die haven moet hebben gestroomd. Ook meen ik nog er op te moeten wijzen hoe de vorming van een haven bij de Neude gemakkelijk wordt verklaard, wanneer men met dit kaartje aanneemt dat de burgt door den Rijn werd omspoeld, daar volgens dit kaartje de riviertak ten zuiden van

voorzien, welke toren niet door een vierkanten maar door drie ronde ringmuren is omgeven. In den binnensten ringmuur staat alleen deze vierkante toren. In den tweeden ringmuur staan twee nog veel slanker (vierkante of ronde?) torens, bijna even hoog als de middenste, doch slechts de helft van de breedte bedragende en met een spits toeloopend dak voorzien, dat de middenste toren mist. In den derden ringmuur staan twee groote gebouwen waarvan men slechts een gedeelte ziet, namenlijk een stuk van een langwerpig gebouw dat volgens het schuins oplopend dak rond, als ware het met een koorronning, schijnt te eindigen, terwijl boven het dak een torentop verrijst, veel overeenkomst hebbende met dien van de beide andere slanke torens, doch zonder dat het duidelijk te zien is of deze op het dak, of achter het gebouw staan en hiermede dus niet te maken hebben. De Geer p. 118 houdt die gebouwen voor poorthuizen, maar mij dunkt dat zij weinig het karakter van een verdedigingswerk dragen, daar zij van onder met groote vensters zijn voorzien; daarenboven zijn zij niet tegen den buitensten ringmuur aangebouwd, maar bevinden zich geheel en al binnen die ringmuur; en ik ben alzoo voorloopig meer geneigd het er voor te houden dat zij de St. Maarten en St. Salvator kerk moeten voorstellen, zooals zij in de 10de eeuw, vermoedelijk nog zonder torens, door Bisschop Balderik zijn herbouwd; en de torentjes die men ziet zouden wel dakrijders, d. z. kleine houten klokkentorentjes op het dak, kunnen zijn, welke reeds zeer vroeg voorkwamen.

De heer de Geer p. 109 verg. 46 meent in een en ander nog »den Romeinschen bouwtrant« te bespeuren, m. i. ten onrechte: de slanke torentjes, die men hier

ziet, doen toch geheel en al denken aan die welke men aantreft aan de abdijkerk te Laach (1110-1156) en aan vele andere traptorens tegen kerken uit de 11de en 12de eeuw aangebouwd; ook de gebouwen in den buitensten ringmuur wijzen door hun scherphoekig dak en hunne rondbogige vensteropening op dien tijd; en niet minder doet m. i. de groote vierkante toren in den binnensten ringmuur door zijn rijzigen vorm, zijn overhangende tinnen en zijn vensteropeningen denken aan een werk uit dien tijd, geenszins aan een Romeinschen wachttoren. Daarentegen doet m. i. wel de ronde burch op het kaartje aan den Romeinschen bouwtrant denken, daar deze burch door haar ronden vorm en haar koepelgewelf eenige overeenkomst heeft met sommige Romeinsche grafmonumenten, zooals van Theodorik te Ravenna en van Constantia de dochter van Constantijn te Rome (tegenwoordig de St. Costanzkerk aldaar) welke grafmonumenten later in de middeleeuwen dikwijls als versterkingen zijn gebruikt ¹⁾. Zoo straks zal ik terugkomen op de vraag hoe de burchen van de 7de tot de 10de eeuw er uitzagen, maar merk nu reeds op dat, ter zijde gelaten alle beschouwingen over den bouwtrant dier eeuwen, de omstandigheid dat in 857 de burch Trecht tot den grond toe door de Noormannen is verwoest ²⁾ en eerst

¹⁾ Deze laatste bijzonderheid vind ik vermeld bij W. Weingärtner *System des Christl. Thurmbaues* 1860 pag. 46. De eigenlijke Romeinsche burchen waren echter meestal zware vierkante gebouwen, verg. Eyck van Zuylichem l.l. p. 13, die zich beroept op de Caumont *Hist. de l'architecture*.

²⁾ Zie Beka p. 28: „Dani vallaverunt urbem Trajectensem . . . donec tandem egregiam civitatem bellanti manu caperent, nihilominus et castris praesidium armipotenter invaderent . . . qui nimo turres, antemuralia, portas et propugnacula civitatis et castris funditus devastarunt.”

eene kleine eeuw later door Bisschop Balderik is herbouwd, reeds recht geeft om te verwachten dat op dit zegel geen oudere burgt kan zijn voorgesteld dan die welke door Bisschop Balderik is herbouwd.

Het oudste zegel van Deventer (*sigillum civitatis Davontriae*) bij Dumbar p. 227, dat later door een ander vervangen is, maar dat nog op een oorkonde van 1352 voorkomt, toen de burgt reeds lang verdwenen was, stelt m. i. ongetwijfeld een veel oudere burgt voor dan die op het oudste zegel van Utrecht. Ook hier zijn nog even onder aan het zegel de kantteelen van een buitenringmuur aangegeven, waarvan niet met zekerheid is op te geven of deze vierkant of rond is voorgesteld; hier binnen ziet men echter eene sterkte, die ongetwijfeld vierkant is afgebeeld en waarvan men twee zijden ziet; op den vooruitstekenden hoek staat een vierkant tamelijk rijzig gebouw met een min of meer stomphoekig dak, welk gebouw, evenals de muren van groote steenen opgemetseld, wel een poort schijnt te zijn; op het einde van de beide zijden of muren dezer vierkante sterkte ziet men een zwaren vierkanten toren met koepelvormig dak, terwijl men van den vierden hoek, die achter de poort ligt, niets ziet. Zoowel deze poort als deze koepelvormige gewelven duiden m. i. aan dat hier gebouwen worden voorgesteld uit den Karolingischen tijd; de poort wijst door haar min of meer stomphoekig dak op een vóór-Romaansch tijdperk; en de koepels, die hier evenals op het kaartje bij Blondeel een steenen gewelf moeten voorstellen, daar bij dezen vorm aan houtconstructie niet te denken valt, is blijkbaar het Byzantijnsche koepelgewelf dat onder Karel den Groote ook in deze

noordelijke streken werd toegepast ¹⁾. In de verwilderende negende eeuw ging echter de kunst om dit gewelf te maken geheel verloren, hetgeen te minder moet bevreemden omdat deze constructie eene groote mate van technische bekwaamheid vereischt en zij, door min bekwame handen vervaardigd, levensgevaar opleverde voor hen die zich onder het gewelf bevonden. En toen men in de elfde eeuw, gedeeltelijk ter vermindering van brandgevaar maar ook uit zekeren godsdienstigen drang, in de schepen der kerken, in plaats van de horizontale zoldering, steenen gewelven begon te maken, was het eerst het lompe tonnengewelf dat men aanwendde, weldra vervangen door het Romaansche kruisgewelf dat als van zelf moest ontdekt worden, waar het eene tonnengewelf het andere moest doorkruisen. In de torens der middeneeuwsche burgten, die van steen gebouwd waren (men vond er ook nog grootendeels van hout, zooals het sterke kasteel Eerde dat in 1380 eerst na 5 weken beleg door den Utrechtschen Bisschop werd ingenomen, *Matthaeus Analecta* III p. 279), trof men in den regel, met uitzondering

¹⁾ Tot de meest beroemde Byzantijnsche koepelgewelven, die zijn in stand gebleven, behooren het gewelf in de kerk St. Vitale te Ravenna, gewijd in 547, en het koepelgewelf in de St. Sophia kerk te Constantinopel, voltooid in 563, verg. ook wat hierboven over de Romeinsche grafmonumenten is gezegd. Voor lateren tijd is merkwaardig het koepelgewelf der St. Irene te Constantinopel uit de 8e eeuw. De Munster te Aken 796-804 heeft veel overeenkomst met de St. Vitale te Ravenna. En Oltmans, *Description de la Chapelle Carlovingienne à Nimègue* 1847 p. 46 en 50 brengt deze kapel, alsmede de in 1612 ingestorte St. Walburg kerk te Groningen, tot denzelfden tijd als de Munster te Aken, waarmede zij veel overeenkomst hebben, terwijl Oltmans p. 50 gist dat de oude kerk te Nijestede bij Hardenberg, waarvan Piccardt gewaagt, ook een dergelijke veelzijdige kapel is geweest, bij het oude Frankische kasteel Hardenberg geplaatst. Als bewijs voor den ouderdom van de St. Walburg kerk te Groningen verwijs ik nog naar *Matthaeus De Reb. Ultraj. cap. 6.*

van de onderste verdieping of kelder, geen gewelven aan, maar houten zolders voor de verdiepingen boven den grond. Er kwamen echter ook wel torens met gewelven voor, zooals de nog bestaande ronde toren en de groote vierkante toren van het kasteel te Wijk bij Duurstede, welke beide torens in de 13de eeuw moeten zijn gebouwd, waarvan de ronde toren drie gewelfde verdiepingen heeft, terwijl de vierkante toren uit twee verdiepingen bestaat, beiden met een van baksteen vervaardigd gewelf, in het midden waarvan een ronde opening is waardoor oorlogsbehoefden naar den trans werden geheven ¹⁾. En een nog oudere toren met gewelven — naar ik vermoed uit de 12de eeuw — was de zoogenaamde Bergvrede bij Didam, waarvan Eyck van Zuylichem p. 19 spreekt, wordende deze toren, die in 1606 wegens de waarde der tufsteen is afgebroken, beschreven als een ronde toren van tufsteen met muren van 12 voeten dikte, inwendig met eene ruimte van 15 of 16 voeten en drie sterke gewelven met gaten van 3 voet opening in het midden. Doch deze torens verschilden van die in het Karolingische tijdvak niet slechts hierin dat het gewelf anders was, met name het Romaansche of Gothische kruisgewelf, maar ook hierin dat het bovenste gewelf beneden de tinnen van den toren bleef, welke daarboven meestal met een spits oploopend dak was voorzien. Dat het gewelf van buiten zichtbaar is en het gebouw van boven bekroont, wordt in ons land het eerst weer aangetroffen in het begin der 16de eeuw, toen de Renaissance met hare navolging der oude Romeinsche architectuur uit Italie, waar het koepelgewelf

¹⁾ Zie Craandijk Wandelingen door Nederland 2e dr. Prov. Utrecht p. 267-269.

in de 15de eeuw reeds veel werd toegepast, in onze streken begon te komen; een merkwaardig voorbeeld hiervan ziet men in het slot Lijnden of ter Lee aan den Rijn tegenover Rhenen, waarvan Rademaker ons Plaat 274 eene afbeelding geeft »zoöals zich hetzelfde in zijn vollen bloei in den jare 1520 vertoonde»; de vierkante toren met koepelgewelf is, evenals de fraaie brug, ongetwijfeld een product der Renaissance bouwkunst dier dagen, die in ons land toen reeds — men denke slechts aan het stadhuis te Utrecht — enkele meesterstukken schiep, al bleef men daarnaast ook nog lang in laat-Gothischen stijl bouwen. De vierkante torens met koepels, die op het Deventer zegel voorkomen, kunnen echter natuurlijk geen voortbrengsel zijn van de herboren Romeinsche kunst der 16de eeuw, o. a. omdat het zegel veel ouder is, en zij moeten m. i. alzoo zijn een voortbrengsel der Byzantijsche bouwkunst uit den Karolingischen tijd.

Hoogst merkwaardig zijn voor de kennis der oudere burgten in deze noordelijke streken de afbeeldingen, die men er van vindt aan de voormalige kerk te Marienhove in Oost-Friesland, welke kerk volgens Eyck van Zuylichem in het laatst der 11de of het begin der 12de eeuw is gesticht ¹⁾; men ziet hier een ronden ringmuur met kanteelen waarin eene sterkte; op de eene afbeelding ziet men eene ronde sterkte, die zich slechts weinig boven den ringmuur verheft en door verhouding van breedte tot hoogte veel doet denken aan de ronde burgt op het kaartje bij Blondeel, doch

¹⁾ Zie Eyck van Zuylichem Kort Overzicht 1855 p. 18. Men vindt gemelde afbeeldingen aldaar Plaat I no. 1 en 2, die hij heeft ontleend aan de beschrijving der kerk te Marienhove door het Gen. voor Oudheden te Embden 1845.

hiervan in dit opzicht verschilt dat men geen koepelvormig gewelf ziet, maar een acht- of meerzijdig in het midden oplopend zeer stomphoekig dak, evenals men op de Karolingische kapellen te Aken en Nijmegen vond; op de andere afbeelding ziet men een vierkanten toren met kanteelen voorzien, waartusschen zich een torenspits verheft, die geheel overeenkomt met de torenspits van den toren van Leusden, de vroegere torenspitsen van de St. Pieter te Utrecht en andere uit de 11de eeuw, terwijl die vorm later in de middeleeuwen niet meer voorkomt. Blijkbaar stelt de eerstgenoemde afbeelding een oudere burgt voor dan de tweede; en mocht onder het dak van de ronde burgt een gewelf zijn geweest, zooals ik vermoed ¹⁾, zoo moet ook deze burgt wel uit den Karolingischen tijd dateeren.

Wat den buitensten ringmuur der Deventer burgt betreft, heb ik reeds gezegd dat men niet goed kan zien of deze rond dan of hij vierkant op het Deventer zegel is afgebeeld. Uit de omstandigheid dat de binnenste sterkte vierkant is, dat de ringmuur der burgt Trecht op het oude kaartje vierkant is en eindelijk dat er veel gegevens zijn om aan te nemen dat de ringmuur van de burgt te Deventer in later tijd vierkant was, meen ik te mogen afleiden dat de ringmuur van den beginne vierkant is geweest, hoewel het mogelijk is dat de ronde ringmuur later door een vierkanten is vervangen.

¹⁾ Ik vermoed namenlijk dat ook hier het ronde koepelgewelf, evenals te Aken en Nijmegen, van boven of aan de buitenzijde acht of meer vlakke zijden had, die zich in het midden in één punt vereenigden, welke zijden dan, waarschijnlijk om het verweeren der steen tegen te gaan, met leien waren gedekt. Mogelijk is het echter ook dat hier, evenals bij de St. Vitale te Ravenna en ook bij de St. Walburg te Groningen, boven het koepelgewelf een houten dak was geplaatst.

Op grond van het hier aangevoerde meen ik te mogen aannemen dat op dit zegel van Deventer eene burgt uit den Karolingischen tijd is afgebeeld en alzoo de Frankische burgt is voorgesteld, die volgens mij in of omstreeks 776 te Deventer is gebouwd. En wanneer dit waar is zou dit mijne meening bevestigen dat niet het kasteel maar alleen de havenplaats Deventer in 882 door de Noormannen is verwoest, wien het trouwens meestal alleen om roof te doen was en wien dikwijls de noodige volharding en ook het noodige krijgsmateriaal ontbrak om door een lang beleg eene sterke burgt te vermeesteren. Eindelijk verdient nog opmerking dat op dit zegel geen gebouw is voorgesteld dat de Deventer kerk kan voorstellen, hetgeen wederom mijne meening bevestigt dat de Deventer kerk buiten de burgt gelegen was.

Naar mijne meening was de versterkte civitas, waarin de Deventer kerk stond, eerst zeer klein en omvatte zij, evenals te Utrecht, niet meer dan de kerk en het daarbij gelegen klooster, dat ik geneigd ben oorspronkelijk tusschen de Graven en de kerk te zoeken; en natuurlijk sloot zich ook hier de versterking om de kerk aan die van de burgt aan, m. a. w. strekte zich uit tot aan de Graven.

Uit sommige oorkonden blijkt dat de versterkte civitas in de 10de eeuw reeds grooter moet zijn geweest, verg. hierboven p. 223 noot. De plundering der havenplaats door de Noormannen in 882 had zeker de wenschelijkheid eener goede, misschien ook die eener grootere versterking doen inzien; maar meer dan het belang der omliggende bevolking heeft waarschijnlijk de omstandigheid dat in de versterking van kerk en

klooster geen ruimte genoeg was voor Bisschop Radboud en de zijnen tot deze vergrooing medegewerkt.

Van deze vergroote civitas meen ik dat de grenzen nog uit verschillende omstandigheden kunnen worden nagegaan. Over de noordwestzijde of Graven en de zuidwest- of IJselzijde heb ik reeds gesproken, doch hiermede kennen wij nog slechts één rechthoek, terwijl de lengte dier beide zijden nog niet bepaald is. Voor de lengte van de zuidwest- of IJselzijde hebben wij echter een gegeven hierin, dat het oudste gedeelte van de stad of het Norenbergsche deel zich tot dicht bij de Zandpoort uitstreckte. Hier heeft dus, naar ik vermoed, de zuidoostelijke grens evenwijdig met de Graven geloopt ¹⁾. En ik ben geneigd de noordoostelijke grens te zoeken in de Pontsteeg en Overstraat, in welk geval zoowel de Engestraat als de Graven de noordwestelijke grens zou zijn geweest, waarbij nog opmerking verdient dat de Engestraat en Graven vroe-

¹⁾ Ook door de gracht die hier dan moet geweest zijn, zou de hierboven p. 141 besproken omstandigheid dat bij de waag op den Brink vroeger water is geweest kunnen verklaard worden. Op eene nadere vraag aan den heer Metzelaar gaf mij deze nog de volgende inlichtingen: „een 12tal jaren geleden werkten de scheuren, ontstaan bij het hellen van de waag nog steeds, vooral aan de achterzijde bij den ingang van het telegraafkantoor. Een ontgraving en boring had daar plaats en, terwijl men anders op 2 à 3 meter onder het terrein op die hoogte van den Brink, o. a. bij het huis tegenwoordig bewoond door den heer Birnie, vroeger door den heer Cost Jordens, goeden zandgrond vindt, vond men op deze diepte bij de waag nog zwarten aanvullingsgrond met puin en andere vuiligheden vermengd en eerst pl. m. 6 meter diep een beteren grond. Hier moet dus water geweest zijn.” En de heer Metzelaar, met Dumbar den heuvel van de Bergkerk voor de oudste nederzetting van de stad houdende, denkt aan de mogelijkheid dat hier de gracht om die oudste stad zou hebben geloopt. M. i. is echter ten onrechte de Berg voor het oudste gedeelte der stad gehouden, zooals ik getracht heb te betoogen. Van belang zou het zijn wanneer door andere boringen de loop en uitgebreidheid van dit vroegere water kon worden aangegeven.

ger nog niet gescheiden waren door de Stroommarkt, daar deze eerst in de 17de eeuw is gemaakt op een bij de proostdij behoorend terrein en alzoo de Engestraat vroeger de voortzetting van de Graven was.

Uit het feit dat onder de bovengenoemde tinsen wordt genoemd eene tins »de area et turri up Engestrata« meen ik te mogen opmaken dat in de 14de eeuw bij de Engestraat nog een toren stond die deel had uitgemaakt van eene vroegere versterking. In de 14de eeuw strekte de versterkte civitas zich toch reeds veel verder dan de Engestraat uit, zoodat deze toren dus vrij ver van de toenmalige versterking moet hebben gestaan. En er bestaan ook gewichtige aanwijzingen dat de Minnebroederstraat, de Baghijnenstraat en de Smeestraat een nieuw gedeelte der stad was, daar hier in het begin der 14de eeuw nog alles open beschikbare terreinen schijnt geweest te zijn; immers wij weten dat de Smeestraat in 1315 is aangelegd op eene plaats, waar die vereeniging van smederijen weinig gevaar opleverde voor de stad; en in een oorkonde van 1316 wordt het eerst het Bagijnen klooster (conventus Baghinorum) vermeld, waarnaar de Bagijnenstraat is genoemd en worden het eerst de fratres minores of Minnebroeders vermeld, die volgens oude kloosterschriften in het begin dier eeuw zich in Deventer hadden gevestigd, terwijl tusschen de jaren 1336 en 1339 door vrouw Eleonore, tweede echtgenoot van Hertog Reinolt II van Gelre, de tegenwoordige Minnebroederskerk voor hun klooster is gebouwd¹). Naar ik vermoed is alzoo dit geheele gedeelte der stad eerst omstreeks 1300 bij de stad gevoegd, is ook de

¹. Zie Dumber Kerk. en Wer. Dev. I p. 18, 19, 500 en 501.

Nieuwstraat, die men in 1331 reeds onder dien naam vindt vermeld, eerst omstreeks dien tijd met huizen bezet en vormde tot dien tijd de ringmuur om de burgt Norenberg nog aan drie zijden een verdedigingswerk van de stad. Dumbar zegt echter p. 8 dat hij »in zeker oud geschrift gelezen heeft van een besluit, door de Magistraat dezer stat in het midden der dertiende eeuw genomen om het noch overige stuk van Stats oude muren op de Engestraete te doen afbrecken.« En wanneer de tijdsbepaling van dat besluit juist is, zou reeds vroeger het terrein van Nieuwstraat, Minnebroederstraat enz. binnen de stadsversterking hebben moeten komen, dat volgens Dumbar dan ook tegelijk met de Norenberg en Papenstraat in de 12de eeuw is geschied. In allen geval bevestigt de aangehaalde mededeeling van Dumbar zeer onze meening dat bij de Engestraat eens de grens der stad is geweest.

Ook in den naam Pontsteeg zie ik eene aanwijzing dat hier bij de Engestraat eene vroegere grens van de stad bestond. Dumbar zegt p. 18 dat de Pontsteeg, ook wel »Pundesstege« geschreven, »haren naam bekomen heeft van de pont die voor deze steeg in oude tijden lag waermede men over stats gracht voer.« Daar Dumbar zich niet op een bron beroept, vermoed ik dat hij hier wel wat apodictisch eene conjectuur neerschrijft, die geheel en al steunt op den naam der steeg. Evenwel komt het mij ook zeer waarschijnlijk voor dat deze steeg aan een pont haar naam ontleend heeft ¹⁾,

¹⁾ Onlangs maakte mr. J. I. van D. in de Prov. Over. en Zwolsche Courant XIX de gissing dat de Pontsteeg haren naam zou ontleend hebben aan een der leden van het geslacht Pont, b.v. de Schepen Gerard Pond, die in de rekeningen van 1348 en volgende jaren telkens voorkomt als een man van veel gewicht. Maar deze Gerardus Punt woonde op den Berg, zie Cameraarsrek. II p. 32 verg. ook p. 27 en 29,

doch ik zou met het oog op de omstandigheid dat het terrein van de Smeêstraat of »Smedenwert« aan den overkant van de Pontsteeg in het begin der 14de eeuw nog een ledig terrein was, meer overhellen tot de meening dat bij de Pontsteeg de grens der oude civitas gelegen was en alzoo door of langs de tegenwoordige Pontsteeg de buitengracht der stad liep, waarover men met een pont kon komen, dan dat hier een steeg zou zijn geweest die natuurlijk door een poort in den muur of wal toegang gaf tot de plaats waar de pont lag. Een van de plaatsen waar ik meen in die oude tijden een pont te mogen zoeken zou ook niet zijn aan het eind van de Pontsteeg, maar wel in de Bisschopsstraat, die bij mijne voorstelling voor een gedeelte, namelijk van de Poot tot de Pontsteeg, reeds in de 10de eeuw bestond als een der hoofdwegen of straten waardoor men in en uit de stad ging.

Het terrein tusschen de Pontsteeg en de Bisschopsstraat, op den hoek van welke beide straten een hardsteen grenssteen in Gothischen stijl wordt aangetroffen, verder de Engestraat, Graven, Nieuwe Markt, het Kerkhof en de Poot, een langwerpige vierkant vormende, werd in de middeleeuwen door de Lebuinuskerk met haar klooster, proostdij en andere daarbij behorende gebouwen en terreinen beslagen, alsmede

waaruit blijkt dat hem de custodia van de Brinkpoort was toevertrouwd; hij behoorde alzoo blijkbaar tot een van de aanzienlijkste geslachten van het Nieuwe of Brinkgedeelte der stad; ook de area et turris Berte Pundes p. 39, 74, 138, 197, 324 lag in dat gedeelte der stad. En ook al kon men aantoonen dat eens een lid der familie Pont in die steeg had gewoond, zou ik nog aannemelijker vinden, gelijk ik nu ook meen, dat èn steeg èn familie hun naam aan een pont hebben ontleend, dan dat de steeg dien naam zou hebben gekregen en voortdurend behouden omdat een lid dier familie daar eens had gewoond.

door het Bisschopshof ¹⁾. Er bevonden zich hier evenwel ook nog enkele perceelen van particulieren, daar o. a. uit een oorkonde van 1391 blijkt dat Zwedera, vrouw van Ridder Johan van Runen, toen een huis in de Pontstogelerstraat in ruil gaf aan de Broeders van 't gemeene leven tegen een ander huis in de Engestraat (Dumbar I p. 500). Maar de meeste particuliere bezittingen bevonden zich aan de andere zijde van de Bisschopstraat en het Kerkhof.

Dat de Assenstraat tot het oudste gedeelte van de stad behoort meen ik hieruit te mogen opmaken, dat in de middeleeuwen de overlevering bestond dat Lebuinus daar had gewoond en was gestorven, terwijl ook de naam mij doet denken dat wij hier met eene zeer oude benaming te doen hebben ²⁾. Deze Assen-

¹⁾ Het Bisschopshof strekte zich van de Lange Bisschopstraat over de tegenwoordige Hofstraat uit tot aan de Nieuwe Markt, die in het begin der 17de eeuw nog werd vergroot met een deel van het Bisschopshof. Zie Dumbar Deventer I p. 15 en 17 Teg. St. III p. 277 noot 8. Mocht het Bisschopshof zich altijd zoover, namelijk over de Hofstraat hebben uitgestrekt, zoo kan het pand — dat zich ongetwijfeld voor de branden van 1285 en 1334 ook bij deze kerk bevond en dat in een vierkant plein bestond, omringd door een open gallewaaronder men, tegen regen en zon beschermd, kon rondwandelen — zich niet hier aan de noordzijde der kerk bevonden hebben, maar wook hier evenals bij de St. Pieter-, de St. Marie- en de St. Maartkerk of Dom te Utrecht aan de zuidzijde der kerk, die uit den aader zaak ook de aangenaamste ligging voor zulk eene wandelplaa was. De Proostenhof lag tegenover de Nieuwstraat. Zie Dumbar Deventer I p. 315 noot.

²⁾ Zie hierboven p. 25 noot 1. Bij de plaatsnamen daar vermeld, voeg ik nog Assenrade bij Brummen, Assendelft, in 1063 Asomandilf, in 1156 Ascamannasdelf en Aschamenedelf genoemd, zie oorkondeb. no. 85, 133, 134, verg. ook 108, 204 en 377, Assendorf gelegen voor de Sassenpoort te Zwolle en naar welke buurschap die poort, ook wel oudtijds Sassing- of Sassink-poort genaamd, volgen van Hattem V p. 28 zou genoemd zijn evenals de Diezerpoort naar de buurschap Dieze.

In de Kemeraarsrekeningen van Deventer v. 1348 e. v. jaren trok ik aan een Ecbertus Assinc. Staat die naam Assino misschien ook in

str
zoo
no
vo
Ov
As
As
bli
ve
up
De
de
mi
de
he
hr
b

straat strekte zich oudtijds uit tot bij de Zandpoort, zooals blijkt uit eene oorkonde van 1392, waar genoemd wordt een huis in de Assenstraat bij den Brink voor de Zandpoort (zie v. Doorninck Bijdr. Gesch. v. Over. VII p. 342). Aan den anderen kant liep de Assenstraat vroeger niet door de tegenwoordige Korte Assenstraat, maar kwam aan het Kerkhof uit, zooals blijkt uit een oorkonde van 1364, waarbij schepenen verklaren »dat Lubbert Wileneer Andriessone Bovings opdragen zal erflijken vor Richter en voer Scepen van Deventer syn deel dat hij hevet an den erve en an den hues achter en voren dat gehieten is Bruinenberg mit allen sinen toebehoren alsoe dat ghelegen is binnen der Stat van Deventer in der Assenstrate bij den Kerkhove tusschen der Stadhuis dat geheten is dat Raethuis enz. ¹⁾. De Assenstraat kwam alzoo vroeger uit bij de St. Lebuinus kerk en was, naar ik vermoed, oudtijds, toen de stad zich nog slechts tot bij de Zandpoort uitstreckte, de kerkweg voor de menschen die

verband met den naam Assenstraat, in dien zin dat beiden naar hetzelfde beroep of voorwerp genoemd zijn. Dergelijke naamvormingen vindt men ook in Arnoldus Ouing, Essekinus Enghierde, Gerardus Fund, Jacobus Meijboem. Daarentegen worden de meeste personen op een andere wijze nader aangeduid: de Apeldorn, de Arnhem, de Randen, de Vrede, de Burch; ton Pole, ton Dune, ton Colcke, ton Stocke; uppe Poete, uppe Enghestate, uppe Grave; in Nijjistrate. Mij dunkt het zou niet onbelangrijk zijn de reden van dit verschil na te gaan. En de oudste geslachtsnamen hebben m. i. ook een groot taalkundig belang, daar zij dikwijls minder verandering schijnen ondergaan te hebben dan het woord waarnaar zij zijn genoemd en hierdoor bronnen zijn voor een tijd waarin geschriften in de volkstaal nog schaarsch zijn.

¹⁾ Dumbar I p. 17 noot s. van Doorninck Bijdr. v. p. 164 vermeldt ook een paar huizen in de Assenstraat bij de Poot uit de 14de en 15de eeuw, waaruit ik opmaak dat de Poot toen gelegen was bij en wel ten noorden van de Assenstraat. In 1337 pag. 47 komt voor een „Ludekinus upper Poete.”

buiten de stad aan de haven, bij den Berg en bij den Brink, alsmede in verder gelegen buurschappen, zooals Oze, Colmsstrate enz., woonden.

Bij de Zandpoort aan het eind van de Assenstraat was dat een poort in den wal of muur. Maar de verlaagste poort was de Dijkpoort, waardoor de Bisschoppen hunne blijde inkomsten hielden. Een derde poort zoek ik aan het einde van de toenmalige Bisschopsstraat bij de Pontsteeg. En aan den Norenberger kant bestond er zeker eene communicatie met de burgt.

De Polstraat houd ik voor eene straat van veel jonger datum dan de Assenstraat. En in tegenstelling van Dumbar p. 16 acht ik het wel waarschijnlijk dat zij haren naam aan een poel ontleent, daar men in de Kameraarsrekeningen van 1361 (pag. 11-14) bij afwisseling Polstrate en Poelstrate geschreven vindt; daarentegen heeft Craandijk (Gelderland p. 240) weer een andere verklaring van dit woord en zegt hij, sprekende van het huis de Poll, dat het eene begroeide hoogte in of nabij het water beteekent. In de oudste Kameraarsrekeningen vindt men een geslachtsnaam ton Pole, evenals ton Colcke, ton Dune ¹⁾.

Wat de Welle langs den IJsel betreft, dit woord schijnt dezelfde beteekenis te hebben als wal of oever, meer bepaald misschien een oever bestemd voor aanlegplaats van schepen. In de Kameraarsrekening van

¹⁾ Zie Bek. 1348 p. 3 enz. In 1339 vindt men geschreven „platea Polonis”, in 1344 en 1347 evenals later „platea Polstrate”, zie p. 60, 69, 87. In Holland en Zeeland vindt men in de 13de eeuw zoowel den geslachtsnaam de Poele of van den Poele als de Pole, zie oorkondenb. in voce. Evenzoo leest men in de rekening van 1337 p. 47 „uppe Poete”, terwijl men later 1348 p. 2 enz. „uppe Pote” schreef.

1339 pag. 58 vond ik een post »scabinos ad perspi-ciendum vallas wlgariter wellen nuncupatos«, in die van 1340 p. 65 een post »pro lapidibus immersis ante vallas civitatis.« In Kuypers Gemeenteatlas vond ik op het Kampereiland en de Kattenwaard de namen Zuider Welle, Lage Welle en Zwarte Welle en onder de gemeente Wilsum twee platen in den IJsel, genaamd de Welle en de Scherenwelle, welke beide platen door een smallen rivierarm van den oever zijn gescheiden. Dientengevolge houd ik het voor mogelijk dat ook te Deventer de Welle door een smallen rivierarm van den oever was gescheiden en deze arm (nu Polstraat) langzamerhand in een poel is veranderd, wellicht gedeeltelijk tengevolge van kunstwerken die den stroom wijzigden, b.v. van het Pothoofd ¹⁾).

Wat de Overstrate betreft, welke naam reeds in de Kameraarsrekening van 1339 pag. 54 voorkomt, bepaal ik mij tot de opmerking dat het voorzetsel *over* in het Deventersch anders wordt uitgesproken, zoodat ik meen dat de naam dezer straat met dat voorzetsel niets te maken heeft. Zouden de persoonsnamen Arnoldus Oving en Essekinus Enghierde ons misschien ook op den weg kunnen helpen voor de beteekenis der namen Over- en Enghestrate?

Tengevolge van een en ander hierboven door mij ontwikkeld, meen ik dat de civitas in de tiende eeuw begrensd was door de Haven, den IJsel, de Graven, de Engestraat, de Pontsteeg, de Overstraat en verder door een gracht die van de Overstraat tot een weinig ten westen van de Zandpoort liep.

¹⁾ Zie Kameraarsrekeningen van 1344 en 1345 pag. 69 en 74: „*expositum Weneri ad fortificandum capud juxta Toghe*“, waaruit blijkt dat dit hoofd reeds vroeger bestond.

Dumbar zegt p. 8 dat »in de twaalfde eeuw volgens oude aantekeningen is ondernomen eene nieuwe uitlegging met dat gedeelte 'twelk thans de Noorderbergstraete, Papenstraete, Nieuwestraat, Smeedenstraete beslaat.« Nu doen de gebeurtenissen van 1123 reeds eene vrij aanzienlijke bevolking van Deventer vooronderstellen. Dat men evenwel hieruit mag opmaken dat de uitlegging, waarop door Dumbar wordt gedoeld, reeds voor 1123 zou hebben plaats gehad, durf ik niet beweren; integendeel houd ik het voor waarschijnlijker dat die uitlegging kort na 1123 is geschied. En zij kan zich m. i. niet zoover hebben uitgestrekt als Dumbar meent, daar Smeestraat en Minnebroederstraat en waarschijnlijk ook de Nieuwstraat van veel jonger datum zijn.

Wat de wijk van den Brink betreft, deze is, zooals ik hierboven p. 242 e. v. reeds heb trachten te betoogen, eerst later deel gaan uitmaken van de civitas. Zoowel Berg als Brink waren volgens eene oorkonde van 1206 echter reeds binnen de muren (civitatis muros) gelegen. En de Bergkerk is, zooals wij zien zullen, na 1193 en wel waarschijnlijk in of omstreeks 1200 gewijd. M. i. is de stichting dier kerk een gevolg van de uitbreiding der stad aan deze zijde, evenals de stichting der Buurkerk te Utrecht ten nauwste samenhangt met de opening der wijk Stathe in de civitas; het was eene kerk voor dat nieuwe gedeelte d. i., zooals uit het verdrag van 1206 blijkt, voor alles wat aan die zijde van den Brink lag. Ik vermoed dientengevolge dat de civitas aan deze zijde eerst is uitgelegd na de belegeringen welke Deventer in en voor 1186 doorstond, al bevatte die plaats bij het laatste beleg, dat drie weken duurde, ook 800 krijgers (milites episcopi). Ook hier zouden alzoo m. i.,

venals te Utrecht, de markten voor de 12de eeuw buiten de muren en eerst van dien tijd af binnen de muren der civitas gehouden zijn.

Eindelijk meen ik, zooals ik hierboven pag. 267 heb betoogd, omstreeks 1300 nog eene uitlegging der stad, de derde na de 10de eeuw, te moeten aannemen, waardoor de Baghijnenstraat, de Minnebroederstraat en de Smedenstraat ontstonden. En hierop werd de geheele 14de eeuw door, blijkens de Kameraarsrekeningen, ijverig aan de versterking van de stad gewerkt, welke ook nog in de 15de en 16e eeuw gedurig door nieuwe werken is versterkt: terwijl onder Prins Maurits de stad met geheel nieuwe fortificatiën is voorzien, die in 1621 zijn voltooid ¹⁾.

Bij het bestudeeren van deze Kameraarsrekeningen houde men in het oog dat het oudste gedeelte der stad in 1335 door een geweldigen brand werd geteisterd, zoodat dit bijna geheel werd herbouwd: tengevolge van dezen brand dateeren wellicht de oudste rekeningen ook eerst van 1337 en vindt men jaarlijks op deze rekeningen posten »pro lateribus tecti«, om door deze veiliger dakbedekking voor het vervolg zulke groote rampen te voorkomen.

¹⁾ Zie Dumbar I p. 8 e. v., bij wien men p. 10 een plattegrond aantreft van Deventer's twee oude ringmuren en nieuwe vesten. De beide oude ringmuren schijnen in 1578 nog in wezen te zijn geweest, daar Fresinga Dumbar Analecta III p. 67 schrijft: „Behalve de gesochte buytenste muur ende wal is ter binnen nog allenthalven een rinckmuur, die oick met thornen bestreken is, maer sonder graft." Uit Dumbar p. 8 maak ik echter op dat die binnenste „ringmuur met torens doorroegen en van achteren met een steenen wal, op groote steenen boogen rustende, bekleet... ingevolge Concordaat in den jaere 1556 voor een groot gedeelte is afgebrooken." Of moet men hier aan een derden nog ouderen en nog meer binnenwaarts gelegenen ringmuur denken? Mij dunkt van niet. Verg. hierboven p. 243 noot 2 en p. 268.

Bij mij bestaat er geen twijfel aan dat te Deventer in de tiende eeuw eene versterkte civitas bestond, waarin kerk en klooster en het Hof van den Bisschop gelegen waren; behalve meer, hierboven aangeduid, bestond er toch te Deventer bijna evenveel reden voor zulk eene bescherming als te Utrecht en meer als te Tiel, Oldenzaal, enz.; het bestaan van zulk eene versterking blijkt m. i. ook uit de oorkonden van 954 en 956; en er bestaat m. i. zelfs veel reden (verg. hierboven p. 238) om aan te nemen dat kerk en klooster hier evenals te Utrecht reeds in de negende en zelfs in de achtste eeuw waren versterkt. Er is evenwel een bezwaar tegen aangevoerd, dat ik te eer hier behandel, omdat het mij brengt op een onderwerp dat ik niet onbesproken mag laten.

Nog onlangs schreef namenlijk mr. J. I. van D. in zijne opstellen in de Prov. Over. Courant, sprekende over den platten grond van Deventer, dat het aannemen van een ringmuur in de tiende of elfde eeuw zou leiden tot de gevolgtrekking dat Deventer destijds ook reeds stadrecht bezat en trekt hij op dien grond in twijfel of Deventer wel reeds voor de 12de eeuw een ringmuur had, »al doet het totaal verloren gaan van den zoo merkwaardigen brief ook onderstellen dat hij tot hoogen leeftijd opklom.« Nu moge deze vereenzelviging van het krijgen van een ringmuur en van stadrecht juist zijn in later tijd, b.v. voor plaatsen die in en na de 13de eeuw ommuurd zijn, zij is het m. i. niet voor oudere versterkte plaatsen als Utrecht en Deventer. En ten onrechte denkt deze schrijver m. i. ook aan een enkelen brief waarbij Deventer stadrecht zou gekregen hebben; langzaam en geleidelijk kregen de bewoners dier versterkte plaatsen, oppidani of cives

genaamd, verschillende voorrechten die de bevolking van later opkomende steden tegelijk met hare versterking verkregen, al was ook bij die oudere plaatsen de oorzaak van het verkrijgen dier voorrechten voornamelijk in de versterking gelegen.

De bevolking der oudste steden bestond oorspronkelijk meest uit onvrijen en ministerialen ¹⁾. Geen voordeel was oorspronkelijk aan het verblijf aldaar verbonden dan dat van meerdere veiligheid; en ook dit was nog twijfelachtig misschien. Zeker althans had zulk een verblijf binnen de muren eener civitas voor de meesten weinig aantrekkelijks. De Saksische Edelheden en eigenerfden hadden in de negende eeuw, evengoed als de Germanen van veel vroegeren tijd, nog zulk een weerzin tegen die versterkte plaatsen, dat Keizer Hendrik I, de Stedenbouwer bijgenaamd (919-936), dien trachtte te temperen door de bepaling dat de gerechtsdagen en andere vergaderingen en feestelijkheden daar zouden gehouden worden ²⁾.

Hofhoorig en thinsplichtig was de bevolking die onder de bescherming van machtige heeren op hun grond om hun burgt gevestigd was. En niet spoedig gingen de graven van Holland en van Gelre er toe over om de bevolking om hunne burgten ook met muren te beveiligen. Toch is het ook hier zelfs niet gebleken dat de bevolking altijd met de muren tegelijk voorrechten heeft gekregen, die haar bij een brief waren bevestigd. Aan de bestaande civitas Sutphaniensis gaf Graaf Otto van Gelre in 1190 »omnem libertatem« enz.; en reeds in oorkonden van 1059 en 1064 wordt

¹⁾ Zie de Geer De opkomst der Steden in N. Bijdr. voor Rechtsg. en Wetg. 1884 p. 24, 25, 40, 44.

²⁾ Zie Stacke Deutsche Geschichte I p. 237.

van «oppidum Sutphaniense» gesproken, die waarschijnlijk wel niet zoo groot was als de civitas in 1190, maar toch reeds de kerk met hare canonici, welke ook andere woningen omvatte. Zeer goed kan de bevolking der civitas ook reeds voor 1190 feitelijk bevoorrecht zijn geweest boven hen die buiten de civitas woonden, kan de hofhoorige bevolking in zooverre gevrijd zijn dat een vaste opbrengst, jaarlijks en bij enkele gelegenheden verschuldigd, de vroegere hofdiens-ten verving, te meer omdat dit te Deventer ook reeds het geval schijnt geweest te zijn.

Te Deventer bestond m. i. evenals te Utrecht oorspronkelijk de bevolking van de versterkte civitas uitsluitend uit geestelijken en hun personeel; van staatsrecht kon er alzoo toen geen sprake zijn. En het terrein binnen de civitas was geheel en al terrein dat bij de kerk behoorde. Na de uitbreiding der civitas in de 10de eeuw schijnt dit echter niet meer het geval te zijn geweest, daar Koning Otto I in 954 aan het klooster te Maagdenburg gaf al het land dat hij van Vota de weduwe van Koning Suentibold gekregen had in en om de urbs Deventer gelegen ¹⁾ en in 956 daarboven nog 30 huizen of hutten (casas) die hem toebehoorden en naar ik vermoed door hofhoorige bewoond en alzoo aan het hofgerecht van den grontheer onderworpen waren. Maar ook deze goederen schijnen door koop of op andere wijze aan de Deventer kerk te zijn gekomen; althans ik meen dit te mogen opmaken uit de omstandigheid dat de Deventer kerk,

¹⁾ Uit deze oorkonde blijkt dat dit land in 954 deels „in urbe” gelegen was, maar hieruit volgt nog niet dat het ook reeds tijdens het leven van Koning Swentibold in urbe lag.

blijkens eene oorkonde van 1123, vroeger huisgelden van de Deventerschen inde.

Bij deze oorkonde van 1123 ontsloeg Keizer Hendrik V de Deventerschen om den grooten trouw, dien zij hem betoond hadden, van de doop- en begrafenisgelden (van het koopen van doop en begrafenis staat er eigenlijk), die zij in strijd met de Goddelijke en menschelijke wetten betaalden, en ontsloeg hen verder, om hen en hunne nakomelingen tot voortdurenden trouw aan den Keizer aan te sporen, van de huisgelden die zij moesten opbrengen, terwijl hij den Proost en de Broeders der Deventer kerk voor het gemis van die huisgelden op andere wijze schadeloos stelde ¹⁾.

Deze huisgelden (denarii domorum) werden volgens den Keizer alzoo met recht door den Proost en de broeders geheven, hetgeen niet het geval was met de doop- en begrafenisgelden. Dumbar meent dat die huisgelden door de voorzaten van Keizer Hendrik V aan het kapittel zouden zijn geschonken, maar de oorkonde spreekt daarvan niet, zooals men in dat geval zou verwachten; ook in de oorkonde van 1046 vindt men over deze denarii niets; en ik ben dientengevolge, ook in verband met mijne meening over de hofhoogheid der oudste stedelijke bevolking, meer geneigd uit het betalen van die denarii domorum op te maken

¹⁾ Zie deze oorkonde bij Lindeborn p. 176, Bondam p. 171, Dumbar I p. 446 en 350, meer bepaald de woorden: „Notum habeant omnes tam praesentes quam futuri quod Daventriensibus pro devotissima fidelitate sua, quam nobis exhibuerunt, emptionem Baptismatis et Sepulturarum quam hactenus contra leges divinas et humanas exhibuerunt . . . prorsus remisimus . . . Praeterea ut ipsos eorumque postereros ad exequendam fidelitatem amplius animatos corroboremus, Denarios Domorum eisdem Daventriensibus remisimus, ecclesiamque nomine Raelt quae Lifgero abjudicata fuit, loco eorundem denariorum Praeposito et confratribus substituimus.

dat de Deventer kerk als grondheer gezag over de Daventrienses uitoefende en deze huisgelden in de plaats van andere hofhoorige diensten en lasten waren getreden ¹⁾.

Terwijl men volgens het leenregister der Deventer Proostdij van de 15de eeuw in den Eesterhof te Deventer vele onder de buurschappen Rande, Linde, Weteringe enz. enz. gelegen goederen aantreft, vindt men er geene te Deventer vermeld. »In libero fundo, id est oppido libertato« leest men, ook van Deventer, in een oorkonde van 1298, Racer Voorber. p. 14. Onder welke zware lasten de hofhoorigen of »hoflude« van de aan de proostdij behorende hoven te Zwolle, Eesterhof te Deventer, Wormingen en Lederen op de Veluwe nog in de 15de eeuw gebukt gingen, kan men uit dat leenregister zien ²⁾. In de steden nam de hofhoorigheid weldra mildere vormen aan en was zij niet zoo sterk als op het land een struikelblok om tot eenige welvaart te geraken. Gedeeltelijk stond dit in verband met de ambachten, die de hofhoorigen hier uitoefenden; ook de nabijheid van hun heer werkte gunstig, vooral te Deventer waar zij onder den proost en de broeders der kerk stonden; maar de voornaamste omstandigheid waardoor zij hoe langer hoe meer bevoorrecht werden boven de hofhoorigen, die elders thuis hoorden, bestond m. i. hierin

¹⁾ Dumber Deventer I pag. 446 noot f zegt dat deze denarii domorum ook wel census arearum en huisgeld, elders ook burgagium genoemd wordt. Van den Bergh Middel Nederl. Geogr. p. 278 noemt Husloto eene belasting op de woningen der onvrjien. De Geer Bijdr. voor Rechtsg. en Wetg. 1879 p. 341 en 344 schijnt daarentegen het huisgeld of huslata tot de regalia te rekenen, doch houdt p. 187 noot 2 de denariales, vermeld in 983 bij Sloet no. 110, voor onvrjien of liten.

²⁾ Zie Versl. en Meded. Overijss. Recht en Gesch. XI pag. 94.

dat hun hulp noodig was voor de verdediging der civitas ¹⁾. Hierdoor ontstond er niet alleen een band tusschen de hofhoorigen, dien men elders niet aantrof, maar ontstond er weldra zelfs eenige organisatie, aan wier hoofd hier de proost stond, die zelf naar ik vermoed de verdediging der civitas leidde, daar hij — blijkens het voorbeeld van den proost Lambertus, die den 4den Juni 1076 bij het beleg van IJselmonde sneuvelde, en van Diederich van der Lippe, die in 1227 stierf aan de wonden hem in den slag bij Koevorden toegebracht ²⁾ — ook tevens krijgsman pleegde te zijn, en daar de bezetting van de burgt voor 1123 in gewone tijden wel grootendeels noodig zal zijn geweest voor de verdediging van de burgt, alwaar, naar ik vermoed, de castellanus ook alleen gezag uitoefende. En zoo geschiedde het m. i. dat de vroegere hofhoorige lasten door de betaling van zekere gelden werden vervangen, waardoor de hofhoorigen in een veel gunstiger toestand kwamen en de scherpe afscheiding tusschen onvrijen, halfvrijen en vrijen, die in Holland allengs geheel werd uitgewischt ³⁾ doch in deze streken nog eeuwen lang bleef bestaan, ook te Deventer hoe langer hoe meer verdween, en dat de oorspronkelijk hofhoorige burgerij zich weldra zelfs rechten veroverde, die het ook voor vrijen, later zelfs

¹⁾ In mijn gevoelen dat het een het gevolg van het andere pleegt te zijn werd ik nog na het schrijven dezer regels versterkt, toen ik las dat de bevolking te Menado, gelijk op andere standplaatsen in die streken, voor een groot deel uit burgers bestaat, die geen belasting behoeven te betalen en geen heerdienst verrichten, dus groote voorrechten genieten boven de bergbewoners of lieden van het platteland, en dat dit hieraan te danken is dat zij vroeger de gewapende macht vormden tegen de zeeroovers van Mangindanao en elders.

²⁾ Zie Dumar Deventer I p. 320 en 321.

³⁾ Verg. de Geer Bijdr. voor Rechtsg. en Wetg. 1879 pag. 186 en 358.

voor edellieden, eene begeerlijke zaak maakten burger der civitas te worden.

De bewoners van andere civitates hadden reeds voor 1123 rechten en privilegien door de Keizers bevestigd gekregen. Zoo spreekt Alpertus in zijn werk »de diversitate temporum« omstreeks 1022 van eene »karta«, door den Keizer aan de Tielenses verleend. Zoo bevestigde in 1118 Hendrik V het privilegie door zijn vader Hendrik IV in overeenstemming met de bepalingen van Egbert van Meiszen (1056-1090) aan Stavoren gegeven. Zoo bevestigde Hendrik V in 1122 de voorrechten door Bisschop Godebald aan Utrecht en Muiden gegeven ¹⁾. Steeds was het de bevestiging van privilegies door Graaf of Bisschop gegeven. Hier te Deventer had echter niet de Bisschop rechten en privilegies verleend aan de ingezetenen der civitas, die door de Keizers konden bevestigd worden, maar de Deventer kerk had als heer van den grond hunne lasten geleidelijk verlicht, waarschijnlijk wel zonder dat hiervan schrifturen waren opgemaakt. M. i. had de Keizer ook geen recht de Deventerschen die denarii domorum kwijt te schelden, maar redenen van staatkundigen aard brachten hem er toe dit te doen en hij gaf aan den proost en de broeders eene schadeloosstelling waarmede zij zich maar tevreden moesten stellen en waarmede zij, uit financieel oogpunt althans, waarschijnlijk ook zeer wel tevreden konden zijn.

Wat de doop- en begrafenisgelden betreft, die blijkens deze oorkonde in strijd waren met de kerkelijke en burgerlijke wetten, verdient opmerking dat alleen

¹⁾ Verg. mr. C. Pijnacker Hordijk Rechtsbronnen der stad Zutphen Inl. V noot 1, 2 en 3, en voor Utrecht nog Jhr. J. J. de Geer Het oude Trecht p. 136, 148, 150, 168.

den Deventerschen die gelden werden kwijtgescholden en dat alleen verboden werd in het vervolg van hen die gelden te innen en alzoo van doop en begrafenis een koop of huur van diensten te maken. Hieruit maak ik op dat niet alle parochianen der Deventer kerk, maar alleen de Deventerschen die gelden moesten betalen, en dit duidt n. i. ook weer eene bijzondere niet uitsluitend kerkelijke verhouding van de Deventer kerk tot de Deventerschen aan.

Ook de »Cives Alcmarienses« werden in 1116 door Graaf Floris II ontheven van een recht op het begraven dat hun door de St. Laurentius kerk aldaar onrechtmatig werd afgevorderd, op deze voorwaarde dat zij behoorlijk tienden van vruchten en van vee zouden betalen ¹⁾. Reeds Karel de Grootte had bepaald dat aan de kerk tienden van alle inkomsten opgebracht moesten worden. En waar die inkomsten bestonden in vee en in landbouwproducten, zooals te Alkmaar, waren die tienden ook gemakkelijk na te gaan. Maar veel moeilijker was het waar men met eene grootendeels nijvere, handel drijvende bevolking te doen had, zooals te Deventer. En zoo werd hier, naar ik vermoed, in plaats van tienden, na 1123 zekere hoofdelijke omslag geheven, in overleg met de aanzienlijkste burgers (cives honestiores) die te Utrecht reeds in 1122 op den voorgrond traden, weldra met toestemming der vroedschap ²⁾. Zoo werkte het kerkgeld, dat de vroegere doop- en begrafenisgelden verving, evenals de

¹⁾ Zie oorkondenb. I no. 103 p. 67, verg. Prof. de Geer De opkomst der Steden. N. Bijdr. voor Rechtsg. en Wetg. 1884 p. 47.

²⁾ Verg. Blok Eene Hollandsche stad p. 251. Ik moet echter erkennen dat ik tot nu toe te Deventer nog geene bepalingen over het kerkgeld gevonden heb en ik alzoo niet met zekerheid kan zeggen hoe het hier geregeld was.

verplichting om de civitas te helpen verdedigen, misschien mede om zekere organisatie onder de burgerij te doen ontstaan, die tevens maakte dat zij meer en meer onafhankelijk optrad tegenover de kerk.

En wat was nu de aanleiding dat Keizer Hendrik V de Deventerschen in 1123 van deze lasten onthief? Nadat Bisschop Godebald van Utrecht, verbonden met den Saksischen Hertog Lotharius en met den Bisschop van Munster, de wapenen tegen den Keizer had opgevat, werd Deventer na luttelen tegenstand door den Keizer ingenomen en toen Lotharius de stad trachtte te hernemen betoonden de Deventerschen de trouw waarvan in deze oorkonde wordt gerept. De stad werd met zulk eene felheid aangegrepen dat de vijand meermalen de muren begon te beklimmen, doch zij bleven hem weerstaan tot de Keizer, die bezig was Schuilenburg aan de Regge te belegeren, de stad kwam ontzetten ¹⁾. En toen gaf hij de Deventerschen gemelde voordeelen en wel, zooals hij in deze oorkonde zegt, de kwijtschelding der doop- en begrafenisgelden voor de trouw die zij betoond hadden, terwijl het heffen er van, met goedkeuring van Bisschop Godebald, ook voor het vervolg verboden werd, en de kwijtschelding der huisgelden om hen en hunne nakomelingen tot voortdurende trouw aan hun Keizer aan te zetten. Wellicht voorzag de Keizer ook tevens wel dat de opheffing van zulke belemmerende bepalingen de bevolking zou doen toenemen in getal en welvaart en zelfstandigheid. Duidelijk is het althans dat de Keizer met de afschaffing der huisgelden mindere afhankelijkheid der cives of oppidani van den proost en daarmee van den Bisschop beoogde.

¹⁾ Dumbar I p. 446.

Tot dezen tijd breng ik ook de uitbreiding van de stad in noordwestelijke richting, die volgens Dumber in de 12de eeuw plaats vond. Ik vermoed namenlijk dat Keizer Hendrik, die volgens Brumanus tot zijn dood (1125) Deventer in zijn bezit hield, de burgt Norenberg als zelfstandige versterking heeft opgeheven en in de stad ingelijfd, gedeeltelijk ter wille van de burgerij die de burgt vreesde omdat zij tegen haar kon gebruikt worden en alzoo een belangrijk gevaar voor hare vrijheid opleverde en ook ter wille van zichzelf omdat hij meer vertrouwen stelde in de trouw van de burgerij dan in die van den Bisschop. En uit strategisch oogpunt was het behoud van eene burgt die nog afzonderlijk kon verdedigd worden, al was ook de stad reeds ingenomen, niet noodzakelijk, zelfs niet wenschelijk voor de goede verdediging der stad.

Of met de afzonderlijke burgt de castellanus verduwen, wien als bisschoppelijk dienstman het opperbevel over de burgmannen en daarbij tevens het burgerlijk bestuur en oppertoezicht over de dienstlieden der burgt was opgedragen ¹⁾, dan of een soortgelijk ambtenaar nog eenigen tijd over de geheele civitas is aangesteld, durf ik vooralsnog niet beslissen. In de oorkonden betreffende Deventer, die echter in de 11de en 12de eeuw nog schaarsch zijn, vond ik van een castellanus nergens melding gemaakt, maar evenmin van een scultetus; en de schrijver de Reb. Ultraj. cap. 5 schrijft »castellano vel sculteto de Covordia»,

¹⁾ Verg. de Geer Het oude Trecht p. 161, die hierbij verwijst naar Maurer Städteverf. I p. 469-474. In het laatst van de 12de eeuw schijnt het burggraafschap te Utrecht echter reeds weinig meer omvat te hebben dan een thinsgerecht over een bepaalden omtrek en eenige inkomsten. Zie de Geer De opkomst der Steden. N. Bijdr. voor Rechtsg. en Wetg. 1884 p. 19.

alsof beide woorden daar hetzelfde ambt aanduiden.

Ik meen dat er alle reden bestaat om aan te nemen dat het aanzienlijk geslacht van Deventer een min of meer gewichtige rol in Deventers oudere geschiedenis heeft gespeeld, zijnde dit geslacht zoo aanzienlijk dat twee harer leden in de 13de eeuw abdis zijn geweest van de abdij te Rijnsburg, die in 1133 door Petronella van Saksen, weduwe van Graaf Floris II van Holland, was gesticht en waarin alleen de leden van enkele uitverkorene, in den beginne waarschijnlijk alleen aan de graven van Holland en de Hertogen van Saksen verwante geslachten, eene plaats konden vinden, terwijl later als eisch werd gesteld dat men om tot non te worden aangenomen vier edele grootouders hebben moest ¹⁾. Wellicht was dit geslacht aan gemelde Petronella van Saksen en daarmede aan Hertog Lotharius van Saksen, sedert 1125 Keizer van Duitschland, verwant en ook later schijnt er nog verwantschap tusschen het Hollandsche gravenhuis en het geslacht van Deventer bestaan te hebben; althans Graaf Jan I van Holland spreekt in een brief van 1298 Oorkondenb. II no. 1029 van »onser liever niften veren Jutten.« Dat aan dit geslacht het om Deventer gelegen graafschap, dat de Bisschop van Utrecht in 1046 kreeg, heeft toebehoord, meen ik echter niet te mogen aan-

¹⁾ Aleidis van Deventer abdis tusschen 1205 en 1233, Jutta de Deventer als abdis genoemd in brieven van 1291, 1296 en 1298. Onder de eerste abdisen van Rijnsburg behooren, behalve deze twee uit het geslacht van Deventer, drie dochters van graven van Holland, verder twee van het geslacht van Wassenaar, een van Teilingen, eene dochter van den burggraaf van Leiden en eene van Wieldrecht. Om haar hooge afkomst werden deze abdisen ook Mevrouw genoemd, een titel anders alleen aan 's Lands gravinnen gegeven. Zie Pars Katwijksche oudheden p. 340, 348 en 382, verg. ook van Heussen p. 931 en 939.

men. omdat er redenen bestaan die mij doen denken t de graaf van Zutphen over dit graafschap was gield. Maar het komt mij wel waarschijnlijk voor dat an dit geslacht de betrekking van castellanus te Deventer heeft behoord, evenals dat ambt te Groningen aan het geslacht van Groenenberge behoorde. En er zijn in de geschiedenis van Groningen ook sommige feiten die ons het verdwijnen der kasteleins of burggraven te Deventer eenigszins kunnen verklaren. In 1110 vervingen de Groningschen het houten staketsel dat zich reeds om hunne woonplaats bevond door een steenen muur met torens en gracht; Bisschop Godebald achtte zich hierdoor echter in zijn recht als landsheer gekrenkt, liet muren en torens slechten en alles in den vroegeren staat terugbrengen, waarop de inwoners, die toen reeds naar een zelfstandig bestuur streefden, zich tegen 's Bisschops stedehouder verzetten en diens slot Groenenberg aan de Hunse verwoestten. En toen na vele worstelingen in de 12de en 13de eeuw in 1255 een meer duurzame vrede tot stand kwam, werd Egbert van Groenenberg, 's Bisschops stedehouder, als het hoofd der rechtspleging erkend, onder de bepaling dat de overige aangelegenheden der civitas zouden toebetrouwd worden aan een Raad van 16 personen, **namelijk 4 burgemeesters en 12 Oldermans, gekozen uit de oudste en aanzienlijkste geslachten der burgerij** ¹⁾. Deze feiten hebben ook voor de geschiedenis van Deventer waarde, omdat in het streven van de burgerij en ook in de politiek van den Bisschop te Deventer en Groningen zeker menig punt van overeenkomst is. Overigens bestond er ook menig gewichtig verschil

¹⁾ Witkamp Gesch. der 17 Nederl. III p. 631-636.

tusschen beider geschiedenis, zooals o. a. hieruit blijkt dat de castellanus of burggraaf te Groningen zooveel en te Deventer in het geheel niet wordt vermeld; ik wijt dit hieraan dat de castellanus te Deventer, evenals die te Utrecht, veel minder macht had dan die te Groningen, dat meer bepaald te Deventer vóór 1123 zijn macht getemperd was door die van den proost en het kapittel, wiens civitas naast de Deventer burgt gelegen was, en dat na 1123 door de opheffing van de burgt het ambt misschien geheel werd opgeheven of, in verband met de macht van den proost en den toenemenden invloed der burgerij, geheel van karakter veranderde en in de 13de eeuw spoorloos verdween.

Dumbar I p. 7 betwijfelt of er te Deventer wel ooit een adellijk geslacht van dien naam heeft gewoond, maar het is toch zeker dat die beide abdissen uit een geslacht waren, dat zijn naam ontleende aan eene plaats Deventer genoemd ¹⁾, en zoolang niet wordt aangegeven dat zij even goed van een ander Deventer afkomstig kunnen zijn, meen ik te mogen aannemen dat zij van ons Deventer afkomstig zijn. In meerdere oorkonden van de 12de en 13de eeuw, maar die toevallig geen van allen in Dumbars verzameling staan, worden leden van dit geslacht vermeld, terwijl ook uit sommige oorkonden blijkt dat het een adellijk geslacht was en het in dit gedeelte van ons land moet hebben gewoond. In een oorkonde van Bisschop Go-

¹⁾ Terecht neemt Dumbar zeker aan dat de plaatsnaam Deventer niet is ontleend aan een geslachtsnaam. Maar wel zijn de oudste geslachtsnamen allen aan plaatsnamen ontleend. In de meeste buurschappen vond men adellijke geslachten van dien naam; naar ik gis waren het in Overijssel meestal geslachten waarin het ambt van markerichter erfelijk was, maar dat later dikwijls in andere geslachten van een anderen naam overging.

defridus van 1172, Sloet no. 334, worden onder eenige getuigen ministeriales ¹⁾ naast Ekbertus de Amestelle, zijn zoon Heinricus, Theodoricus de Judifaes en vele anderen, ook genoemd een Rothericus en een Bertrammus de Daventria. In een te Deventer gegeven oorkonde van Bisschop Godefridus van 1176, Lindeborn p. 71 en 72, komen onder de getuigen, behalve den dekaan, den custos en den capellarius der Deventer kerk, voor: Rothericus de Daventria, Theodoricus de Lothere en anderen. In een andere oorkonde van denzelfden Bisschop en van hetzelfde jaar betreffende de kerk te Epe, Sloet no. 339, komt onder de getuigen voor: Rotgerus de Daventria tusschen Werenboldus Buchorst en Johannes Sallant. In den te Daventre gegeven brief van 1230, waarbij Bisschop Willebrandus verlof gaf van de villa Suolle een oppidum te maken en met grachten en planken of muren te versterken, alsmede, zulks na den raad van zijne prelaten en ministerialen ingewonnen te hebben, aan die oppidani dezelfde rechten gaf als de Deventerschen hadden, wordt behalve »Goszuinus et Johannes fratres

¹⁾ Ministeriales d. z. dienstmannen des Bisschops waaronder ook de castellani en sculteti behoorden. Zie o. a. oork. van 1105 oorkondenb. no. 95, alwaar onder de servientes episcopi een Otto Castellanus en verscheidene sculteti voorkomen, en een oorkonde van 1155 no. 132, alwaar onder de testes ministeriales (episcopi) voorkomen: Otto Castellanus, Wernerus Scultetus, Giselbertus Marscalcus e. a., verg. ook oorkonde van 1127 no. 113. De beschouwing van mr. Th. v. Riemsdijk De Hooge Bank van het Veluwsche Landgericht p. 91 e. v. en A. Roeloffs Grondrenten op de Veluwe p. 10 e. v. over de ministeriales komt mij voor onjuist te zijn. M. i. waren de Ministeriales episcopi, welke belangrijke betrekkingen bekleedden, meestal uit de aanzienlijkste geslachten. Het zou mij echter te ver leiden dit hier naar eisch uiteen te zetten, waarom ik hier alleen opmerk dat voor 1307 de graven van Bentheim burggraaf van Utrecht waren en die waardigheid toen aan andere aanzienlijke geslachten is gekomen.

(ecclesiae?) de daventre« en vele anderen, ook genoemd: »ludolfus de Daventre« en wel tusschen »Swederus de Vorste en Wolterus en ecbertus de IJselmuden.« In een te Olst in 1224 gegeven brief van Otto III, Sloet no. 569, komt onder de getuigen voor »Goszwinus de Daventria miles.« Al deze personen woonden waarschijnlijk nog te Deventer. Later heb ik van dit geslacht alleen elders leden aangetroffen. In een brief van 1326 (Matthaeus Anal. II p. 634 noot) komt voor Bartholdus de Daventria als kanonnik van St. Johannes. In een oorkonde van 1360 (Matthaeus de reb. Ultraj. Dedicatio p. 30) komt voor »Her Bartout van Deventer ewelic Vicaris 't sunte Johanne te Utrecht.« In 1360 (zie Reg. oork. v. Friesland door Colmjan no. 327 en 329) is Staveren bij de handelingen der gevolmachtigden van verschillende zeesteden te Lubek en te Straalsund vertegenwoordigd door Arnoldus van Deventer. In 1534 komt voor Harm van Deventer als commandeur van het klooster der Malthezer Ridder te Warffum. Zie Matthaeus Anal. IV p. 414 vergl. 676 en Teg. St. v. Groningen, v. Heussen en van de Aa in voce Warffum.

Door hetgeen in 1123 voorviel onderging de verhouding van de Deventer burgerij tot Proost en Kapittel, alsmede die tot den Bisschop, niet geringe verandering, vooral hierin bestaande dat de burgerij hoe langer hoe meer zelfstandig optrad. Het jaar 1123 bleef voor de opvolgende Bisschoppen eene waarschuwing hoeveel waarde het had zich de burgerij van Deventer, den sleutel van Salland, te vriend te houden. En haar werden, tengevolge van verschillende omstandigheden, hoe langer hoe meer rechten toegekend. Bisschop Willebrand gaf namenlijk, blijkens eene oor-

londe van 1230, aan Zwolle »omnia jura que Daven-
 trienses a nostris antecessoribus rite hactenus habue-
 runt, terwijl hier geen naam wordt genoemd. En
 hieruit blijkt m. i. dat Deventer die rechten reeds lang
 had, dat zij niet door een enkelen Bisschop waren
 gegeven, maar allengs onder verschillende Bisschoppen
 vermeerderd waren, zoodat minder goed één bepaalde
 naam kon worden genoemd, waar zoovele voorgangers
 er toe hadden medegewerkt. Wel zagen de Bisschoppen
 in het begin der 12de eeuw nog niet het belang in van
 eene meer vrije en zelfstandige stedelijke bevolking: toen
 in 1110 de bevolking der villa Gruoninga eigenmachtig
 het dorp rondom de hoofdkerk met muren omringde,
 ten einde zich tegen overvallen te beveiligen, zag
 Bisschop Godebald hierin een aanranding van zijn
 rechten en gevaar voor zijn macht als grondheer ¹⁾;
 en ik verbeeld mij dat zij de ontwikkeling der Utrecht-
 sche en der Deventer burgerij in den beginne ook
 slechts noode hebben toegelaten. Maar de macht der
 omstandigheden drong hen van de eene concessie tot
 de andere.

Zoo werden door Bisschop Godebald zekere voor-
 rechten aan de Utrechtsche burgerij toegekend, welke
 in 1122 door Keizer Hendrik V, tijdens zijn verblijf
 te dier stede, werden bevestigd ²⁾. In ditzelfde jaar
 beklagden zich ook Galo scultetus, Arnoldus Castel-

¹⁾ Zie de Geer De opkomst der steden. N. Bijdr. v. Rechtsg. en
 Wetg. 1884 p. 24, die hierbij verwijst naar Idzinga Staatsr. p. 65, 78.

²⁾ „Non solum Trajectensibus ac Mudensibus sed etiam omnibus qui
 in illorum ambitu continentur, jus et consuetudinem ac privilegium,
 ab episcopo Godebaldo concessum, cognoscimus... Omnes etiam qui
 Trajectensem civitatem munire debent vallo, ab omni modo theloneo
 liberatos esse concedimus, quandocunque eandem civitatem causa mercandi adierint.” V. d. Bergh oorkondenb. no. 111, verg. over die oor-
 londe Jhr. J. J. de Geer Het oude Trecht p. 83, 136, 158.

lanus en de honestiores Trajectenses cives zich bij den Keizer over de misbruiken die, bij de tolheffing aldaar door den bisschop, plaats vonden waardoor de handel belemmerd werd, welke klachten Hendrik V noopten een tarief voor den tol vast te stellen, na een gehouden onderzoek, waarbij zoowel de Bisschop Godebald als de schout en de schepenen van Utrecht getuigen waren ¹⁾. In 1127 verzette te Utrecht een groot deel der civitas en alle kooplieden er zich met goed gevolg tegen toen Bisschop Godebald van de vier hoofdmakten, welke tot nu alleen »in inferiore parte civitatis quae Stathe nominatur« gehouden werden, twee naar eene andere plaats aan de Nieuwe Gracht wilde overbrengen ²⁾. Onder zijn opvolger Bisschop Andreas was de macht der Utrechtschen reeds zoo groot dat zij »raro concordēs cum episcopo« tegen diens wil Floris den Zwarte in hun civitas opnamen. Bisschop Heribertus (1139-1150) beval de »cives« onder de wapenen te komen en de torens en muren te bezetten, toen graaf Dirk Utrecht belegerde. En in 1163 hielpen de »cives Traiectenses« de Drenthenaren tegen den Bisschop en volgde een lange strijd, wel een paar jaar lang, tot eindelijk Keizer Frederik een zoen trof ³⁾.

¹⁾ De Geer De opkomst der Steden. N. Bijdr. v. Rechtsg. 1884 p. 16, verg. de Geer Het oude Trecht p. 150 en 151, alwaar men de bronnen ook vindt vermeld die ik niet heb kunnen raadplegen. De Geer p. 17 zegt dat „die honestiores traiectenses cives, die zich met den schout beklaagden, waarschijnlijk de schepenen waren, door den bisschop uit de aanzienlijksten zijner ministerialen toen nog gekozen en die reeds sints het begin der 12de eeuw door den bisschop als zijne getuigen en raadsliden, misschien met enkele anderen, werden geraadpleegd en gedurig gebruikt bij handelingen die de stad meer of min betroffen.“

²⁾ Zie deze oorkonde in oorkondenboek no. 113.

³⁾ Zie Heda p. 156, 162, 171, verg. Beka p. 53.

Dat de Deventersche cives zich niet veel minder voelden blijkt uit de omstandigheid dat zij in 1150 zich evengoed als de Utrechtsche burgers lieten gelden bij de benoeming van een nieuwen Bisschop ¹⁾. Ook hier, evenals te Utrecht, hadden de »cives honestiores« na 1123 zeker reeds veel te zeggen. Ook hier waren ongetwijfeld de »cives« met de verdediging der civitas belast, waarvoor eene organisatie noodig was, die hoe langer hoe meer tot grootere zelfstandigheid moest leiden. Zoo werd die verdediging hun allengs grotendeels toevertrouwd en ging de rechtsdwang van burggraaf en advocatus op schout en schepenen over ²⁾.

Opmerking verdient het dat Deventer, na tusschen 1180 en 1196 tot driemaal toe door Graaf Gerhard van Gelre en diens broeder Otto belegerd te zijn, in 1200, haren heer verachtende, Graaf Otto van Gelre als heer en verdediger in de stad liet en dat omstreeks dien tijd de Bergkerk te Deventer tegen den zin van het Kapittel door de broeders van Verlare is gesticht en door den Bisschop van Lijfland gewijd ³⁾. Doch nadat de Graaf van Gelre was gevangen genomen, kwam de Bisschop zonder tegenstand weer in Deventer, nam eenige rijkeren gevangen en eischte van hen een »ontelbare« som gelds ⁴⁾. Van den anderen kant werden de redenen van ontevredenheid zooveel mogelijk weggenomen en de rechten van de burgerij weer ver-

¹⁾ Zie Annales Egmundani „Cives civitatis Traiectensis et Davantiae . . . Frotherico faverunt.“

²⁾ Verg. de Geer De opkomst der Steden p. 18 en 19.

³⁾ Zie de oorkonde van 1206 bij Lindoborn p. 89, verg. over de gebeurtenissen voor 1200 De Reb. Ultraj. cap. IX tot XIII, Dumber Deventer I p. 448 e. v., Schreven p. 31, wat de jaartallen betreft.

⁴⁾ De Reb. Ultraj. cap. XIII: „Daventriam intrat, nemine se defendente, singulos ditiores capit et innumerabilem pecuniam merito ab illis recepit.“

meerderd; althans Dunbar schrijft I p. 54 dat volgens eene oude aantekening in het Stadsarchief de Deventer burgerij in het begin der 13de eeuw eenige inzage zou hebben gekregen in de aanstelling van den schout, die sedert 1046 aan den Bisschop was. En Deventer bleef onder Bisschop Otto van der Lippe (1215-1225) ook steeds den Bisschop getrouw, terwijl geheel Salland en de Vechtstreek, de Ministerialen van de kerk met het volk, tegen hem samenspannen en den graaf van Gelre hielpen ¹⁾).

De gewichtige hulp, in die moeilijke tijden door de civitas Deventer bewezen, moedigde den Bisschop aan meerdere plaatsen te versterken en aan de burgers dezelfde voorrechten als aan de Deventerschen te verleenen. Zoo werden Zwolle onder Bisschop Willebrand in 1230, Ommen onder Bisschop Otto III in 1248 en reeds vroeger ook Kampen ²⁾ met stadrecht begiftigd. Die plaatsen kregen toen in eens de rechten, die Deventer langzamerhand had verkregen en die het burgerchap eene begeerlijke zaak maakten voor vele vijanden van het »meene land«, ja zelfs voor personen

¹⁾ De Reb. Ultraj. cap. XVIII Comes . . . „ministeriales ecclesie in Sallant et prope Vechtam occultis suggestionibus sic inflammavit, ut ipsi cum omni populo in Sallant conspirarent et contra suum dominum adeo crudeliter conjurarent ut eum et suos villicos a se rejicerent.“

²⁾ Verg. de oorkonde van 1248 Over. Alm. 1854 p. 192, volg welke „hominibus et futuris inhabitantibus oppidum nostrum Ommen“ dezelfde vrijheid werd gegeven, qualem oppidani nostri Daventrie, Swollens, Campens habent.“ Uit deze volgorde blijkt m. i. dat Kampen na Zwolle Stadrecht heeft gekregen. Uit een oorkonde van 1236 bij Lindeborn p. 266, meer bepaald uit de woorden „sacerdos in Campen cum a suis civibus et parochianis“ valt m. i. op te maken dat Kampen toen reeds versterkt was. Opmerkelijk is het dat in deze oorkonde van 1248 pertinent wordt gezegd dat Ommen die rechten wordt verleend „propter bonum et utilitatem nostrae Trajectens Ecclesiae;“ hier kon waarschijnlijk onmogelijk belooning van de burgers als bewezen worden opgegeven.

van adel. Buiten het Overijselsch gebied van den Bisschop van Utrecht waren in de buurt reeds eene halve eeuw vroeger meerdere steden opgekomen. Zoo kreeg in het Munstersche Munster kort na 1180, Coesveld in 1197, Bochholt in 1201 Stadrechten ¹⁾; Zutfen kreeg stadrechten in 1190. Ik meen, om de redenen hierboven ontvouwd, dat Deventer evenals Utrecht nog vroeger verscheidene rechten heeft gekregen, en het komt mij voor dat men door vergelijking van hetgeen van andere plaatsen bekend is, in verband met de latere toestanden in Deventer, ook wel zou kunnen nagaan waarin die rechten bestonden. Doch bepaalde berichten over het verkrijgen van rechten vond ik voor de oorkonde van 1230 alleen in gemelde oorkonde van 1123 en in gemelde aanteekening over den Deventer schout. En ik meen de vraag, wat de rechten der Deventerschen waren, evenals de vraag in hoeverre zij, die buiten de muren en binnen de landweer van Deventer woonden, gelijk werden gesteld met hen die binnen de muren woonden, alsmede de vraag wanneer om Deventer een landweer, in de oudste Kameraarsrekeningen *vrede* genaamd, gemaakt is, hier onbesproken te moeten laten.

§ 11.

Onmiddellijk aan de St. Lebuinus kerk grenst de St. Mariekerk, eene parochiekerk thans als magazijn gebruikt. In den tijd van Sylvanus kon men met eene deur uit het noorder zijschip van de St. Lebuinus kerk in de parochiekerk komen, die vlak voor de kapittel-

¹⁾ Zie Erhard Gesch. Munsters p. 108 en 112.

kerk naast den westelijken hoofdingang staat. Onzer Vrouwe kerk, zegt deze schrijver, was aldus aan de St. Lebuinus aangebouwd »dat, een groote deur tusschen beiden opengedaan zijnde, twee kerken eene gelijke alsof men uyt eene groote zaal in een groote kamer gong.»

Aanvankelijk was ik met sommige schrijvers, waaronder Dumbar ¹⁾, de meening toegedaan dat in onze Lieve Vrouwe Parochiekerk de oude door Lebuinus gestichte en later door Ludger herbouwde kerk te zoeken was en dat aan dit kerkje later — ik dacht onder Radboud, die te Deventer met vele geestelijken zijn zetel vestigde — eene grootere kerk was aangebouwd, evenals te Utrecht bij de Kapel van het Heilige Kruis en de maagd Maria later eene kapittelkerk werd gebouwd ²⁾.

Nadat ik evenwel tot de ontdekking was gekomen dat er in het begin van de negende eeuw en waarschijnlijk reeds in den tijd van Ludger een coenobium van kanonniken te Deventer bestond, ben ik tevens tot het inzicht gekomen dat de door Ludger herbouwde kerk de kerk van het coenobium werd. Ware door Lebuinus slechts een kapel gesticht en door Ludger herbouwd, zoo zouden de kanonniken naast die kapel eene kerk hebben kunnen stichten, maar Altfridus vermeldt uitdrukkelijk dat Ludger op last van Bisschop Albricus eene kerk bouwde en dat die kerk werd ge-

¹⁾ Zie Dumbar I p. 191 noot b, die hier spreekt van de „verwaentheit van onse kapittelheeren die durven stellen altoos berechtigt geweest te zijn tot de begeving van het Priesterambt dezer kerk (d. i. de St. Mariekerk), daer het bekend is dat deze kerk meer dan twee eeuwen ouder is dan het kapittel”, verg. p. 182 en 183.

²⁾ Zie Beka p. 9, verg. de Geer De Dom van Utrecht p. 51, verg. Blondeel Beschr. der stad Utrecht p. 276 e. v.

wijd. Dat de kanonniken, in plaats van aan de bestaande kerk te zijn toegevoegd, eene eigene kerk naast de reeds bestaande zouden hebben gebouwd is geheel onaannemelijk. Deze kanonniken waren toch geen monniken die alleen voor zichzelf leefden en hierom ook alleen voor zichzelf eene kerk hadden; het waren geestelijken die in die dagen aan eene kerk waren verbonden, ter verbreiding van het Christendom. Parochiekerken vond men toen in deze streken nog niet, waar kapittelkerken bestonden. Te Utrecht werd de oudste parochiekerk (de Buurkerk), evenals deze aan Maria gewijd, eerst in de 12de eeuw gesticht.

Ook in verscheidene oorkonden meen ik eene bevestiging te zien van mijne meening dat O. L. Vrouwe Parochiekerk te Deventer eerst veel later is gesticht. In een oorkonde van 1206, waarbij de Decaan en de Kanonniken der Deventer kerk aan de Capella in Monte of Bergkerk een gedeelte der Deventer Parochie afstaan, en wel het gedeelte dat aan de overzijde van het marktplein of den Brink (fori, quod vulgo Brinck vocatur) gelegen was, wordt de Deventer kerk nu eens genoemd de »mater ecclesia» en dan eens de »conventualis ecclesia«, die van ouds de geheele parochie heeft gehad ¹⁾. Van het bestaan eener andere parochiekerk dan de Bergkerk wordt in dit stuk niet gesproken.

Dat in de 12de eeuw nog geene parochiale St. Mariakerk te Deventer bestond, mag, meen ik, ook worden afgeleid uit brieven van 1169, 1178 en 1195, waarbij goederen worden geschonken aan de broeders kanonniken der Deventer kerk van St. Maria en St.

¹⁾ *Conventualis ecclesia sicut a fundamentis habuit jus et dominium Parochiae totalis...* enz. Zie deze oorkonde bij Lindeborn p. 89, bij Dumbar I p. 458.

kerk naast den westelijken hoofdingang staat. On-
 Vrouwe kerk, zegt deze schrijver, was aldus aan
 St. Lebuinus aangebouwd »dat, een groote deur tusse
 beiden opengedaan zijnde, twee kerken eene gelij
 alsof men uyt eene groote zaal in een groote ka-
 gong.»

Aanvankelijk was ik met sommige schrijvers, w
 onder Dumbar ¹⁾, de meening toegedaan dat in c
 Lieve Vrouwe Parochiekerk de oude door Lebu-
 gestichte en later door Ludger herbouwde ker-
 zoeken was en dat aan dit kerkje later — ik d
 onder Radboud, die te Deventer met vele geestel
 zijn zetel vestigde — eene grootere kerk was aa-
 bouwd, evenals te Utrecht bij de Kapel van het He
 Kruis en de maagd Maria later eene kapittelkerk v
 gebouwd ²⁾.

Nadat ik evenwel tot de ontdekking was geko
 dat er in het begin van de negende eeuw en w
 schijnlijk reeds in den tijd van Ludger een coenobi
 van kanonniken te Deventer bestond, ben ik tev
 tot het inzicht gekomen dat de door Ludger herbou
 kerk de kerk van het coenobium werd. Ware d
 Lebuinus slechts een kapel gesticht en door Luc
 herbouwd, zoo zouden de kanonniken naast die k
 eene kerk hebben kunnen stichten, maar Alfri
 vermeldt uitdrukkelijk dat Ludger op last van Bissc
 Albricus eene kerk bouwde en dat die kerk werd

¹⁾ Zie Dumbar I p. 191 noot b, die hier spreekt van de „verw
 heit van onse kapittelheeren die durven stellen altoos berechtig
 weest te zijn tot de begeving van het Priesterambt dezer kerk
 de St. Mariakerk), daer het bekent is dat deze kerk meer dan
 eeuwen ouder is dan het kapittel”, verg. p. 182 en 183.

²⁾ Zie Beka p. 9, verg. de Geer De Dom van Utrecht p. 51,
 Blondeel Besch. der stad Utrecht p. 276 e. v.

Lebuinus ¹⁾. Hieruit moet toch m. i. worden opgemaakt dat de kapittelkerk destijds èn aan Maria èn aan Lebuinus was toegewijd. Trouwens er bestond ook in de middeleeuwen eene oude overlevering dat het door Lebuinus gebouwde kerkje aan de Maagd Maria was gewijd ²⁾. En zeer aannemelijk is het dat na den dood van Lebuinus de door Ludger herbouwde kerk mede aan St. Lebuinus is gewijd, wiens overblijfselen door eene openbaring Gods waren gevonden en hierna binnen de wanden der kerk waren gebracht. Ook de kerk te Werden was tijdens het leven van Ludger aan St. Salvator en werd na diens dood mede aan Ludger toegewijd ³⁾.

Eindelijk moet ik nog wijzen op den eed, welken de priesters der St. Mariakerk moesten afleggen. In

¹⁾ „Fratribus Daventriensibus Canonicis videlicet beatae Mariae ac sancti Lebuini” leest men in de oorkonde van 1169 bij Lindeborn p. 70; „Fratribus nostris Daventriensis Ecclesiae Canonicis Ecclesiae beatae S. Mariae et Sancti Lebuini” leest men in de oorkonden van 1178 en 1195 bij Dumbar Kerk. Dev. II p. 213 en 214. Zie ook een oorkonde van 1201 bij Revius p. 24 vermeld. In andere mij bekende oorkonden van de 11de en 12de eeuw wordt alleen gesproken van de broeders der Deventer kerk zonder dat haar naam wordt genoemd, hetgeen ook niet noodig was omdat er te Deventer slechts eene kerk was. Zie oork. van 1040, 1093, 1123, 1129 bij Dumbar I p. 341 (en 320), 342, 352 (en 446), 243. Slechts in ééne oorkonde van 1139, bij Lindeborn p. 69 vond ik een gift vermeld „S. Lebuino in Daventria”; blijkbaar is dit echter vermeld naar een afschrift dat dit korthedshalve zoo vermeldde, daar er toch zeker wel iets anders in den oorspronkelijken brief heeft gestaan, „fratribus Ecclesiae” of iets dergelijks. In een oorkonde van 1230 (v. Doorninck Bijdr. VI p. 114) geeft een Canonicus Daventriensis sommige goederen „ecclesie beate Marie in Daventria ad usufructum canonicis presentibus.” Opmerkelijk is het ook dat op het zegel van het kapittel, afgebeeld bij Dumbar Dev. I p. 303, Maria met het kind voorkomt.

²⁾ Zie hierboven § 1.

³⁾ Zie de Prologus van Altfridus waarbij deze de levensgeschiedenis van Ludger opdraagt „fratribus et monachis in cenobio sancti Salvatoris et sancti patris Liudger”, verg. Diekamp pag. 3 noot 1.

het oudste gedeelte van dezen eed staat o. a. dat hij belooft niet te zullen leeren en dat hij ook niet kan leeren dat voorzegde Mariakerk of kapel, waarvan hij priester was, de mater ecclesia was van de tegenwoordige stad Deventer, maar dat de ware moederkerk is voorzegde St. Lebuinus kerk. En in het nieuwe gedeelte van dezen eed is o. a. deze belofte opgenomen, dat er geen altaar in de St. Mariakerk zal zijn, tenzij met goedkeuring van den Decaan en het Kapittel, die altijd de patronen zijn geweest der Deventer S. Mariekerk en de priesters van die kerk hebben benoemd ¹⁾. Uit dezen eed kan men zien dat het Deventer kapittel vreesde dat ter eeniger tijd zou kunnen geleerd worden dat de Parochiekerk de oudste Deventer kerk, m. a. w. de moederkerk was; welke vrees zeer goed verklaard kan worden door het feit dat de Lebuinus kerk vroeger ook aan O. L. Vrouwe, ja zelfs eerst alleen aan deze was gewijd, en het dus zeer goed mogelijk zou zijn dat de Parochiale St. Mariekerk later met die oudste kerk verward en vereenzelvigd werd, nu de Kapittelkerk — ik vermoed bij de herbouwing na den brand van 1235 en na de stichting der Parochiekerk — niet meer naar Maria en Lebuinus werd genoemd, maar naar Lebuinus alleen; evenals de St. Salvator te Utrecht, die vroeger mede aan Maria was gewijd, later ook alleen naar St. Salvator werd genoemd, wellicht ook daar in verband met het feit dat er te Utrecht nog twee andere Mariakerken ontstonden, eene kapittelkerk en eene parochiekerk, welke laatste doorgaans Maria Minor genoemd werd.

Behalve in het formulier van dezen eed, waarvan

¹⁾ Zie Dumbar Kerk. en Wer. Dev. I p. 193 en 191.

de ouderdom moeilijk te bepalen is, vond ik de Parochiale St. Mariekerk het eerst genoemd bij den geweldigen brand van 1334, toen de Kapittelkerk en de St. Marie Parochiekerk beiden afbrandden ¹⁾. Bij den vroegeren brand van 1235, toen ook de kapittelkerk afbrandde ²⁾, wordt deze Parochiekerk nog niet genoemd. Wel heeft, naar ik meen, op deze Parochiekerk echter betrekking een oorkonde van 1252 ³⁾, waarbij Bisschop Henricus vaststelt dat na den dood of de cessie van Goeswinus en Ludolfus, parochiale priesters in Deventer en Zwolle, de Decaan en het kapittel te Deventer in beide kerken van gezegde parochien wettige priesters konden aanstellen.

Naar ik vermoed is deze Parochiekerk na gemelden brand van 1235 te Deventer gesticht om zoo spoedig mogelijk aan de Parochiale behoeften te voldoen van het grootste gedeelte der stad, dat na het verdrag van 1206 betreffende de bevoegdheid van den priester der Bergkerk aan de kapittelkerk was gebleven en nu geene kerk meer had, terwijl de kapittelkerk zelve volgens van Moonen eerst omstreeks 1251 is herbouwd door middel van aalmoesen, maandelijks eens of tweemaal in de kerken van het Sticht op last van den Bisschop verzameld.

Deze brand moge de naaste aanleiding zijn geweest tot het stichten dezer parochiekerk, andere omstandigheden hebben er toe medegewerkt en zouden er toch spoedig toe gedrongen hebben.

¹⁾ *Ecclesiae collegiata S. Lebuini et S. Mariae Parochialis*. Zie eene oude aantekening bij Lindeborn p. 56.

²⁾ Zie eene oude aantekening bij Dumbar I p. 410 en een oorkonde van 1240 bij Dumbar I p. 335 en Lindeborn p. 73.

³⁾ Bij Dumbar I p. 343.

Wij hebben gezien hoe Deventer zich langzamerhand reeds aanzienlijk had uitgebreid en hoe de burgerij zich langzamerhand verschillende rechten had veroverd, waardoor zij zoowel minder afhankelijk was geworden van de St. Lebuinus kerk en haar kapittel als van den Bisschop. Maar behalve de toenemende bevolking en haar toenemende macht, behalve ook de omstandigheid dat er voor een gedeelte der stad in de Bergkerk reeds eene Parochiekerk was verzezen, was er nog een reden die hoe langer hoe meer drong tot de stichting eener parochiekerk ook voor dat gedeelte dat geheel onder het kapittel was gebleven.

Die kanonniken waren onder den invloed der veranderde tijdsomstandigheden eene geheel andere corporatie geworden. Oorspronkelijk waren het geestelijken, die ter verbreiding en vestiging van het Christendom in deze streken in Deventer waren geplaatst, waar zij samenwoonden in een gebouw, coenobium of monasterium genoemd, en daar volgens zekeren regel leefden, evenals zij vroeger gedaan hadden in het klooster van St. Salvator te Utrecht, waaruit zij kwamen: het waren zendelingen, onder Bisschop Gregorius en Albricus in de beroemde Utrechtsche school gevormd, die van Deventer uit over eene groote uitgestrektheid het Evangelie verkondigden om de inwoners te bekeeren en waar zij al bekeerd waren voor de zuiverheid der leer zorg te dragen.

Nog geruimen tijd viel er in ons land, niet het minst in dit gewest, nog veel in dit opzicht te doen, ook nadat de Saksen geheel onderworpen waren. Uit een oorkonde van 825 blijkt dat de Utrechtsche kerk onder Bisschop Rixfridus (815-828) nog vele Hei-

denen te bekeeren had ¹⁾. Ook zijn opvolger, Bisschop Frederik (828-838) besteedde nog veel zorg aan de uitroeiing van de overblijfselen des Heidendoms en bestreed met behulp van Odulphus in de omstreken van Staveren de ketterijen, die daar waren opgekomen ²⁾. In 842 ontstond een opstand onder de Saksen van de vrijen en hoorigen tegen de edelen, waarbij zich nog hun groote sympathien voor den vroegeren godsdienst openbaarden ³⁾, en omdat deze opstandelingen volgens Nithardus zich Stellinga noemden, meenen velen dat de Stellingwerfers in Friesland hiermede ook te maken hebben gehad. Er kwam ook in ons land een tijd van verwarring en verwildering, waarin de Bisschoppen van Utrecht weinig of niet voor hunne diocoese konden doen. Bij de innerlijke verdeling, althans onder de Saksen, kwamen nog de Noormannen. Reeds Altfridus verhaalt hoe in zijn tijd de droom van Ludger is vervuld en de Friesche kusten door hen zijn geteisterd, de kerken verbrand, de kloosters verwoest, hoe de hoeven door de bewoners zijn verlaten en die zeestrecken, vroeger zoo bevolkt, nu schier

¹⁾ Zie deze oorkonde bij Heda p. 45 en 46 „qualiter Praesul ipsius Ecclesiae (S. Martini) cum omni clero et populo sibi subjecto alimoniam ministrare . . . atque gentiles qui ad Christianitatem convertuntur alere et docere possit . . . illos quos a gentili ritu ad Christi veram converterunt fidem”, verg. oorkonden bij Heda p. 34, 39, 63. In het grafscript van Rixfridus in de krypt der S. Salvator vond men de woorden: „paganos stravit, hinc et eos pepulit.” Dit kan echter ook op de Noormannen slaan die reeds in 810 in Friesland gevallen waren. Zie Moll I p. 530, verg. 257, 258 en 242 Einh. Annales bij Pertz I p. 197, Bolhuis p. 35.

²⁾ Roijaards I p. 120. Zie vita S. Friderici bij Surius ad d. 18 Julii p. 215 e. v. en bij de Bollandisten ad d. 18 Julii p. 460 e. v. en de vita S. Odulfi bij Surius ad d. 12 Junii p. 181, verg. Moll I p. 358 noot 2 en p. 374 noot 3.

³⁾ Nithardi Hist. bij Pertz Mon. II p. 669-671, Reg. Overijss. Oork. no. 923.

onbewoond waren. En weldra bleef geen plaats in ons land door hen onbezocht. Dorestad en Nijmegen vielen in hun handen. In 857 werd ook Utrecht door hen ingenomen en uitgemoord, dat volgens sommigen tot 917 in hun bezit bleef. En Bisschop Hungerus week met zijne kanonniken, voor zoover zij niet waren gedood, naar het klooster Odilienberg, alwaar hij tot aan zijn dood in 866 buiten zijn bisdom bleef. Later werd, naar het schijnt, door de Noormannen, die voor een deel tot het Christendom waren overgegaan, een tijdlang een Bisschop te Utrecht geduld, namenlijk Bisschop Odelbald † 899; zijn opvolger Radboud kon evenwel te Utrecht niet zijn verblijf houden, maar nam de wijk naar Deventer, welke plaats ook in 882 door de Noormannen was verwoest doch later weer opgebouwd. Bisschop Radboud vertoefde te Deventer den meesten tijd, zoolang hij Bisschop was; hij stierf in 918. Eerst onder zijn opvolger Balderik kwam er een kalmer tijd, die hem in staat stelde naar Utrecht terug te keeren, de St. Maarten en de St. Salvator te herstellen en de verdreven kanonniken daar weder te vereenigen. Intusschen vond ik nog zijn opvolger Volkmar of Poppo in het jaar 978 vermeld als Utrechtschen of Deventer Bisschop: »episcopus Trajectensis seu Dabentriensis« ¹⁾. En onder Bisschop Ansfried (994-1008) kwamen de Noormannen nog eens voor Utrecht. Toen kwam een beter tijd. Het jaar 1000, met zoo veel angst tegemoet gezien als het jaar dat volgens de Openbaring van Johannes de wereld zou vergaan, was voorbij en alles herleefde. Men wedijverde ook

¹⁾ Zie vita Joannis Gorziensis bij Pertz VI p. 350. Zie over de identiteit van Volkmar en Poppo Pertz VI p. 252 en Moll I p. 275 en 290 noot 5.

in vrome werken en alom werden kerken gesticht of de oude herbouwd. Dit openbaarde zich onder Bisschop Adelbold (1010-1027) die o. a. de St. Maarten kerk te Utrecht en de St. Walburg te Tiel herbouwde en onder Bisschop Bernulfus (1027-1054) die te Utrecht de Collegiale St. Pieter en St. Jan en de St. Paulus abdij stichtte, die ook de te Deventer bestaande kerk herbouwde en tot eene zelfstandige collegiale kerk maakte, waaraan hij de waarschijnlijk pas gestichte Zwolsche kerk gaf.

Deze stichting van nieuwe kapittelkerken door Bernulfus staat, naar ik vermoed, in verband met de verdeeling van het Bisdom in Aartsdiakenschappen, daar de instelling der aartsdiakenschappen uit de 11de en 12de eeuw afkomstig moet zijn en de proosten der verschillende kapitelen later als aartsdiakenen optreden ¹⁾. In dienzelfden tijd verrezen in Overijsel ook meerdere kerken, waaraan vaste parochiale zorg verbonden was. En met deze omstandigheden veranderde langzamerhand de roeping en de werkzaamheid van het kapittel.

Veel onzekers is er nog voor mij in de kerkelijke toestanden der eerste eeuwen in ons gewest. Toch wil ik reeds met een enkel woord de voorstelling vermelden die ik er mij van maak, in de hoop dat deze door nadere onderzoekingen zal aangevuld of verbeterd worden.

¹⁾ Zie Roijaards I p. 82 verg. 91. Tot het aartsdiakenschap van Deventer behoorden later 48 parochien, waarin de steden Kampen, Zwolle, Deventer, Zutfen, Doesburg, Deutichem. Tot het aartsdiakenschap van Oldenzaal geheel Twenthe met 22 kerken te Oldenzaal, Goor, Enschede en omliggende plaatsen. Het in 1559 opgerichte Bisdom van Deventer omvatte ook het aartsdiakenschap van Oldenzaal en die streken in Gelderland welke vroeger onder den Munsterschen Bisschop stonden.

Na de stichting van de Deventer kerk verrees er vooreerst in den omtrek slechts kapellen of oratoria, zooals er door Lebuinus reeds een te Wilpe was gesticht; en aldaar werd, in sommige misschien zelfs geregeld, de mis gelezen door geestelijken aan de Deventer kerk verbonden, waartoe wellicht gebruik werd gemaakt van draagbare altaren, die eerst bij het concilie van Trent werden afgeschaft ¹⁾. Altfridus ²⁾ vermeldt dat Ludger sommige kerken onder de Saksen stichtte en hieraan presbyters verbond, die hij zelf had opgekweekt; en het is bekend dat hij te Wigmond, waar hij sedert zijn komst alhier veel vertoefde, in 801 eene kerk heeft gesticht; maar of er in dien tijd ook in Overijsel reeds meerdere kerken zijn gesticht, blijkt niet. Wel bevorderde Karel de Groote de stichting van kerken en vindt men in de 9de eeuw in Gelderland reeds meerdere kerken ³⁾, maar hierom behoeven er in Overijsel ook niet evenveel geweest te zijn, maar is het zeer goed mogelijk dat de geestelijken van het Deventer coenobium voor hunne werkzaamheid niet alleen een groot gebied gekregen hadden maar ook geruimen tijd hielden en dat dientengevolge aldaar, evenals in het gebied der kerk te Staveren, vooreerst geene kerken maar alleen kapellen zijn gesticht. Vol-

¹⁾ Zie Roijaards II p. 154.

²⁾ Altfridus I § 23, verg. vita II § 17. Door Altfridus I § 31 wordt melding gemaakt van twee kerken te Coasfeld en Billurbeki, verg. vita II § 33.

³⁾ Zie oorkonden van 838, 850, 891, 897 bij Sloet no. 38, 41, 65, 70. — Ten oosten van den IJsel vindt men „ecclesiam dedicatam cum curte... in pago Leomerike in villa que dicitur Thuvine (Dui-ven)” en „ecclesiam dedicatam cum mancipiis... in pago Isla, in villa Duetinghem.” In deze streken was reeds vroeg van uit Elst en Westerfoort het Evangelie verkondigd, verg. hierboven p. 91, 119, 129. En dat er in Friesland in de 9de eeuw ook reeds meerdere kerken waren, blijkt uit Altfridus I § 27.

gens Roijaards ¹⁾ zou een groot gedeelte van Overijsel vóór de invallen der Noormannen onder het kerkelijk gebied der Bisschoppen van Munster hebben gestaan, doch hij voert hiervoor geen bewijzen aan. Een klein gedeelte van ons gewest behoorde tot de kerk te Staveren, aan welke nog in 1132 ²⁾ zeer vele kapellen behoorden, waaronder te Urk, Nagela, Emelwerd, Kuinre.

Als de oudste kerken van Overijsel worden, behalve die te Deventer, die te Heemse aan de Vecht, te Ootmarsum en Oldenzaal genoemd. Wat Ootmarsum betreft, waar volgens Brumannus door Lebuinus en Marcellinus reeds een prachtige kerk met torens zou gebouwd zijn, blijkt uit het leven van Bisschop Radboud, die hier veel vertoefde, dat er destijds nog slechts een klein bedehuis »parvum oratorium« stond ³⁾, waaraan alzoo toen nog geen vaste parochiale zorg verbonden schijnt geweest te zijn. En volgens aantekening van Rovenius was te Ootmarsum de oudste kerk van gansch Twenthe ⁴⁾, zoodat in dien tijd te Oldenzaal nog minder aan eene kerk kan gedacht worden. Van de kerk te Heemse, waar volgens Brumannus tijdens het leven van Lebuinus reeds eene kapel (sacellum) was opgericht, is mij overigens niets bekend dan dat zich hier een zeer oude steenen doopvont bevindt, naar ik vermoed uit de elfde eeuw,

¹⁾ Gesch. I p. 61 verg. hierboven p. 77 noot.

²⁾ Zie oork. Reg. Ov. oork. no. 946: „Istae sunt capellae pertinentes ad ecclesiam sancti Odulphi in Staveren.“ Uit de opnoeming blijkt dat ook dit gebied vrij groot was.

³⁾ Zie vita S. Radbodi, geschreven door een tijdgenoot, bij Mabillon Saec V p. 28 e. v., Surius ad d. 29 Nov. p. 651 e. v.

⁴⁾ Zie Lindeborn p. 426. De parochie dezer kerk schijnt ook groot geweest te zijn. In 1236 werd de kapel in villa Almelo nog onder haar opzicht gesteld. Zie Reg. Ov. Oork. no. 35.

omdat zich om deze doopvont juist dezelfde versiering met ranken en bladeren slingert als om de deurtrommel der vroegere St. Michaelskerk te Zwolle, die onder Bisschop Bernulfus zeker dadelijk van steen is gebouwd ¹⁾.

Vermelding verdient voorts nog dat volgens Sasboldus de ingewanden van Radbodus in de naburige Parochiekerk te Hardenberg begraven zijn, waarmede echter waarschijnlijk niet die later gestichte kerspelkerk maar het kerkje te Nijenstede op het kerkhof aldaar is bedoeld ²⁾. Volgens de overlevering zoude te Hardenberg, reeds lang voordat Bisschop Willebrand in 1227 een kasteel timmerde, een burgt hebben gestaan. En onder bescherming van deze burgt heeft dan dit kerkje te Nijenstede gestaan. Blijkens eene oorkonde van 1240 ³⁾ bestond destijds zoowel te Heemse als te Nijenstede eene parochiekerk; en ik vond ergens gewaagd van eene overlevering, volgens welke tot de parochiekerk van Heemse oorspronkelijk een kerspel zou hebben behoord, dat zich uitstreckte van Noordhoorn in 't Bentheimsche tot Dalen in Drenthe ⁴⁾. Doch veel waarschijnlijker acht ik het dat te Nijenstede de oudste parochiekerk is gesticht en dat die kerk oorspronkelijk zulk een groot kerspel heeft gehad; onder Bisschop Radboud schijnt toch te Nijenstede reeds eene kerk bestaan te hebben; Heemse lag aan

¹⁾ De afbeelding van deze deurtrommel vindt men in Over. Alm. 1840 p. 129 en beter Versl. en Meded. Ov. Regt en Gesch. 10de st. 1876 p. 18. — De doopvont, die ook wel verdient afgebeeld te worden, bevond zich op de Gesch. Over. Tentoonstelling no. 1401.

²⁾ Zie Lindeborn p. 387 en Over. Alm. 1836 p. 38.

³⁾ Lindeborn p. 73. De kerk te Nijenstede wordt ook in 1230 vermeld De rebus Ultraj. cap. XXXIV bij Matthaëus p. 35.

⁴⁾ Zie Over. Alm. 1836 p. 38.

de overzijde van de Vecht en dus veel minder onder bescherming der burgt; Nijenstede was reeds zeer vroeg eene plaats van eenig gewicht, zooals blijkt uit eene oorkonde van 1362, waarbij Bisschop Johann van Arkel de vrijheid en het stadrecht dat zijn voorgangers aan Nienstede hadden gegeven binnen het zeer nabij gelegen kasteel Hardenberg verlegde; en het gewicht van dit plaatsje is het gemakkelijkst hierdoor te verklaren, dat zich aldaar bij het kerkje en onder de hoede van het kasteel eene vrij aanzienlijke bevolking had neergezet.

Piccardt ¹⁾ vermeldt dat in 1654 is afgebroken een zeer oud kerkje, dat gelegen was op een hoogte onder den Hardenberg en dat hij »wegens desselfs wonderlijke oudtheit dickwijls met sonderlingh vermaeck had aangheschouwd«, doch verder niet door hem wordt beschreven; alleen voegt hij er deze merkwaardige bijzonderheid bij, »dat dit kerkje was gebouwt van gelijke steenen, kalck en materialen als de Muragie en oude rudera, (plaveisels) liggende onder de straten en huijsen ten Hardenberg« ²⁾. Dit onderaardsche gebouw, dat zich slechts voor een deel onder het latere Bisschopskasteel uitstreckte, hield Picardt voor een Frankisch slot door Pepijn gesticht, »om daer mede niet alleen de omliggende Natien te bevrijden van alle overval van vijanden, maer om de Vriezen tegenstand te doen, overmits de Coningen der Francken met de Vriesche Coningen niet en kosten accordeeren.« Anderen daarentegen, zooals Heda p. 246 en Brumanus,

¹⁾ Piccardt *Antiq. en Annales Drenthiae* 2e dr. 1731 p. 160, 161 en 240.

²⁾ Zou het niet wenschelijk zijn dat door deskundigen werd onderzocht wat hiervan nog overig is en dit dan nauwkeurig beschreven werd.

hielden het oudste slot voor een oud Romeinsch kasteel. M. i. is het echter onwaarschijnlijk dat hier door de Romeinen of later in de 8e eeuw door de Franken een kasteel zou zijn gesticht, met het oog op de gevaren die hier eene bezetting op zulk een geïsoleerd punt te midden van een vijandelijk land zou hebben geloopen. Heeft voor 1227 op deze plaats reeds eene burgt gestaan, zoo houd ik die burgt, welke zoo uitnemend was gelegen om den toegang langs de Vecht te verhinderen, voor eene stichting der Hertogen van Saksen, om van deze zijde de invallen der Noormannen te keeren. Het kerkje te Nijenstede zou alzoo dan reeds van de 9de of het begin der 10de eeuw kunnen dateeren, terwijl het kerkje te Heemse om de aldaar gevonden doopvont reeds in de 11de eeuw moet hebben bestaan.

Vele nieuwe kerken en hiermede nieuwe parochien zijn zeker in ons land in de 11de en 12de eeuw gesticht. En zoowel de in de 10de eeuw gestichte kerken te Ootmarsum en Oldenzaal als die lateren zullen wel meest door de Bisschoppen van Utrecht zijn gesticht; die te Zwolle werd door den Bisschop in 1040 met al hare revenuen aan het kapittel te Deventer gegeven, die van Delden en Enschede in 1118, die van Warnsveld met de daarbij behoorende kapel te Vorden in 1121 aan het kapittel van St. Pieter. Sommige werden ook reeds in dien tijd door bijzondere personen op hunne goederen gesticht, zooals die te Raalte, welke in 1123 bij vonnis aan zekeren Lifgerus ontnomen was, die te Wersloe, welke kerk (ecclesiam) Hugo de Goer advocaat der Utr. kerk in 1140 ten behoeve van een ridderlijk klooster voor mannen en vrouwen schonk. Sommige kerken of kapellen

schijnen ook door kloosters gesticht te zijn, zooals de Bergkerk (capella in Monte) te Deventer in het laatst der 12de eeuw door de broeders van Varlare, een klooster in het Munstersche, dat in 1129 was gesticht: de kerk te Runen schijnt kerken in het kwartier van Vollenhoven en elders gesticht te hebben, waaronder die te Steenwijk, welke weder de moederkerk van vele anderen werd ¹⁾; dat het klooster te Essen, hetwelk tusschen de jaren 858 en 863 is gesticht ²⁾ en vele goederen in Overijsel bezat, hier kerken zou hebben gesticht, is mij niet gebleken.

Het woord parochie, dat door Altfridus I § 13 en 24 en anderen werd gebruikt voor het kerkelijk gebied van een Bisschop, trof ik in de latere beteekenis van kerspel behorende bij eene kerk, in ons gewest het eerst aan in eene oorkonde van 1176, waar de parochie Luchere voorkomt, die sedert is verdwenen ³⁾. Door Karel den Groote was echter reeds bepaald dat de grenzen van elke kerk zouden aangewezen worden,

¹⁾ Zie J. Hogeman verslag 46 verg. der Ver. O. Recht en Gesch. 1881 pag. 16, die over dit onderwerp eene nadere studie heeft toegezegd. Verg. ook verslag 38e verg. 1875 pag. 19.

²⁾ Zie Diekamp pag. 127 noot 1. Volgens J. Hogeman (Versl. en Meded. der Ver. voor Over. R. en Gesch. 14de st. 1885 p. 14) zouden de drie curtes Holsto, Arachem en Herte, welke aan deze abdij, blijkens oorkonden van 947, 1307, 1389, toebehoorden, de hoven te Olst, Archem en de hof Irthe onder Lenthe, gem. Dalfsen, geweest zijn

³⁾ Zie de oorkonde bij Lindeborn p. 71: „territorium intra parochiam Luchere.” De kerk te Luchere komt reeds eenmaal vroeger voor in een oorkonde van Bisschop Harbertus (1139-1150) bij Lindeborn p. 69, toen zij aan het Deventer kapittel werd gegeven. Volgens van Heussen Oudh. en Gesch. v. Deventer fol. ed. p. 456 moet deze kerk tusschen Rijssen en Helderden achter het kasteel Eversberg hebben gelegen, volgens den heer J. Hogeman Versl. en Med. Over. Ver. 12de st. p. 27 te Lukgeers onder Haarle. In de Deventer Kameraarsrekening van 1345 wordt Luchghere genoemd p. 75, ook in die van 1360 p. 757.

opdat men zou weten van welke buurschappen zij de tienden genoot ¹⁾. Die grenzen ondergingen echter later gedurig veranderingen; dikwijls werd eene groote parochie later in meerdere gesplitst; een enkele maal ontmoet men ook geene kerk meer op eene plaats waar er vroeger wel eene stond.

Door de stichting van meerdere kerken werd de geestelijke zorg der Deventer kanonniken langzamerhand beperkt tot de stad Deventer en haren naasten omtrek; en in het laatst der 12de eeuw kwam zelfs een gedeelte der bevolking van de stad onder de Bergkerk. Of de Kanonniken zelve tot de stichting van meerdere kerken in de 11de en 12de eeuw hebben medegewerkt blijkt niet. En ik acht het niet waarschijnlijk dat die vermindering van werkkring en daarmee van inkomsten met hunnen wil is geschied. Meer bepaald blijkt dat de stichting der Bergkerk te Deventer, welke krachtens brieven van den Paus door de broeders van Varlare werd bediend, hun niet aangenaam is geweest. De twisten, die door deze stichting tusschen de Deventer kanonniken en de broeders van Varlare ontstonden, werden geëindigd bij een in 1206 in het kapittelhuis te Deventer gesloten verdrag, waarbij de conventueele kerk dat gedeelte der parochie behield, dat ten zuiden van den Brink gelegen was, terwijl zij aan de Bergkerk het overige gedeelte van de stad (civitas) afstond met de buurschappen (villis) die buiten de muren waren gelegen van af Esven en aan de zuidzijde van het moeras, gewoonlijk 't veen genaamd, alles tegen een geldsom van 60 schellingen,

¹⁾ Zie Cap. de presb. bij Pertz III p. 161: „ut terminum habeat una quaeque aeclesia de quibus villis decimas recipiat.”

terwijl zij nog vele voordeelen voor zichzelf reserveerde ¹⁾).

Het juiste jaar van de stichting der Bergkerk is onbekend; doch Dumbar (Deventer I p. 451) meldt dat zij volgens »oude aantekeningen van ons kapittel« zou gebouwd zijn ten tijde van Bisschop Diderik van der Are (1198-1212) en in gemelde oorkonde van 1206 wordt onder de getuigen genoemd: »Dominus Albertus Livonensis Episcopus Capellae in Monte dedicator«; deze Albert van Bekeshovede was Bisschop van Lijfland van 1198 tot 1229 en de opvolger van Bertholdus, die kort na 1193 in een gevecht met de Lijflanders gedood werd; hij is bekend door de bloedige kruistochten die hij tegen de Heidensche Lijflanders ondernam, waarvoor evenals vroeger voor de kruistochten naar het Heilige Land volle aflat werd gegeven ²⁾, en bezocht minstens tweemaal, d. i. bij de inwijding en in 1206, Deventer, naar ik vermoed om dezen kruistocht te prediken en aldus krijgslieden aan te werven. Waarschijnlijk heeft hij de Bergkerk in 1199 of 1200 gewijd, toen hij in ons land was ³⁾.

De stichting der Parochiale St. Mariekerk te De-

¹⁾ Zie deze oorkonde bij Lindeborn p. 89, Dumbar I p. 453. Staat misschien met deze stichting der Bergkerk ook het feit in verband dat het Deventer kapittel door Keizer Wilhelm in 1201 in bescherming is genomen? Zie Revis p. 14 en Dumbar I p. 33. Omtrent de aanleiding tot deze stichting zie hierboven p. 275 en 293. Uit deze oorkonde van 1206 blijkt dat de vroegere brieven van den Paus en den Bisschop (van Utrecht of van Lijfland zijn verbrand, opdat men zich nooit meer op die brieven zou kunnen beroepen, maar alleen op dit verdrag. Verg. ook een oorkonde van 1338 bij Dumbar I p. 322 over de verhouding tot het kapittel in later tijd.

²⁾ Zie Sloet aant. op no. 395 en van Heussens Aant. op deze oork. van 1206.

³⁾ Zie oorkonde van 1200 bij Sloet no. 395, waaruit blijkt dat hij ook het klooster Bethlehem bij Dostichem heeft gewijd.

venter zette de kroon op aan de veranderingen welke het coenobium van kanonniken allengs had ondergaan. In de oorkonde van 1206 worden de kanonniken nog genoemd *conventuales ecclesiae canonici* en wordt gezegd dat aan allen die aan de overzijde van den Brink wonen de vrije keus wordt gelaten of zij van de conventueelen of hunnen plebaan dan of zij van den Bergpriester willen bezocht en begraven worden, waaruit valt op te maken dat het nog niet geheel in onbruik was gekomen dat de kanonniken, hier *conventuales* genoemd, zelve zieken bezochten enz., al werd dit ook grootendeels aan den plebaan overgelaten. Maar na de stichting der Parochiale St. Mariekerk zal hun parochiale zorg wel geheel hebben opgehouden. Zij bleven evenwel den Bisschop met raad en daad bijstaan in diens geestelijk bestuur ¹⁾ en zij kregen het recht om priesters te benoemen over schier alle kerken van het oude Salland en sommige daar buiten ²⁾.

¹⁾ Aldus *Dumbar Deventer* I p. 287.

²⁾ Namenlijk de Parochiekerken te Zwolle, Kampen, Hasselt, Wije, Olst, Wesepe, Raalte, Hellendoorn (vroeger Luchore), Heino, Bathmen, Delden, Borne, IJselmuiden, Genemuiden, Kamperveen, Ens, Staphorst, Wilpe, Terwolde, Nijbroek, Twello, zie *Dumbar* I p. 341-351. Het kapittel begaf hier het priesterambt en genoot de tienden. Bij sommige kerken, zooals die van Hasselt en Wije, vermeldt *Lindeborn* dat zij onder het patronaat van het kapittel stonden, hetgeen nog nauwer band schijnt aan te duiden en althans een andere band was: zoo werd de pastoor te Bathmen door het kapittel van St. Lebuinus benoemd, maar de kerk stond onder het patronaat van O. L. Vrouwe. Al deze kerken kwamen echter niet dadelijk bij de stichting aan het kapittel; de kerk te Raalte b.v. werd in 1123 aan het kapittel gegeven, nadat zij bij vonnis aan *Lifgerus* ontnomen was; de kerk te Delden werd in 1294 door het kapittel van St. Pieter aan het Deventer kapittel overgedragen; ook kwam de kerk te Borne waarschijnlijk eerst later aan het kapittel. Opmerking verdient voorts dat tot het Dekenschap van Deventer, behalve de stad zelve, Bathmen, Olst, Wesepe, Holten, Raalte, Wilpe, Twello, Terwolde, Nijbroek behoorde, zie *Lindeborn* p. 51, hetgeen wellicht in verband staat met eene vroegere grens

Ook in andere opzichten ondergingen de coenobia van kanonniken groote veranderingen. Bisschop Adalbold (1010-1027) gaf aan de kanonniken der St. Walburgskerk te Tiel vrijheid het reguliere leven met het seculiere te verwisselen, d. i. zij werden ontslagen van het onderhouden van den Akenschen kapittelregel ¹⁾. Of het coenobium te Deventer ook omstreeks dienzelfden tijd deze verandering heeft ondergaan zou ik niet durven beslissen; maar waarschijnlijk acht ik het wel dat de scheiding der goederen van de coenobia van St. Salvator en van St. Lebuinus met deze verandering samenhangt. Eene andere gewichtige verandering, die zoowel met die scheiding als met de stichting der kapittelkerken van St. Pieter en St. Jan in verband staat, was de invoering der aartsdiakenschappen. Terwijl vroeger elk Bisschop ter zijde werd gestaan door één aartsdiaken, die het opzicht over de geestelijken had, werd in de 11de eeuw elk bisdom in meerdere

der Deventer parochie. Dat de proostdij ook een hof had te Worvinghen in het kerspel van Apeldoorn en de hof Lederen of Podelic in het kerspel van Beekbergen duidt misschien aan dat ook deze kerspelen eens tot de Deventer parochie hebben behoord. Verg. Versl. en Meded. Over. Ver. XI p. 74 en 90 e v. De kerken in Twenthe stonden met een paar uitzonderingen evenmin als die in de Marken aan de Vecht onder het kapittel van Deventer. De kerk van Enschede stond evenals die van Ham en van Ulzen in Bentheim onder het kapittel van St. Pieter. De pastoors te Rijssen en te Markelo werden door den schoolvoogd van St. Mariaas kapittel benoemd; die te Almelo en Wierden door den Heer van Almelo; die te Tubbergen door den heer van Eschede; te Goor en Diepenheim door de heeren van die plaats; te Ootmarsum door den opperkerkvoogd; te Dalfsen, Ommen en Haaksbergen door den Heer van Overijssel. Losser is de eenige plaats die ik gevonden heb, waar de pastoor door den deken van Oldenzaal werd benoemd. Te Friezeveen bij Almelo werd de pastoor evenals in vele Friesche gemeenten grootendeels door de ingezetenen benoemd. Zie hierover Lindeborn en van Heussen en over Friezeveen Oork. van 1452 Dumber Anal. II p. 434.

¹⁾ Heda p. 110, verg. Moll I p. 317 II 1e ged. p. 292.

aartsdiakenschappen verdeeld en werden de proosten der kapitfels tot aartsdiaken aangesteld ¹⁾. Tot het aartsdiakenschap van Deventer behoorden niet slechts de bij den IJsel gelegen steden Kampen, Zwolle, Deventer, maar ook Zutfen, Deutchem en Doesburg ²⁾. De Proosten waren de stedehouders van den Bisschop: vicedomini en oculi Episcopi; zij spanden hunne geestelijke rechtbank en hielden hunne leenkamer ³⁾, maar zij stonden in eene geheel andere verhouding tot de kanonniken als vroeger, nu het kapittel een ander hoofd (deken) kreeg en zichzelf koos ⁴⁾. De kapitfels worden hoe langer hoe meer eene zelfstandige corporatie tegenover of naast den Bisschop, zoodat zij zelfs geheel werd onttrokken (geeximeerd) aan het Bisschoppelijk gezag en rechtstreeks onder het gezag van den Paus kwamen, hetgeen van te meer gewicht was, omdat ook de parochien, die onder het kapittel stonden, aan de rechtstreeksche bemoeiing van den Bisschop onttrokken waren ⁵⁾.

Al werden de kanonniken in het begin van de 11de eeuw ook ontslagen van den Akenschen regel, bleven zij toch wellicht nog geruimen tijd samenwonen. Uit de statuten van Bisschop Dirk II 1209 ⁶⁾ blijkt echter dat zij toen reeds dikwijls woonden in afzonderlijke woningen, die binnen de vrijheid van het kapittel gelegen waren en domus claustrales capitulares of ca-

¹⁾ Zie Moll I p. 302 en II 1e st. p. 314 e. v., verg. Roijaards I p. 95.

²⁾ Zie Roijaards I p. 91.

³⁾ Zie Dumber Deventer I p. 305.

⁴⁾ Deu oudsten deken te Deventer, dien ik vermeld vond, vindt men in een giftbrief van Bisschop Harbertus (1139-1150. bij Lindeborn p. 69, verg. p. 66.

⁵⁾ Roijaards II p. 179 en 185.

⁶⁾ Bij Matthaëus ad Anon. p. 159 e. v., zie vooral p. 162.

nonicales werden genoemd ¹⁾. Ook toen hielden zij nog gemeenschappelijk hunne maaltijden, hetgeen later tot enkele feestelijke dagen werd beperkt. Nu werden ook uit de kapittelgoederen aan de kanunniken praebenden verleend, waarvan zij onbekommerd konden leven, terwijl zij den kerkdienst door vicarissen lieten verrichten. Hunne bezittingen werden grooter. Hunne levenswijze, oorspronkelijk hoogst eenvoudig, schier armoedig, werd weelderig. Voor de meest wereldsgezinde personen werd het eene begeerlijke zaak kanonnik te zijn; en de opvallende plaatsen werden hoe langer hoe meer door aanzienlijken in den lande ingenomen.

Wij hebben gezien dat, nadat de St. Marie Parochiekerk te Deventer was gesticht, het kapittel de bevoegdheid kreeg om den priester dier kerk te benoemen. Het behield dit recht de geheele middeneeuwen door tot 1531, toen het dit met het patronaat over de kerk aan den Deventer Magistraat op diens verzoek afstond ²⁾. Waarom? Men ziet vreemd op, wanneer men in dit stuk dat van het kapittel uitgaat, leest dat de St. Marie parochiekerk geheel werd overgelaten aan meerdere ondergeschikte geestelijken, vicecurati, en dat het voornamelijk met het oog op de Luthersche ketterijen wenschelijk was dat met de zorg voor die kerk werd belast een persoon die hier verblijf en persoonlijk toezicht hield: een beproefd geleerde en katholiek en een

¹⁾ Zie over deze domus claustrales Dumbar Deventer I p. 267. In eene oorkonde van 1230 bij van Doorninck en Nanninga Uitterdijk Bijdr. VI p. 114, vond ik het eerst hiervan te Deventer melding gemaakt.

²⁾ Zie deze oorkonde bij Dumbar Deventer I p. 193.

uitnemend prediker van Gods woord. Hoe hierdoor de wenschelijkheid kon ontstaan zijn dat de stedelijke Magistraat het patronaat over de kerk kreeg wordt niet gezegd. Waarom het kapittel niet evengoed als de stedelijke Magistraat zulk een persoon kon benoemen blijkt niet ¹⁾. Maar wel blijkt uit dit stuk dat onder het toezicht van het kapittel de parochiale zorg reeds tijden lang deerlijk was verwaarloosd en de pastoor der kerk zich al even weinig aan zijne parochie liet gelegen liggen als de kanunniken dit deden.

Het Deventer kapittel maakte door zijne prachtige processies ²⁾, zijne weelderig versierde kerk, het aanzien zijner leden, door zijn kapittelschool, door zijne leenkamer, door het patronaat over zoovele kerken in ons gewest, door zijn privilegies en door zijne verhouding tot Bisschop en stad, de geheele middeneeuwen door een schitterend figuur: het bleef na de verandering in *canonici saeculares* eene corporatie die men in het oog moet houden bij het bestudeeren der middeneeuwsche geschiedenis van ons gewest: eene monographie over het kapittel in die latere eeuwen zou zeker een belangrijke bijdrage kunnen zijn voor de

¹⁾ Was het ook omdat de Kanunniken met Luthersche ketterijen besmet waren? In dit stuk wordt nog alleen van deze ketterijen gesproken: „*hoc periculoso et maligno tempore quo haeresis Luterana passim serpit et debacchatur*” leest men hier, terwijl men in een dergelijke oorkonde van 1541, betreffende de St. Nicolaaskerk te Kampen, bij *Dumbar I p. 349* leest: „*quibus non solum Latherana verum etiam multorum aliorum haeticorum haeresis passim in hac plaga et alibi in dies magis ac magis pullulant et debacchantur.*” Zie over de maatregelen tegen de Lutherschen te Deventer in 1529-1533 *Revius p. 250*. En ook het mystieke geloof der Wederdoopers vond later te Deventer een vruchtbaren bodem, zie *Revius p. 254*.

²⁾ Een merkwaardig voorbeeld van eene boetedoening door voor zulk eene processie te gaan „*blotes honedes, wullen ende bervoet op ten Hilighen Korsdach*” van 1416, vindt men *Dumbar Anal. II p. 403* vermeld.

geschiedenis van ons gewest. Maar de aantrekkelijkste bladzijde van zijne geschiedenis vormt m. i. de eerste tijd van zijn bestaan, toen het nog zooveel minder uiterlijk aanzien genoot, maar toen het Deventer coenobium door de persoonlijke toewijding van zijn leden zooveel heeft gedaan voor de vestiging van het Christendom in een groot gedeelte van dit gewest.

En ook uit staatkundig oogpunt heeft de stichting van het Deventer kerkje door Lebuinus en van het later daaraan verbonden coenobium groote gevolgen gehad. Het feit dat hier te Deventer door of onder Utrechtsche Bisschoppen een centrum van Evangelieprediking is gemaakt heeft tengevolge gehad dat de Bisschoppen van Utrecht in de 8e eeuw Overijsel onder hun geestelijk gebied hebben bekomen, terwijl dit door Saksen bewoond gewest anders hoogstwaarschijnlijk onder de Bisschoppen van Munster zou gekomen zijn. Deze stichting is hierdoor ook de reden geweest dat de Bisschoppen van Utrecht hier meer en meer bezittingen en wereldlijke macht verkregen en dat zij er langzamerhand naar streefden door geweld, door schenking, door koop hun wereldlijke macht over geheel Overijsel uit te strekken ¹⁾. Zij is de aanleiding ge-

¹⁾ Hoe zij er bij stukjes en beetjes meester van werden kan men zien in een artikel van mr. B. J. L. de Geer van Jutfaes: De vorming van het oversticht (Kroniek van het Hist. Gen. 31e jaarg. 1875 p. 427-452). En nog is hier niet elke aanwinst van den Bisschop vermeld, zooals het door aankoop van Graaf Johan van Benthem verkrijgen van alle rechten die deze had op goederen en personen in een oorkonde van 1328 genoemd, welke personen die vrij aanzienlijke onder Dalfsen, Ommen en Gramsbergen gelegen goederen destijds nog in leen hadden van den Graaf van Benthem. Zie deze oorkonde v. 1328 bij Heda p. 241. Verg. ook, betreffende Rechteren onder Dalfsen, Oorkonden van 1320 en 1315, Reg. Overijs. oork. 483 en Racer III p. 234, die allen eene belangrijke bijdrage opleveren voor de kennis hoe de Bisschoppen van Utrecht aan de Vechtstreek gekomen zijn.

weest dat Overijsel eene staatkundige eenheid werd die later deel uitmaakte van de Utrechtsche Unie.

Verplaats er u een oogenblik in dat Overijsel in de 8e eeuw onder het geestelijk gebied van de Bisschoppen van Munster in plaats van die van Utrecht was gekomen en dat het geestelijk gebied der Utrechtsche Bisschoppen volgens zijne oorspronkelijke bestemming — men denke aan de wijding van Willebrord tot aartsbisschop van de Friezen — zich tot Friesland had bepaald. En gij zult dadelijk inzien dat de geschiedenis van ons gewest en daarmede van ons geheele volk eene geheel andere zou geworden zijn.

In de middeneeuwen is niet slechts het wereldlijk maar vooral het geestelijk gezag van de Bisschoppen van Utrecht een machtige factor geweest voor de vorming van onzen Noord-Nederlandschen staat. Het geestelijk gebied dier Bisschoppen heeft de eerste eenheid doen ontstaan in de deels Friesche, deels Saksische, deels Frankische, voor een groot deel gemengde bevolking die men in ons land aantreft. En lang bleven, blijkens de te Utrecht gesloten Unie, de Noord-Nederlandsche gewesten Utrecht tengevolge harer eeuwenoude geschiedenis als hunne centraalplaats beschouwen.

BIJVOEGINGEN.

Nadat dit werk reeds voor het grootste gedeelte was afgedrukt, zijn mij nog eenige, deels zeer recente, geschriften onder de oogen gekomen, die mij tot de volgende aanvullingen nopen.

Bij pag. 72, verg. 60—65, wensch ik nog te wijzen op het boek van Prof. A. Dederich: *Der Frankenbund, Dessen Ursprung und Entwicklung*, Hannover 1873, omdat, in tegenstelling van andere geschriften over de Franken (Fransche, Belgische en Duitsche), dit werk veel aandacht schenkt aan de Chamaven en hun een zeer belangrijke rol in den Frankenbond toekent, veel meer dan Arnold, die anders zijne voorstelling I, p. 143, 148 (niet 248), II, p. 55, grootendeels aan Dederich schijnt ontleend te hebben. Het was mij eene aangename verrassing te bemerken dat ook deze schrijver, p. 43, de Saliërs, die, ook volgens hem, aan den IJsel gewoond hebben, voor een deel van de Chamaven houdt en dat ook hij, p. 116, de Chamaven, die tijdens Julianus over den Rijn waren getrokken, ongeveer bij Kleef weer over den Rijn laat terugtrekken. Maar geenszins kan ik mij vereenigen met de voorstelling van dezen schrijver, zie o. a. p. 85 en 136, dat de Chamaven in Hameland zijn gebleven en met zijne daarmede samenhangende beschouwingen. Ik meen die voorstelling, welke ook op de werkzaamheid van Lebuinus een geheel ander licht zou werpen, voor onjuist te mogen houden ¹o. omdat ik meen gewichtige hierboven § 3, 4 en 8 ontwikkelde gronden te hebben voor mijne meening dat de Saksen niet slechts

de Saliërs uit de IJselstreken hebben verdreven, zooals ook Prof. Dederich, p. 118, noot 3, aanneemt, maar dat zij daar ook zijn gebleven, zoodat de bevolking van Hameland zoowel tijdens de komst van Lebuinus als later eene Saksische was; 2°. omdat het mij in strijd schijnt zoowel met hetgeen ons van de invoering van het Christendom in deze streken bekend is, als van de oorlogen tusschen de Franken en Friezen en Saksen, verg. § 5 en volg., dat het gebied van de Franken tusschen dat van de Friezen en Saksen, als een wig in Gelderland en Overijsel zou zijn vooruitgesprongen; 3°. omdat ik uit het bericht van Sulp. Alexander bij Greg. Turon. II. 9: dat Arbogastes, bij Keulen over den Rijn trekkende, met een leger in het land der bij den Rijn wonenden Bructeren viel en daarna het land der Chamaven verwoestte, terwijl eenige van de Amsivarii en Catti onder leiding van Marcomer zich op verder verwijderde heuvelruggen vertoonden — meen te moeten opmaken dat de Chamaven zich Rijnopwaarts verplaatst hadden, zoowel omdat ik vermoed dat de Catten zich bij de grenzen van hun land Hessen zullen vertoond hebben, als om de plaats waar Arbogastes over den Rijn getrokken is (verg. over de Amsivarii hierboven p. 45 en over de Bructeren p. 50). De lezing van Dederich, p. 129, verg. 38, om in plaats van Catti of Chatti te lezen Chattuarii of Hattuarii, die dan volgens hem hier voor het laatst zouden genoemd zijn aan den rechteroever van den Rijn, komt mij te minder gemotiveerd voor, omdat de Amsivariërs die hier ook worden genoemd, volgens Tacitus Annales XIII juist naar de Catten zouden zijn gegaan. En het schijnt mij evenmin aannemelijk toe met Prof. Dederich, p. 129, „in ulterioribus collium jugis“ den bij den Rijn gelegen Eltenberg, Hulzenberg en Momferland te verstaan, zelfs niet wanneer het waar mocht zijn wat Prof. Dederich meent, dat Arbogastes het landschap Hameland in Gelderland heeft verwoest; niet slechts zou het toch vreemd zijn dat Sulp. Alexander die onbeduidende heuvels als „collium juga“ zou hebben befiteld, maar ook dat die schrijver het woord „ulteriores“ zou gebruikt hebben, terwijl Arbogastes van Keulen komende ze voorbij had moeten gaan om Hameland te verwoesten, alsmede dat de Amsivarii

en Hattuarii dan naar die heuvels zouden gegaan zijn en dat Arbogastes hen in dat geval ongemoeid zou hebben gelaten. Naar het mij voorkomt bestaat er daarentegen veel grond om aan te nemen dat de door Arbogastes verwoeste „pagus quem Chamavi incolunt“ tusschen Hessen en den Rijn gelegen was en dat die Chamaven later hetzij daar gebleven zijn en een deel van de Ripuarische Franken hebben uitgemaakt, hetzij, wat ik waarschijnlijker acht, onder Clodio over den Rijn zijn getrokken en zich weer bij de Salische Franken hebben aangesloten. De argumentatie van dezen schrijver uit den naam Hameland en uit de „*ewa quae se ad Amorem habet*“ (de zoogenaamde Lex Chamavorum), p. 3, 83 v. is hierboven, p. 62, 65, 66, 78ⁿ reeds door mij weerlegd; alleen zij hier nog herinnerd dat uit den inhoud dezer lex blijkt, dat zij aan de Maas gold en dat uit Folkers giftbrief van 855 blijkt, dat destijds in Hameland de Lex Ripuaria gold.

Bij pag. 135 en 136 noot. Van Vlotens meening dat Daventre of Deventer een dooden boomstam beteekent, berust hierop, dat de laatste lettergreep boom zou beteekenen en de beide eerste lettergrepen het verleden deelwoord zou zijn van „het Gothische werkwoord *divan, dau, divans* (sterven, stierf, gestorven), welk woord ware het in onze schrijf- of spreek-taal bewaard gebleven *deven* zou luiden, evenals uit *giban* ons *geven* is ontstaan. Volgens de taalkenners deugt die afleiding echter niet, ik meen vooral omdat wel de *b* maar niet de Gotische *v* of *w* in onze *v* kan overgaan. Ook neemt men tegenwoordig niet meer eenstemmig aan, dat de uitgang *ter, tre* of *tere* evenals ook *doorn* een zelfstandig woord d. i. boom zou beteekenen, maar houden sommige etymologen dien voor een achtervoegsel, zie de Gids Aug. 1885, p. 274, in een artikel van Prof. Gallee. Zooals men zien kan woog van Vlotens afleiding echter ook niet sterk bij mijne beschouwing dat te Deventer goovergaderingen werden gehouden maar berust die hoofdzakelijk op andere gronden.

Bij de oorkonden, op pag. 208 regel 1 en 2 genoemd, kan ik nog een oudere voegen van 1134, v. d. Bergh oorkondenb. n°. 1134.

Op pag. 234 heb ik gemeend onder Rathnon de buurschap Rande te mogen verstaan, vooral omdat ik met het oog op de plaatsnamen Hunne, Weggestapolon, Westerfle, die volgden, meende in die buurt aan den IJsel Rathnon te moeten zoeken; voor de vraag of het mogelijk is dat Rathnon in Rande is overgegaan, wijs ik hier nog op de omstandigheid dat wel in de 13e eeuw en later het geslacht de Randen voorkomt, maar dat in een te Deventer uitgegeven oorkonde van 1169, Lindeborn p. 70, onder de getuigen wordt genoemd een Ingelbertus de Ranto en dat men in de plaatsnamen Darle en Dalren, Badeler en Baalder voorbeelden vindt hoe, ook in Overijsel, de medeklinkers soms werden omgezet. Ook schijnt Randenburgh, naast Alphen voorkomende 1284, v. d. Bergh oorkondenb. II 525, wel dezelfde plaatsnaam te zijn als het bij Leiden gelegen Rodenburg of Radenburg, verg. v. d. Bergh *Middel Nederl., Geogr.* p. 157 en 158. Blijkens een artikel van Prof. Gallee over *Rode, Rade* in de *Nomina Geogr. Neerl.* zijn *Rode, Rothe, Rot, Rade, Rathe, Raath, Rade, Raden*, allen woorden van dezelfde beteekenis, namelijk van grondstukken waar het bosch is geroid om hiervan weide of bouwgrond te maken, en werden die woorden ook in Overijsel afwisselend gebruikt, volgens Prof. Gallee ook *Ratum* en *Riotnon*, en mij dunkt ook even goed *Ratnon* en *Ratnen*. En zoo zoude dan (*Rathe* = *Rathnon* = *Rande*) *Rathe* of *Raden* en *Rande* dan woorden van dezelfde beteekenis zijn. Een moeielijkheid doet zich hierbij op: hoe dan den plaatsnaam en geslachtsnaam *Randerode* of *Randerade* te verklaren? Kan aan een pleonasme gedacht worden? Prof. Gallee (die de vormen *Rathnon, Ratnen, Ranto, Rande* trouwens ook niet opgeeft) brengt den plaatsnaam *Randenrothe* (1094) later *Randenrade* (1395) bij Diltz ook in zijn rubriek van samenstellingen van *Rode* of *Rade* met persoonsnamen. Waar woonde het Overijsselsche geslacht van *Randerode* of *Randerade*, uit welk geslacht Herman van *Randerade*, ridder, in 1393 en 1395 ambtman van Salland was (Archief Burger Weeshuis te Zwolle en Groote Gasthuis te Deventer), terwijl ik het ook reeds in een oorkonde van 1157, Sloet n°. 306, aantrof? Geheel onaannemelijk komt het mij voor, zooals sommigen doen, onder *Rathnon* het erf *Rattink* in de

Dortsche hoek te verstaan, niet slechts om de ligging van dat erf in verband met de volgorde in de oorkonde van 1046, maar ook omdat Rattink evenals Ratink en en Rading zeker een patronymikon is van den oud-Germaanschen mansvoornaam Rado (zie Winkler Nederl. Geol. I, p. 37, verg. 17) en dit patronymikon reeds lang voor de 11de eeuw bij de Saksen bestond en met eene kleine wijziging (nl. inga, inge of enge) ook in Friesland, Groningen, Drenthe, zoodat Rathnon en Rattink niet dezelfde namen kunnen zijn.

Op pag. 243 noot 1 vermeldde ik dat de Bergpoort in 1451 gebouwd is en dus van veel jonger datum dan de Brinkpoort en ook dan de Heestpoort. Ik heb dit bericht over de Bergpoort ontleend aan Bijdr. Gesch. v. Overijssel V, p. 345. In de Kameraarsrekening van 1357, p. 471, staat echter een post „Henrico Togheheerde et Johanni custodienti insulam reparantibus wellam extra portam Montis.“ Het is mij nog niet recht duidelijk welke poort hiermede wordt bedoeld. Blijkens het pas verschenen register is dit de eenige keer dat de „porta montis“ in de Kameraarsrekeningen van 1348—1360 voortkomt.

Bij hetgeen ik p. 270 noot en p. 25 noot over den naam Assenstraat heb opgemerkt, meen ik nog te moeten voegen dat volgens bovengemeld artikel van Prof. Gallee Assen in Assenraai, Assenrade en Assendelft zou ontstaan zijn uit den naam Asco of uit Asc = Escheboom. Zou men hier niet mogen bijvoegen: of uit asce (cinis), zie Verdam in voce Assce en Asscerade? En doen de oudere vormen Ascmannedilf, Ascamannasdelf en Aschamenedelf voor Assendelft nog niet aan andere afleidingen denken dan aan die van een escheboom of van asch? Volgens Winkler Nederl. Gesl. II 500 zouden Assing en Assink patronymikale geslachtsnamen zijn, afkomstig van den oud-Frieschen mansvoornaam Asse. En ook in Overijssel en Gelderland komt in de Middeneeuwen en ook nu nog de voornaam Asse of Assie wel voor (zie o. a. „Asse to Halle in den Hamme“ in een oorkonde van 1412 in het Burger weeshuis te Zwolle). Ook den mansvoornaam Azo vond ik op den blaffert van de bezittingen der abdij van

Werden, v. d. Berg Oorkondenb. I n°. 983, van welken naam misschien afkomstig zijn de plaatsnamen Azelo onder Delden en Azewijn bij 's Heerenberg. Maar hierom behoeven Assenstraat, Assen, Asciburgum, ook niet van dezen voornaam te worden afgeleid. Is het zelfs wel waarschijnlijk bij eene verbinding met straat of zonder verbinding zooals in Assen? Tusschen den voornaam Asse of Azo en den Asage, Asege of Asinge, d. i. de wets- of rechtszegger, schijnt verband te bestaan. Volgens de Friesche kronieken heeft Friso aan zijn volk wetten gegeven en aan zijn zoon Aesgo (Asega) de burgerlijke rechtszaken en aan zijn zoon Schelto (schout) de strafzaken overgelaten; ook wordt er gesproken van een Frieschen vorst Asinga Askon, die omstreeks de geboorte van Christus zou moeten geleefd hebben (zie kroniek van Winsemius en van Ocko Scarlensis). Vermoedelijk is veel in die verhalen reeds zeer oud: noemt niet reeds Alfridus I, § 25, in Ludgers tijd den blinden zanger Bernlef „in villa Helewyret“ (Holwijrd bij Delfzijl) „qui a vicinis suis valde diligebatur eo quod esset affabilis et antiquorum actus regumque certamina bene noverat psalendo promere“? *Ask* heet ook in de Noordsche mythologie de eerste door de Asen geschapen mensch.

Pag. 272 noot en 271 noot. In de lijst der leden van het Comanregilde te Deventer, Bijdr. Gesch. v. Overijsel I, p. 293 e. v., vond ik vóór 1254 vermeld Ecbertus in potu en in 1291 Henricus de pole en Tidemannus in platea polonis. — Verder vond ik aldaar voor 1254 een Bernardus de Nordenberg en Remboldus filius bernardi in platea Nordenbergensi, in 1297 Godefridus super Enghestrate, in 1254 Arbartus in fossa en in 1268 Hertwicus filius Alberti de fossa.

Een paar hinderlijke drukfouten:

p. 59 r. 2 staat *χώμη* moet zijn *κώμη*
 „ 219 „ 9 „ als in „ „ al is
 Mogen het de eenigen zijn van dit allooi!

R E G I S T E R. ¹⁾

steekent Bisschop. Een *n* achter het cijfer der bladzijde duidt aan dat het onderwerp alleen in de noten is besproken).

A.	
	Angrariers 23, 169 v.
	Angrivariers 48-54, 95, 97 <i>n</i> , 100.
, dochter van graaf Wigman,	
, 186, 187, 198, 227.	Ansfried, B. v. Utrecht, 230 <i>n</i> , 303.
bert, prediking in Kenneland, 119.	Ansibariers of Amsivariers 45, 46, 49, 53 <i>n</i> , 63 <i>n</i> . 95 <i>n</i> , 322.
bold, B. v. Utrecht, 304, 314.	Apeldoorn 99 <i>n</i> , 177, 314 <i>n</i> .
taldaburg 233 <i>n</i> .	Arckelstein 231 <i>n</i> .
rtus, B. v. Lijfland, 312.	Assendorp 88 <i>n</i> , 270 <i>n</i> .
icus, B. v. Utrecht, 5, 27-202, 301.	Attingohem 118, 119 <i>n</i> .
jaar 283.	Austrasie 107-111, 120.
re 117, 128.	Averhilda 4, 19, 133, 164.
lo 306 <i>n</i> , 314 <i>n</i> .	
idus, levensbeschrijving van	B.
ger, 2, 6-13, 36, 82, 83.	Batavia 54-56, 59, 60, 62, 96, verg. Betuwe.
ert, corepiscopus te Utrecht,	Batavieren 47 <i>n</i> , 56.
, 31, 201.	Baldericus, B. v. Utrecht, 19 <i>n</i> , 196, 209, 210, 219, 236, 303.
idus, prediking in Vlaan-	Baldericus, Graaf, 57 <i>n</i> , 186 <i>n</i> , 227, 234.
n en Maastricht, 113-114.	
sfoort 65, 146, 203. 247.	
en 97, 99-102, 104.	

—
n het niet overbodig groot te maken, bevat dit register niet alle namen van n en plaatsen, die in dit werk voorkomen, maar slechts eenigo om het en een overzicht, ook van de leemten, te vergemakkelijken.

Bathmen 313*n*.
 Berg, Bergkerk. Zie voce: De-
 venter.
 Bernulphus of Bernoldus, B. v.
 Utrecht, 208, 212, 227, 304.
 Bernradh, prediking onder de
 westelijke Saksen vóór Ludger,
 175.
 Betuwe 90, 91, 119, 125, 126,
 128, 185, 194, 200, verg. Ba-
 tavia en Elst.
 Bidningahem 57, 89, 176.
 Bochholt 171, 295.
 Bonifacius 2, 12, 118-120, 128,
 130, 157, 163.
 Bordoa, Burdine 110*n*, 120.
 Borne 313*n*.
 Bouwkunst in ons land. Oud
 Germaansche 212-217. Byzan-
 tijnsche 215, 216, 259-265. Ro-
 maansche en Gothische 215, 216,
 219*n*, 257-259, 261. Vroegste
 renaissance 263.
 Brittannie. Zie Engeland.
 Bructeren 43, 48-53, 63, 124.
 Brummen 176*n*, 235*n*.
 Brunsbergen 89, 176*n*.
 Burg (Ter) of Terborg 181, 233*n*.

C en K.

Kampen 79, 294, 313*n*, 315, 317*n*.
 Kamperveen 313*n*.
 Cappidus Stavriensis 23.
 Karel de Groote 22, 65, 168 v.,
 183, 188, 192, 221, 283, 305, 310.
 Karel Martel 118, 125, 126.
 Catten 45, 48, 53*n*, 63*n*, 96, 322.
 Cauchen Chauken 52, 53, 56,
 71, 95, 96*n*, 100.
 Keulen (Bisdóm van) 29, 104, 112.

Chamaven woonden in Hameland
 42, 43, 45-54. Zij strekten zich
 volgens de Tabula Peutingeriana
 tot de Noordzée uit 54. Zij woon-
 den in het laatst der 4de eeuw
 niet ver van Keulen aan den
 rechteroever van den Rijn 63 v.,
 321 v., verg. Lex Chamavorum.
 Cheruscen 45, 51, 61.
 Christendom. Opkomst, uitbrei-
 ding en vestiging van het Chris-
 tendom in deze streken 112-131,
 138, 147-188, 201-206, 218,
 296, 301, 302, 305 v.
 Civitas. Beteekenis van dit woord
 239*n*.
 Clovis 106-108, 113.
 Coesveld 180, 295, 305*n*.
 Koevorden 146, 150, 239*n*, 285.
 Colmschate 137*n*, 272.
 Corveij abdij 88*n*.
 Kuinre 306.

D.

Dagobert I 112, 125, 253.
 Dalen 143*n*, 232.
 Dalfsen 179, 310*n*, 314*n*, 318*n*.
 Delden 309, 313*n*, 326.
 Deutichem 88*n*, 181, 305*n*, 312*n*,
 315.
 Deventer. Naamsafleiding 20, 21*n*,
 135-137, 323. — Deventer tijdens
 de komst van Lebuinus 132-147. —
 Lotgevallen van D. in de 8e eeuw,
 zie voce: Lebuinus, Lebuinus kerk,
 Ludger, Hameland, Overijsel. —
 Frankische burgt 188-190, 237
 v. — Verwoesting door de Noor-
 mannen 191, 238, 265. — Uit-
 breiding van Deventer van de

8ste tot de 14de eeuw 238-275. — Opkomst en ontwikkeling der burgerij 276-295. — Administr. en kerkelijke verdeling van Deventer in twee deelen 241, 242, 297. — Graafschap om Deventer 227-236. — Geslacht van Deventer 286-290. — Zegel van Deventer 260-265. — Munt 229*n*. — Tol 226, 228. — Markt 141, 230*n*, 275, 297. — Deventer Enk 133, 134*n*, 195*n*. — Eilanden bij Deventer 140, 250. — Landweer of vrede om Deventer 295. — Oorkonden betreffende Deventer: die van 806 p. 139, 240*n*; van 896 p. 185, 221-223, 226; van 926 en 938 p. 221-224; van 954 en 956 p. 186, 222, 227, 240, 278; van 975 p. 226 v.; van 1040 p. 207-209, 212, 229*n*; van 1046 p. 135, 226*n*, 227-236, 279, 324; van 1123 p. 279-288; van 1206 p. 242, 243, 274, 275, 293, 297, 310-313; van 1230 p. 289, 291; van 1252 p. 300; kameraarsrekeningen 1337-1361 p. 140*n*, 141*n*, 241-275.

Assenstraat 25*n*, 270-272, 325.

Baghijnenstraat 267, 275.

Berg 135, 136*n*, 188, 241*n*, 242.

Bergkerk 242, 293, 297, 311-313.

Bergpoort 189, 243*n*, 325.

Bisschopsstraat 246, 269, 270*n*.

Bozelswal 249*n*.

Brink 141, 136*n*, 241, 243, 266*n*, 274, 297.

Brinkpoort 243*n*, 252, 269*n*.

Duinpoort 244, 251.

Dijk 251.

Dijkpoort 245, 247, 251, 252, 272.

Eesterhof 280.

Enghestraat 248, 267-268, 273.

Graven 240, 246-249, 253, 265.

Haven 138-141, 240*n*, 272.

Hofstraat 270*n*.

Koebrug 141*n*, 252.

St. Lebuinus kerk. Zie in voce.

St. Marie- of O. L. Vrouwekerk 295-300, 312.

Meiberg 136*n*.

Melksterpoort 251, 252.

Minnebroederstraat 267, 275.

Nieuwe Markt 246-248, 270*n*.

Nieuwstraat 246, 268, 270*n*, 274.

Norenberg. Zie in voce.

Norenbergpoort 189, 244, 253.

Norenbergstraat 189, 245, 253.

Overstraat 266, 273.

Papenstraat 246, 274.

Polstraat 141*n*, 272, 273, 326.

Pontsteeg 268, 269.

Poot 136*n*, 271*n*, 272*n*, 326.

Pothoofd 252, 273.

Proostdij 267, 269, 270*n*.

Smeestraat 267, 274, 275.

Stakedertoren 244, 249, 250.

Stroommarkt 267.

Toghe 134*n*, 140*n*, 141*n*, 252, 273*n*.

Waterstraat 245, 246, 251.

Welle 272, 273.

Zandpoort 141*n*, 243, 244, 250, 252, 271.

Diepenheim 181, 232*n*, 314*n*.

Diepenveen. Zie Veen.

Doesburg 88*n*, 181, 304*n*.

Doornspijk 7*n*, 58, 89, 178.

Dorestad (wijk bij Duurstede)

91, 111, 116-118, 120ⁿ, 125, 192, 194, 214, 239ⁿ, 262.
Drenthe 50, 57ⁿ, 71ⁿ, 75, 150, 170, 186ⁿ, 227, verg. Koevorden.

E.

Eem 60, 65, 74, 87, verg. Flehite en Amersfoort.
Eems 46ⁿ, 47, 50.
Eerde, kasteel, 261.
Eerbeek 86ⁿ, 233ⁿ, 236ⁿ.
Eligius 103ⁿ, 114.
Elst 90, 119, 125ⁿ, 129, 152ⁿ, 205, 226ⁿ, 235.
Elten 87, 88.
Emelwerd 306.
Engeland, Brittannie. Komst der Saksen aldaar 98 v. — Overeenkomst v. plaatsnamen in Engeland en in ons land 99ⁿ, 137ⁿ. — Betrekkingen met het vaste land voor en onder Karel den Grooten 143, 144. — Invoering van het Christendom 115.
Engeland, Engelandersholt op de Veluwe, 89, 97, 177.
Ens 313ⁿ.
Enschede 181, 309, 314ⁿ.
Eschede onder Gorsel 233ⁿ, 235ⁿ.
Essen, klooster, 310.
Everhardus (graaf) in de Betuwe 90, 126.
Everhardus, graaf in Hameland, 186.
Ewalden 121-124, 152.

F en V.

Vaassen 87ⁿ, 157.
Varlare, klooster in het Munstersche, 293, 310, 311.

Varseveld 152ⁿ, 178.

Vecht (Utrechtsche). Van ouds een Rijnarm 48, 112ⁿ. — Grens tusschen de Frisii majores et minores 48, 49. — Later grens tusschen de Friezen en Saksen 92, 103, 104. — Wanneer is de Vechtstreek door de Franken ingelijfd 117-119, verg. Nifarlake.
Vecht (Overijselsche), Vechtstreek 42ⁿ, 52, 95, 96, 148, 158, 195ⁿ, 294, 309, 314ⁿ, 318ⁿ.

Vechten, Fethna 92, 117, 126, 235.

Veen, Diepenveen 86ⁿ, 137ⁿ, 235ⁿ, 280, 311.

Veldhuizen 181.

Veluwe 49, 51, 74, 86-89, 92ⁿ, 97, 101ⁿ, 127, 129, 135ⁿ, 146, 157, 176, 179, 227, 232.

Flehite 87, 89, 92, 127.

Fleo of Vlie 116ⁿ, 119, 121, 173, 174ⁿ.

Franken. De bewoners van Overijssel in de eerste eeuwen onzer jaartelling behoorden tot de Franckische volkeren 41-67. — Zij worden echter door de Saksen verdreven en trekken zuidwaarts 56, 63, 95 v., 107. — De Franken strekken in de 7de eeuw hun heerschappij in ons land uit tot aan den Rijn 111, 116; in de 8ste eeuw ten noorden van den Rijn 117-121, 126, 127, 187, 188. — Oorlogen der Franken met de Saksen onder Karel den Grooten 168 v. — Inlijving van Hameland 184-188.

Friezen. Frisii minores 49, 92ⁿ, 101ⁿ. — Frisia citerior 68, 104, 116, 256ⁿ. — De Friezen strekten

en tijd van Tacitus zich uit aan den Rijn 48; zij zijn teruggedrongen door de naven 54; en door de Saksen 97-99; hebben zich later aan en beneden den Rijn stigd 102-104. — Veroveren van de Franken op en ondiging van het Christendom onder de Friezen 12, 107-160*n*, 254. — Hebben de en aan den IJsel gewoond 38, 76, 84. — Grenzen tussen de Friezen en Saksen in land na de vijfde eeuw 92, 104. — Onder wiens bestuur Friesland in de 9de eeuw 194. — De verdeeling van land in dien tijd minder keurig dan het schijnt 103. enveen 314*n*. nar of Poppo, B. v. Utrecht, 303. n 181, 234*n*. , klooster, 89*n*, 170.

G.

ruidenberg 114. nuiden 123*n*, 313*n*. 113, 114, 132, 190. idus, B. v. Munster, 7*n*, 12. ald, B. v. Utrecht, 282-291, 292. 143*n*, 181, 209, 229*n*, 232*n*, , 314*n*. rmark 136*n*. rrius, abt te Utrecht. Be en over hem 2 v., 29*n*. — sterfjaar 29*n*, 38-40. — Zijn l 103*n*, 160-301.

Groningen. Invoering van het Christendom 170, 175, 176. — St. Walburgskerk 261*n*. — Castellani en burgerij 287, verg. 239*n*. — Kerken te Eexta, Zuidbroek, enz. 216 en 217.

H.

Haaksbergen 181, 314*n*. Hal 89, 178, 235*n*. Ham 314*n*. Hameland door de Chamaven bewoond 42 v.; krijgt eene Saksische bevolking 56-98, 184; komt eerder dan het overige Saksen onder Frankische heerschappij 127, 184, 185, 187, 188; wordt in de 10de eeuw weer tot Saksen gerekend 185-187, 191 v. — Uitgestrektheid van Hameland 86-92. — Graven van of in Hameland 186*n*, zie verder voce: Wracharius, Rodgarus, Wigman, Everhardus, Imed, Wigman, Balderik, Otto. — Grenzen van een graafschap in Hameland dat in 1046 aan den Bisschop v. Utrecht kwam 229, 231-236*n*, verg. Chamaven. Hardenberg 145, 239*n*, 261*n*, 307-309. Hasselt 313*n*. Hattuarii of Chattuarii 43, 109, 126, 322. Heemse 150*n*, 306, 307. Heilo 212*n*. Hellendoorn 313*n*, verg. 310*n*. Herburga, zuster van Ludger, 7*n*, 11. Heino 313*n*.

Hildegimus, neef van Ludger, 7n.
 Hucbald, levensbeschrijving van Lebuinus, 19 v., 32, 138, 165.
 Hungerus, B. v. Utrecht, 192, 303.
 Hunne 235n.
 Hunnepe 231n, 232n.

I en IJ.

St. Jankerk te Utrecht 208, 209n, 304.
 IJsel. Oudste berichten 1, 3, 9, 10, 17, 20, 42, 43, 56, 122-124. — Bewoners der IJseloevers 41-43, 46-52, 56, 57, 60n, 61n, 66, 69, 72, 75, 81-83. — Grens van de Franken en Saksen 81-85, 127, 128, 131, 162, 183, 188. — Ligging van Deventer aan den IJsel 86, 87n, 132, 137, 138, 140-146, 162, 189, 246, 248-251. — Eilanden in den IJsel 134n, 137n, 140, 235n, 250.
 IJselmuiden 313n.
 Imed, graaf in Hameland, 186.
 Ingaevonen 53n, 94.
 Instarlake. Zie Nifarlake.
 Istaevonen 53n, 94.

K.

Zie C.

L.

Lagbeke of Lauwers 120.
 Lambertus predikt in N. Bra-
 band 114.
 Laren, plaats waar de Ewalden
 zijn vermoord, 123.
 Lebuinus. Berichten over hem
 3-26. — Tijdsbepaling van zijne
 werkzaamheid hier 30 v. — Om-

vang van zijne werkzaamheid in
 Overijsel 158-160. — Zijne per-
 soonlijkheid 160-166. — Zijn re-
 liquien 152, 153, 166. — Over-
 levering dat hij kanonnik van
 S. Salvator is geweest 211.

St. Lebuinuskerk. Stichting 4,
 24, 30-32, 132, 141n, 160-163. —
 Eerste verwoesting 4, 20, 32, 160,
 164, 213. — Tweede verwoesting
 5, 30, 33, 131, 160, 168, 169,
 188. — Herbouwing door Ludger
 5, 6, 28, 29. 170, 179, 188, 201,
 213. — Bouwtrant dier eerste
 kerken 212 v. — Is zij door de
 Noormannen verwoest 191, 238.
 — Herbouwing onder Bisschop
 Balderik en Bernulphus 212, 219.
 — Branden van 1234 en 1335
 p. 300. — Is de St. Lebuinus- of
 de Parochiale St. Mariakerk de
 oudste 296 v., vg. 18. — Klooster
 verbonden aan de kerk 202 v. —
 Pand bij de kerk 270n. — Kerk-
 weg 271. — Krocht in de kerk
 217, 219. — Omvang van de pa-
 rochie der Deventer kerk 159,
 201, 202, 305, 311, 313n, 314n, —
 Aartsdiakenschap en dekenschap
 304n, 313n. — Goederen behoo-
 rende aan kerk en kapittel 212,
 220, 222, 226, 278-280. — Werk-
 kring der kanonniken 201-206,
 301, 312 v. — Proosten 207, 208,
 226n, 280, 281, 315.
 Leuvenheim 86n, 233n, 235n,
 236n.
 Lex Anglorum 99n.
 Lex Chamavorum 65, 78n, 323.
 Lex Ripuaria 72n, 185, 194,
 197, 198.

Lex Salica 57-59, 113, 185, 197.

Lex Saxonica 187, 198-200.

Lippe 43, 44, 169, 172, 182.

Livinus 114, 163.

Lijfland. Zie Albertus, B. van

Lochem 181, 234*n*.

Losser 181.

Lotharingen 185, 193-196.

Luchere 310, 313*n*.

Ludger. Berichten over hem 2-16, 27, 163, 175 v. — Tijdsbepaling van sommige feiten in zijn

leven 27-29, 31, 175, 180. — Hij herbouwt de Deventer kerk

6, 28. 93, 170. — Zijne latere werkzaamheid onder de westelijke

Saksen 89, 175 v.

Luik (Bisdom v.) 104, 112.

M.

Maas 64, 65, 70, 100, 104.

Marcellinus. Berichten over hem 148 v. — Bestrijding van het gevoel

dat hij veel deel heeft gehad aan de bekeering van

Overijsel 147-158.

Marclo 23, 73, 135. 314*n*.

St. Mariakerk te Deventer. Zie voce Deventer.

St. Mariakerk te Utrecht 17, 208, 299, 314*n*.

St. Martenskerk te Utrecht 29, 127, 190*n*, 205, 224-226.

Ministeriales episcopi 289*n*, 292*n*, 294.

Muiden 92, 282.

Munster 143*n*, 179-182, 295, 304*n*, 318.

N.

Nabalia Nabia Naghele 122, 139*n*, 306.

Nardincland 87, 92, 127.

Neder-Saksen 76, 100.

Neustrie 107, 118.

Nifarlake 117, 119.

Nijbroek 313*n*.

Nijenstede 261*n*, 307-309.

Nijmegen 100, 104, 109, 145, 183, 261*n*, 264.

Nithardus, B. van Munster, 22*n*, 302.

Noormannen 11, 14, 15, 190-192, 302, 303, 309.

Norenberg. Frankische burgt in de 8e eeuw te Deventer gesticht

188, 242. — Hoe komt zij aan haar naam 189, 237*n*. — Is zij door

de Noormannen verwoest 265. — Wanneer heeft deze burgt opgehouden te bestaan 285. — Vorm

en grenzen dier burgt 248, 253-264. — Castellani van deze burgt

237, 281, 285 v.

Nortgo 87, 157.

O.

Ocanni, Okkenbroek, Oeken 88*n*, 235*n*.

Odilienberg 155*n*, 303.

Odolphus 24, 155, 302, 306*n*.

Oldenzaal 143*n*, 149-156, 304*n*, 306, 314*n*.

Olst 152*n*, 290, 310*n*, 313*n*.

Ommen 294, 314*n*.

Oosterbeek 90, 200.

Oostergo 27-29, 36, 120, 121, 128, 205.

Ootmarsum 79, 146, 150, 158, 306, 314*n*.
 Otgerus 24, 155*n*.
 Othelgrimus, leerling v. Ludger, 14.
 Otto Zutphaniae comes voor 1031 p. 232.
 Overijsel. Bewoners in de eerste eeuwen onzer jaartelling 41-67. — Komst der Saksen 56, 66, 95-96. — Verkondiging van het Christendom voor en onder Lebuinus 147-160. — Na de herbouwing der Deventer kerk door Ludger 170-183. — Staatkundige toestand van Overijsel na Karel den Groote 184-196. — Hoe is Overijsel kerkelijk onder de Bisschoppen van Utrecht gekomen 181, 182, verg. 318. — Hoe wereldlijk 222 v., 227 v., 318. — Oudste kerken en parochien 306 v.

P.

Pepijn 116, 117, 125.
 St. Pieterskerk te Utrecht 129, 208, 209*n*, 226*n*, 234*n*, 304, 309, 313*n*.
 Plechelmus. Heeft deze in Twenthe gepredikt 154-156.
 Prast 90, 200.

R.

Raalte 179, 279*n*, 309, 313*n*.
 Radboud, B. v. Utrecht, 192*n*. — Zijn geschriften over Lebuinus 16, 163. — Zijn verblijf te Deventer 192, 193, 209, 210, 222, 240, 266. Was ook veel te Ootmarsum 306. — Vereering van

zijn overblijfselen in de St. Lebuinuskkerk te Deventer 152, 153, 155*n*. — Zijn ingewanden te Hardenberg (Nijenstede) begraven 307.

Radboud, Koning der Friezen, 115, 118.

Rande 234*n*, 324.

Rijn. De Katwijksche Rijnarm. Noordelijke grens van de Romeinen van de eerste eeuw tot het begin van de 5de eeuw 45, 47. Zuidelijke grens: van de Friezen in den tijd van Tacitus 48; van de Chamaven tijdens de vervaardiging der Tabula Peutingeriana (3de eeuw?) 54, 60; van de Saksen in de 4de eeuw 63, 97, 98. De Saksen komen in de 5de eeuw ten zuiden van den Rijn 98; de Friezen in de 6e eeuw 102-104, 112. De Franken komen in de 7de eeuw tot aan, in de 8e eeuw ten noorden van den Rijn 111, 115-118, 126-127. — De Rijn de grens bij rijksverdeelingen van de 9de en 10de eeuw 104, 193 v. — Ligging van Utrecht ten zuiden v. d. Rijn 111*n*, 253-256.

Rijnsburg (abdij) 286.

Rijssen 146, 314*n*.

Ripuarische Franken 73, verg. Lex Ripuaria.

Rixfridus, B. v. Utrecht, 301.

Rodgarus, graaf v. Hameland, 87.

Runen 270, 310.

S en Z.

Saksen. Hun komst hier te lande 56, 63, 95 v. — Bestrijding van

- de meening dat de vroegere Fran-
kische bewoners van Overijsel
zich bij het verbond der Saksen
hebben aangesloten 94, verg. 75.—
Hoever hebben de Saksen zich
uitgestrekt in ons land 67-98.—
Grens tusschen de Friezen en
Saksen na de 5de eeuw 92, 103,
104. — Veroveringen van de
Franken op de Saksen vóór Le-
buinus 105-113, 125-127. —
Oorlogen der Franken met de
Saksen onder Karel den Grooten
168 v. — Prediking van het
Christendom onder de Saksen
vóór Lebuinus 121-131. — In-
voering van het Christendom
onder de Saksen tijdens Karel
den Grooten 169 v. — Wederin-
voering der Saksische Hertogen
in de 9de eeuw 192, 193. — On-
derscheiding in Oude en Nieuwe
Saksen 99n, 143. — Verschil
tusschen de Saksen en Franken
94, tusschen de Saksen en Frie-
zen 81n, 101n.
- Saksenspiegel 80.
Salahom 42, 57.
Saliërs. Waar woonden zij 42,
55-60, verg. 69 v. — Hunne
verhouding tot de Chamaven
60, 321.
Salland 42, 56, 58, 62, 66, 290,
294, 313.
St. Salvatorkerk te Utrecht
24, 28n, 29n, 127-129, 148,
202, 205, 207-212, 225-226, 299.
Schipbeek 134n, 141, 231n.
Zeist 87
Zelhem 57n, 152n.
Sethin. Setten 139n.
- Sicambren 44, 60, 61n.
Staphorst 313.
Staveren in Friesland 145, 282,
290, 305, 306n.
Staveren op de Veluwe 228n.
Staveren bij Enter in Twenthe
236n.
Steenderen 233n, 236n.
Steenwijk 310.
Stellinga. Stellingwerwers 302.
Stockum 232n.
Sturm, werkzaam onder de Sak-
sen 170.
Suevi 103n, 114.
Suitbert 124.
Zuid-Empe 86n, 228n, 233n,
235n.
Zutfen 79, 88n, 231—234, 278,
315.
Zwentibold 192, 193, 185, 238,
278.
Zwin 102, 115.
Zwolle 79, 207, 208, 270n, 280,
294, 307, 313n, 315.
- T.
- Taxandrie 59, 70, 115n.
Teisterbant 91, 92, 103, 104,
194, 195.
Tencterren 44, 46, 48.
Terborg. Zie Burg.
Terwolde 313n.
Tiel 185, 225, 226n, 235, 282, 314.
St. Thomaskapel te Utrecht
57, 112.
Tubanten 42—51, 61, 66.
Tubbergen 178, 314n.
Twello 313n.
Twenthe 23, 41, 42, 62, 66, 72,
78, 85, 145, 146, 178, 229n,
304n, 306.

- U.
- Uffingus 14, 15.
 Ulst 181.
 Ulzen 42*n*, 152*n*, 181, 314*n*.
 Utrecht. Ligging ten zuiden van den Rijn 111, 255. — Wanneer aan de Franken gekomen 111, 116. — Eerste kerk aldaar 112. — Komst van Willebrordus 116-117. — Stichting van kapittelkerken te Utrecht 127, 304, 314. — Oud kaartje van Utrecht 111*n*, 190*n*, 213*n*, 253-257. — Zegel 257-260. — De burgt Trecht 253-260. — Burggraven 237, 288. — Opkomst der burgerij 282, 291, 292. — Utrechtsche kapittelkerken, zie voce St. Marten, St. Salvator, St. Pieter, St. Jan, St. Mariakerk.
 Utrechtsche Bisd. Grenzen 104, 181, 182, 304*n*. — Bisschoppen, zie voce Willebrordus, Bonifacius, Gregorius, Albricus, Hungerus, Radboud, Baldericus, Bernulphus, Godebald; zie verder 292-294, 301-303.
 Urk 42, 123*n*, 306.
 Usipeten 43-48, 52.
- V.
- Zie F.
- W.
- Warnen 97, 99, 100, 103, 107, 110.
 Warnsborn 97.
 Warnsveld 97, 234*n*, verg. Wigmond en Brunsbergen.
- Weerselo 146, 309.
 Weggestapelen 229, 25
 Werden 177, 178, 203
 Werenfried 119, 129, :
 Wesep 313*n*.
 Westervlier 232*n*
 Westervoort 91, 119, 146*n*.
 Westfalen 23, 42*n*, f 81*n*, 85, 101, 169 v
 Wezer 130, 172.
 Wigman, Graaf v. B 855, p. 87, 185, 18
 Wigman, Graaf v. B de 10de eeuw, 86, 87 187, 198, 223*n*, 227
 Wigmond 7*n*, 10, 88*n*, 8 234.
 Wije 313*n*.
 Willebold. Heeft hij i gepredikt 156.
 Willebrord 76, 116-11 148, 149, 152, 319.
 Willehad 170-172.
 Wilpe 4, 19, 152*n*, 163.
 Wilsum 273.
 Windesheim 57*n*, 86*n*.
 Winnebold. Heeft dez ijsel gepredikt 157.
 Wittekind 14, 27, 35*n*, 90, 170-174, 200.
 Woerden 103, 118.
 Wracharius, graaf, 176,
- Y.
- Zie I.
- Z.
- Zie S.

AUG 12 1921

- reksels uit het dagboek van Arent toe Boecop volgens een
 IS. van de 17^e eeuw. Deventer, J. de Lange 1862, f 2.40.
- mp^r Kronijken, I. de Annalibus quaedam nota. De-
 venter, J. de Lange 1862, f 0.70.
- „ „ II. Kronijk van Jolun van Breda. De-
 venter, J. de Lange 1864, f 1.50.
- Mr. J. W. Racer, Aanmerk. omtrent de grondbeg. der zes
 eerste titels van het Landregt van Overijssel. Deventer,
 J. de Lange 1866, f 1.75.
- Mr. J. van Doorninck, Geslachtk. aanteekeningen ten aanzien
 van de Gecommitteerden ten Landdage van Overijssel,
 1610—1795, 5 stu. Deventer, J. de Lange 1871, f 7.50.
- Officiatorum Frederici de Baden 1496—1516. Deventer,
 J. de Lange 1872.
- Mr. J. I. van Doorninck, Tijdrekenk. lijst van stukken
 welke thans nog het oud archief der gemeente Oldenzaal
 uitmaken. Zwolle, De Erven J. J. Tjil 1874, f 0.75.
- Mr. R. E. Hattink, Register op het oud-archief van Ootmar-
 sum, 1^e stuk. Zwolle, De Erven J. J. Tjil 1878, f 1.10.
- Register op het oud-archief van Hasselt, door Mr. P. J.
 Teding van Berkhout Jr. Zwolle, De Erven J. J. Tjil
 1883, f 4.50.
- Albergensia. Stukken betrekkelijk het klooster Albergen.
 Zwolle, De Erven J. J. Tjil 1878, f 5.50.
- Hoofdpunten omtrent Marken. Deventer, J. de Lange 1861.
- Verslag omtrent eene uitgave der stad-, dijk- en marke-
 regten. Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink 1866.
- Mr. J. van Doorninck, Schets eener verdeeling van Over-
 ijssel in Schout- of Rigterambten en marken, omstreeks
 1750. Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink 1867.
- Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten.
- I. a. Boek van Rechten der Stad Kampen. Dat Gul-
 den boek. Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink
 1875, f 3.60.
 - ii. Digestum vetus. Zwolle, De Erven J. J. Tjil
 1878, f 1.40.
 - iii. Stadregt van Goor. Zwolle, De Erven J. J. Tjil
 1883, f 0.35.
 - iv. Stadregt van Hasselt. Zwolle, De Erven J. J.
 Tjil 1883, f 1.25.
 - v. Stadregt van Vollenhove, door Mr. S. J. Fockema
 Andreae. 2 din. Zwolle, De Erven J. J. Tjil
 1885, f 7.40.

II. Dijkregten van:

- i. Vollenhove, 1872, f 1.50.
- ii. Hasselt, 1873, f 0.25.
- iii. Zuidbroek, 1873, f 0.25.
- iv. Hasselt (oud), 1878, f 0.15.
- v. Zalk, 1879, f 0.50.
- vi. Celsumiden, 1883, f 0.20.
- vii. IJsselum, 1883, f 0.45.

De drie eersten te Zwolle bij W. E. J. Tjeenk
Willink; de vier laatste bij De Erven J. J. Tjil

III. Markeregten van:

- i. Lousen, 1872, f 0.35, te Zwolle bij W. E. J.
Tjeenk Willink.
- ii. Ennen, 1874, f 0.30.
- iii. Dalusholte, 1874, f 0.50.
- iv. Arhum, 1874, f 0.20.
- v. Verssen, 1875, f 0.40.
- vi. Stegerven, 1875, f 0.40.
- vii. Heerbe, 1875, f 0.30.
- viii. Zelen, 1872, f 0.20.
- ix. Leunthe, 1876, f 0.50.
- x. Gietsen, 1877, f 0.35.
- xi. Heroulo, 1877, f 0.25.
- xii. de Lotte, 1878, f 1.20.
- xiii. Hengvonden, 1879, f 0.35.
- xiv. Rande, 1879, f 0.25.
- xv. Markeregts van Markelo, 1882, f 0.35.
- xvi. " " Albergen, 1883, f 0.60.

De vijftien laatste bij De Erven J. J. Tjil.
Markelaart van Overijssel. Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink.
Plattegrond van Campen, door P. Vtenwael, a^o. 1598.
Deventer, J. de Lange.

Quohier der bezittingen van 's Konings vijanden in Sal-
land; opgemaakt in 1683. Zwolle, de Erven J. J. Tjil,
1881, f 2.

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 06268 357

BOUND

MAY 31 1944

UNIV. OF MICH.
LIBRARY

